

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 3 (63)

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», протокол № 6 від 24 червня 2024 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») зі спеціальностей 052 «Політологія», 054 «Соціологія», 081 «Право».

*Вісник Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право
включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2024. – № 3(63). – 88 с.

Георгій Дерлуг'ян – головний редактор, PhD із соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ;

П. В. Федорченко-Кутуєв – заступник головного редактора, д. соціол. н., проф., завідувач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

А. А. Мельниченко – к. філос. н., проф., проректор з навчальної роботи КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О. А. Акімова – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

С. І. Бевз – д. ю. н., проф., завідувач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

В. А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

В. П. Степаненко – д. соціол. н., головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, Манчестерський університет, Велика Британія;

Г. О. Коржов – к. соціол. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Д. І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Є. Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Є. І. Головаха – д. філос. н., проф., директор Інституту соціології НАН України;

М.Н. Єнін – к. соціол. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О. А. Фісун – д. політ. н., проф., завідувач кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

О. Г. Злобіна – д. соціол. н., проф., завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України;

О. Д. Куценко – д. соціол. н., професор кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

О. О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Т. Д. Брік – PhD з економічної історії, ректор Київської школи економіки;

А. В. Чугаєвська – к. ю. н., доц., доцентка кафедри публічного та міжнародного права Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана;

Я. Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., доцент кафедри теорії та практики управління факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Д. О. Маріц – д. ю. н., доц., завідувач кафедри інтелектуальної власності та приватного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О. М. Головко – к. ю. н., ст. дослідник, старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Войцех Рафаловський – PhD із соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща;

Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, директорка Представництва Інституту міжнародної освіти в Україні та офісу Програми імені Фулбрайта;

Джеффри Александер – PhD із соціології, професор соціології Єльського університету, США;

Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія;

Інес Супуле – докторка з політичної соціології, Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Латвія;

Інта Меєріна – PhD із соціології, директор Центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія;

Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща;

Кеван Харріс – PhD із соціології, асистент-професор соціології університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США;

М. А. Мінаков – д. філос. н., старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США;

Миколай Павляк – PhD із соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща;

Сальваторе Бабонес – PhD із соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія;

Едіт Ханке – д. політ. н., науковий співробітник науково-дослідного відділу Баварської академії наук, Німеччина;

Сара Вітмор – PhD з політичних наук, доцент політології в Університеті Оксфорд-Брукс, Велика Британія;

Моніка Епінгер – PhD з антропології права, доцент Школи права Університету Сент-Луїса, США;

Адріана Міка – PhD із соціології, доцентка і керівниця відділу досліджень дій і наслідків в Інституті соціальної профілактики та ресоціалізації Варшавського університету, Польща.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Вісько Г. Г., Федорченко-Кутуєв П. В.

Есперанто як lingua franca для бездержавних етносів
(перша половина ХХ століття до 1939 року)..... 6

Коржов Г. О., Єнін М. Н.

Кібербезпека в умовах цифрової нерівності: до постановки соціологічної проблеми 17

ПОЛІТОЛОГІЯ

Буряченко О. В.

Сучасні виклики глобальної безпеки: енергетичні, економічні, продовольчі аспекти..... 28

Гольцов А. Г.

Сучасна геостратегія Китаю в Центральній Азії..... 35

Климчук І. І.

Публічна дипломатія США у країнах Латинської Америки: особливості та форми реалізації..... 41

Кондратенко О. Ю.

Боротьба з іноземним фінансуванням як механізм забезпечення керованості
неурядовими організаціями в Росії 49

Найчук А. В., Маркітанов В. Ю.

Роль та значення національної держави в умовах сучасних моделей
забезпечення колективної безпеки..... 58

Сікора І. І.

Довіра електорату до електронних технологій у виборчому процесі: світовий досвід..... 64

ПРАВО

Кириленко В. А.

Законодавчі основи державної політики формування української національної ідентичності
в умовах правового режиму воєнного стану..... 71

Мисливий В. А., Стаднік С. С.

Душевне чи психічне: кримінально-правовий дискурс..... 80

CONTENTS

SOCIOLOGY

Visko H., Fedorchenko-Kutuev P.

Esperanto as lingua franca for the stateless ethnic groups
in the first half of the 20th century till 1939..... 6

Korzhev H., Yenin M.

Cybersecurity in conditions of digital inequality: defining the sociological problem.....17

POLITICAL SCIENCE

Buriachenko O.

Current challenges to global security: energy, economic, food aspects.....28

Goltsov A.

Contemporary Geostrategy of China in Central Asia.....35

Klymchuk I.

US public diplomacy in Latin America: features and forms of implementation.....41

Kondratenko O.

Combating foreign funding as a mechanism for ensuring the controllability
of non-governmental organizations in Russia..... 49

Naichuk A., Markitantov V.

The role and significance of the nation state in the conditions
of modern models of ensuring collective security.....58

Sikora I.

Electorate's Trust in Electronic Technologies in the Electoral Process: Global Experience..... 64

LAW

Kyrylenko V.

Legislative framework for the formation state policy of Ukrainian national identity
under the legal regime of martial law71

Myslyvyy V., Stadnik S.

Spiritual or Mental: Criminal Legal Discourse..... 80

УДК 316.7+81`27

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3\(63\).313481](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3(63).313481)

ЕСПЕРАНТО ЯК LINGUA FRANCA ДЛЯ БЕЗДЕРЖАВНИХ ЕТНОСІВ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ ДО 1939 РОКУ)¹

Вісько Г. Г.,

*аспірантка кафедри соціології
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-6774-005X
hannawissko@yahoo.com*

Федорченко-Кутуєв П. В.,

*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-6997-6306
p.kutuev@gmail.com*

У статті йдеться про випадки залучення планової мови есперанто до спроб розв'язання мовних конфліктів та заходів щодо захисту мов бездержавних етносів Європи під час їхніх націотворчих процесів у першій половині 20 століття, точніше, до 1939 року. Хронологічні межі охоплюють два періоди есперанто-руху, за Федеріко Гоббо: частково період піонерів есперанто та міжвоєнний період. Ці періоди майже співпадають хронологічно з двома хвилями бретонського мовно-літературного руху, у межах якого відомі епізоди використання есперанто бретонськими інтелектуалами для ознайомлення з перекладеними художніми текстами бретонської літератури, результатами дослідницьких пошуків та для артикулювання політичних ідей, що оберталися навколо державотворчих сподівань. Схоже явище можна спостерігати й серед інших етносів, наприклад, українців та каталонців, що також стисло обговорено в розвідці.

Мовні конфлікти та залучення есперанто до їхнього розв'язання пропонується розглянути з боку потрактування мови П'єром Бурдье – мови як державного інструмента домінування та символічного насилля. У такий спосіб есперанто, що не асоціювалася з жодною державою чи (домінуючою) етнічною групою, і не несла символічне змістове навантаження домінування та престижу, а, навпаки, мала сприйматися нейтрально, розглядалася у якості медіуму спілкування бездержавних етносів, мови яких опинялися під загрозою через жорстку мовну політику національних держав, що модернізувалися та централізувалися, та імперій. Крім того, вивчення есперанто могло стати й економічно доцільним, завдяки простоті та швидкості засвоєння планової мови. В есперанто-русі відкрився й інший бік: інтелектуальні та політичні представники бездержавних етносів використовували есперанто-простір як платформу для оприявлення політичних прагнень та привертання уваги до своїх національних мов і культур.

Ключові слова: планові мови, мовна політика, мовний конфлікт, бретонська мова, модерн, модернізація, держава, держава, що сприяє розвитку, соціальні рухи, соціолінгвістика, соціологія мови, періодичні видання.

1 Деякі результати розвідки попередньо були апробовані на XI Міжнародній науково-практичній конференції «Конфлікти, війни та соціальні трансформації епохи модерну: теорія, історія, сьогодення» та увійшли до збірника матеріалів конференції: Вісько Г. Г. (2023). Есперанто як lingua franca в уявленнях бретонських мовно-культурних діячів у 1920–1930 рр. *Конфлікти, війни та соціальні трансформації епохи модерну: теорія, історія, сьогодення* : матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 12–13 червня 2023 р.) / укладачі П. В. Федорченко-Кутуєв, О. М. Казьмірова, О. М. Вольський та ін. – Університетська книга, 35–37.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Часовий проміжок 19 – початок 20 століття відзначився прагненням європейських бездержавних етносів, включених до складу імперій, до свого власного націо- та державотворення. Рухи національного та культурного відродження ставали рухами мовного та літературного спрямування, часто – за відсутності можливості у їхніх учасників експліцитно оформлювати свої політичні прагнення. Упродовж кількох століть, включно з XX століттям, мовна політика Франції як один з інструментів розбудови національної держави – франкофонно-центрична, нетолерантна щодо регіональних мов автохтонних етнічних спільнот – негативно позначалася на стані мов корінних етносів Гексагону. Інтелектуальні та політичні активісти робили спроби зберігати мовну ідентичність етносів, активно включати її в націотворчі процеси, а також шукали шляхи захисту мов корінних етносів, підняття їхнього престижу, інструменти можливого попередження та врегулювання мовних конфліктів. Серед таких заходів привертає увагу крок бретонських діячів, який може здатися цілком ідеалістичним епізодом, – звернення до штучної мови есперанто як до можливої другої мови бретономовної спільноти та до мови порозуміння та єднання з іншими кельтомовними етносами. Проте подальші пошуки вказують на те, що не лише бретонці вбачали в есперанто інструмент та медіум для транслювання політичних ідей та привертання уваги до своєї національної культури та художніх текстів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед актуальних досліджень руху есперанто є низка тих, що стосуються питань формування есперанто-ідентичності (Stria, 2017), ідеологічної наповненості есперанто-космополітизму (Karlander 2024) та ідеології руху есперанто в співвідношенні з ідеологіями національних мов (Gobbo, 2017), взаємозв'язок есперанто та націотворчих процесів (Requejo De Lamo, 2024). В Україні есперанто активно як в історіографічному аспекті, так і в синхронному зрізі досліджує Юлія Клименко (Клименко, 2015; Клименко, 2016а; Клименко, 2016б; Клименко, 2017). Її розвідки присвячені виникненню, популяризації есперанто та розвитку есперанто-руху в Україні, есперанто як соціально-педагогічному та соціокультурному феномену. Дослідниця розглядає есперанто часто через призму поглядів самого Заменгофа – як інструмент модернізованої комунікації, космополітизму, або як педагогічний засіб до міжкультурного порозуміння. Слід згадати й есперантиста Володимира Пацюрка, укладача «Великого есперантсько-українського словника» (Пацюрко, 2015). У якості передмови до словника автор додає історико-хронологічний огляд становлення есперанто-руху в Україні.

Мовній та соціокультурній ситуації в Бретані присвячено працю соціолога Ронана Ле Коадіка «Бретонська ідентичність», яка в багатьох аспектах навіть через чверть століття не втрачає актуальності (Coadic 1998). Серед новіших розвідок слід згадати соціолінгвістичні та соціокультурні розвідки Фанша Брудіка (Broudic, 2007), «Бретонська мова і мова галло: Актуальна соціолінгвістична ситуація мов Бретані» (Třesohlavá, 2017), інші.

Виділення не вивчених раніше частин загальної проблеми. Епізод вибору бретонськими інтелектуалами мови есперанто в якості мови наукових розвідок, літературних та публіцистичних текстів, мови імовірного міжнародного порозуміння хоча й згадується в окремих дослідженнях націотворчих та мовно-літературних процесів у бретонській спільноті, потребує однак детальнішого аналізу. Ідея кельтомовних інтелектуалів озброїтися штучною мовою для міжнаціонального спілкування всередині кельтомовного світу може здаватися утопічною, на перший погляд, проте знаходить одностумців, наприклад, серед каталонських суспільних діячів того ж періоду – І половина XX століття до початку Другої світової війни, про що детально доповідає Піляр Рекехо де Лямо (Requejo De Lamo, 2024). Така розвідка може додатково проілюструвати ідейну наповненість другого Емзаву – руху за мовну та культурну модернізацію Бретані в контексті націотворення, зокрема, уявлення його учасників про профілактику та врегулювання мовних конфліктів, що поставали у процесі. До того ж, розгляд схожих епізодів у інших європейських бездержавних етносів на цьому хронологічному відрізку може допомогти виявити спільні стратегії в націотворчих рухах. Таким чином, **мета статті** полягає в ідентифікації динамічних тенденцій та каузальних зв'язків в контексті епізоду вибору мови есперанто бездержавними етносами Європи першої половини 20 століття на основі письмових джерел авторства лідера бретонського руху Ропарза Емона або під його редакцією, створених мовою есперанто, та у співставленні бретонського епізоду зі схожими у націотворенні українців та каталонців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мовознавиця Оріся Демська окреслює два полярні погляди на природу мовного конфлікту. З одного боку, дослідниця наводить твердження Недле про те, що часто політичні, економічні або соціальні проблеми, що спричиняють міжетнічні конфлікти, насправді закорінені первинно в мовних контактах між цими групами. З іншого боку, науковиця пропонує звернутися до визначення конфлікту за класичним поглядом Л. Козера (L. Coser), де конфлікт дорівнює боротьбі за цінності, владу, статус, обмежені ресурси, сторони прагнуть

до нейтралізації чи ліквідації одна одної, та уточнює, що за умови потрапляння до конфлікту мовного елемента він стає «конфліктом з лінгвальним відтінком». У своїй розвідці авторка також подає варіанти класифікації конфліктів:

– із поділом їх на безпосередньо мовні та опосередковано мовні конфлікти (пропозиція В. Moormann-Kimáková);

– та, за Монікою Вінґендер, троїстий поділ на конфлікти в мові, конфлікти про / через мову (обидва види відповідають у вище згаданій класифікації Moormann-Kimáková безпосередньо мовним конфліктам), конфлікти із застосуванням мови (опосередковано мовні конфлікти, за тією ж класифікацією) (Демська, 2018, с. 69–70).

Згідно з думкою О. Демською, безпосередньо мовними конфліктами лишаються до моменту втручання позамовних чинників, як-от «законодавчі колізії», далі конфлікт трансформується в конфлікт за участю мови, отже, змінюється його предмет. Для точнішого опису другого типу конфлікту науковиця пропонує звернутися до ідей П'єра Бурдьє.

Справді, для осягнення чинників та змісту конфліктів навколо мови має сенс спиратися на П. Бурдьє і в контексті потрактування ним самої мови як реалії, і в контексті розглядання її як інструменту домінування та символічної влади. Так, Бурдьє протиставляв бачення мови Ф. де Сосюром та Н. Чомськи (та критикував їх зокрема за герметичність, за споглядацьку лінгвістичну позицію, коли мову сприймають як феномен заради самого себе, за прагнення звести мовні явища до структуральних граматичних універсалій) соціологічному баченню мови як інструмента взаємодії між індивідами, соціальними групами, спільнотами в соціумі. Водночас, розмірковуючи про сутність легітимізованого мовного стандарту, Бурдьє протягнув паралелі з сосюрівським баченням мови як універсалії, яка акумулювала уявлення всіх носіїв, тобто *langue* (Bourdieu, 1982)².

Розумінню ідеї мови як інструмента влади слугує пояснення Бурдьє процесів із «нормалізації» мовної ситуації та затвердження мовного стандарту у Франції після революції, де існували численні говірки, діалекти, але також і окремі регіональні мови, які не визнавалися державою як такі, а прирівнювалися до *ratois*, тобто, франкофонних місцевих говірок. Нормалізована стандартна письмова мова створювалася на протидію розмовним варіантам та мовам етносів; шкільній освіті надавалася ключова функція передачі мови-стандарту і створення «зверху», нав'язування у такий спосіб єдиної спільноти в межах легітимного мовного коду. Стандарт мови і вимови домінував і на ринку праці й уніфікував його. Викристалізування мовного стандарту відбувалося шляхом протиставлення (*distinction*) та коригування (*correction*) мовленнєвих явищ живих говірок під унормовані схеми. Таким чином, державний стандарт французької мови та живі діалекти та говірки перебували у стані полярного протистояння в системі координат соціальних статусів «легітимність – маргінез» або «престиж – посередність». Ужиток того чи того мовлення (стандартизованого чи регіонального) автоматично ставав маркером стилю життя – або «вишуканого», «обраного», «шляхетного», «піднесеного», «визнаного», або ж «звичайного», «тривіального», «посереднього», «грубого», «необробленого» тощо (Bourdieu, 1982, с. 50–51).

Під домінуванням французької стандартизованої мови опинилася і бретонська мова, носії якої втратили свою державність за декілька століть до подій Французької революції. Французька влада не визнавала існування регіональних мов, усі вони прирівнювалися до франкофонних усних говірок, регіональних діалектів або *патуа*, як їх прийнято було називати у франкофонній традиції, які мали підпорядковуватися легітимізованому стандарту. Проблема для бретонської мови полягала в тому, що вона не належить до франкофонних говірок, є самостійною мовою – представницею іншої мовної групи, не спорідненої з романськими мовами та діалектами, які гіпотетично можна було зібрати під ковпак франкофонного стандарту. Таким чином, ціла мова (усередині якої так само існували та досі існують свої говірки та діалекти) була винесена за дужки престижу й легітимності та маргіналізувалася. Її вживання автоматично мусило маркувати непрестижний стиль життя, за рахунок чого «непрестижним» виявився цілий автохтонний етнос – носій бретонської мови.

Стан бретонської мови на початку ХХ століття та бретонський мовно-літературний рух Гваларн. Бретонська мова – одна з шести живих мов кельтської мовної групи британської підгрупи на північному заході Франції, у Бретані. Згідно з даними, наведеними Франсісом Фавро, на початку 20 століття частка бретономовних носіїв у Нижній Бретані була суттєвою – чотири п'ятих від загальної кількості населення у близько півтора мільйони мешканців (Favereau, 2003). До різкого скорочення кількості мовців були причетні шкільні реформи, які значно обмежували вжиток бретонської мови в освіті, та, особливо, заборона богослужіння регіональними говірками та мовами, запроваджена Емілем Комбом у 1902 році, оскільки саме католицька церква була здавна важливим

² В іншому ключі, але, на наш погляд, релевантної щодо нашого аналізу є типологія влади історичного соціолога Майкла Манна, який виокремлював ідеологічну владу (див., наприклад, *The Sources of Social Power* (Mann, 2012)).

каналом підтримання та передачі мови в традиційній, консервативній бретономовній спільноті. І шкільні реформи, і наступ на регіональні мови в церквах були інструментами політики централізації державної влади та цементування панфранцузького націотворення, що базувалося на мовній уніфікації та стандартизації, яку і описав П'єр Бурдьє. Ці заходи П'єр Анкреве назвав «французькою лінгвістичною ідеологією». (Вісько, 2024, с. 39–40).

Водночас такі централізаторські інтенції притаманні державі, що перебуває у процесі консолідації та / або є спрямованою на політику розвитку і модернізації. Теоретики модернізації повоєнного періоду з певним ентузіазмом вказували на імперативність наявності гомогенної національної спільноти для потреб мобілізації, яка своєю чергою, була передумовою революційного прориву у політичному та економічному розвитку. Пізніше елементи такої політики візьмуть на озброєння східноазійські держави, що сприяють розвитку (Jowitt, 1971; Кутуєв, 2016).

У другій половині XIX століття сформувалася перша хвиля бретонських націєтворчих рухів, які ставили акцент саме на відродженні та стандартизації бретонської мови, спробі її легітимізації та впровадженні модернізованого стандарту бретонської літератури – Емзави (брет. *Emsav* – «відродження, підняття»). Тобто, прагненням лідерів бретонського руху було, зокрема, формування наддіалектного варіанту бретонської мови для надання їй статусу мови домінування та престижу, бюрократії, економічного піднесення, наукового обігу та освіти. На сьогодні дослідники домовилися виокремлювати три періоди Емзавів. Ронан Кальве пропонує періодизацію з обережною опорою на фази розвитку національних рухів, запропоновані Еріком Гобсбаумом. Так розгортання Емзавів відповідає фазі В за Е. Гобсбаумом, коли в етнічній спільноті з'являються лідери та оформлені об'єднання, що активно артикулюють політичні тези національної ідеї (їй передують фаза А, яка знаходила своє втілення в фольклорних, літературних та культурних пошуках, без претензії на те, щоби бути оформленою в політичні прагнення; фаза С слідує за фазою В і характеризується тим, що оформлені політичні програми знаходять підтримку у суспільстві безпосередньо або у впливових партіях; станом на 2000 рік Кальве вважав, що ця фаза була відсутня у бретонському націєтворчому русі). Початок першого Емзаву Кальве датує 1898 роком – заснування Союзу Регіоналістів Бретані (l'Union Régionaliste Bretonne), завершення – 1914 роком, тобто, початком I світової війни. Другий Емзав починається у 1918 році – кінець війни та заснування Союзу Молоді Бретані (l'Union de la Jeunesse Bretonne). Завершується цей період у 1944 році, із деокупацією Франції. Третій період починається одразу після другого Емзаву і триває сьогодні (Calvez, 2000, с. 24–25).

Другий Емзав часто асоціюється з періодичним виданням *Gwalarn* (брет. «північний захід, північно-західний вітер»), яке виходило друком у 1925–1944 рр. і стало платформою для просування реформованої, осучасненої бретонської літератури та перекладів на бретонську мову творів світової літератури. Створювався журнал в однойменному видавництві, яке також випускало словники, навчальну, дитячу та наукову літературу бретонською мовою. Лідером руху став філолог і письменник Ропарз Емон (1900–1978). (Gibson 2005) Метою таких заходів було відродження бретонської мови, підняття її престижу, піднесення її до статусу мови освіти, науки та бюрократії. Крім того, саме бретонська мова розглядалася активістами Гваларну як головна рушійна сила у подальшому націєтворчому процесі, аж до здобуття бретонцями гіпотетичної автономії та співдружності з іншими кельтськими спільнотами – валлійцями, ірландцями, шотландцями, корнцями, менцями. Формування міжкельтської співдружності лежало в основі ідей панкельтизму й передбачало, окрім інших задач, обрання інструментів та способів комунікативного порозуміння між кельтськими націями. Очікувано, що постало і питання вибору мови міжнародного спілкування.

Рух Есперанто: під покровом космополітизму крокувати до націєтворення.

Есперанто – одна зі штучних міжнародних, або планових мов, була створена наприкінці XIX століття – у 1887 році лікарем-офтальмологом Людвігом Заменгофом (1859-1917). У дослідженнях, які торкаються його біографії, згадується, що він походив із мультиетнічної родини та мультиетнічної місцевості Польщі, яка на той момент була частиною Російської Імперії. У такому історичному контексті Заменгоф мусив спостерігати численні етнічні конфлікти всередині імперії внаслідок її жорсткої та деструктивної політики (мовної, у тому числі, натиски проти польської та білоруської мов після придушення визвольних повстань 1863–1864 рр., або ж пригадаємо приклади Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. проти української мови; Валуєв, до того ж, був причетний не тільки до антиукраїнського циркуляру, а і до масштабної програми русифікації західних земель імперії) убік бездержавних етносів. Сам Заменгоф походив з єврейської родини середнього класу й був свідком єврейських погромів. Дослідники пояснюють прагнення винахідника створити допоміжну мову його мріями про мирне співіснування етносів, відновлення світової справедливості та всеохоплююче порозуміння (Gobbo, 2017; Karlander 2024).

Імовірно, не аналізуючи мовну політику як один із інструментів комплексних заходів «зверху» державного апарату, Заменгоф уявляв собі причину конфліктів у природному мовно-мовленнєвому

розмаїтті етнічних спільнот, що проживали пліч-о-пліч на теренах імперії. Отже, за його міркуваннями, для настання гармонії і відбудови уявної Вавилонської Вежі до її первісного цілісного стану треба було створити альтернативну нейтральну мову, яка би належала всім і в той же час не належала жодному етносові, а також таку мову, яку можна було би вивчити легко й швидко. Тобто, можна припустити, що Заменгоф сприймав етнічні зіткнення як безпосередньо мовні конфлікти, або конфлікти *über Sprache*, за класифікацією М. Вінґендер. Сама планова мова була частиною філософської задумки Заменгофа про поліпшення міжнародної комунікації, у першу чергу, всередині Російської імперії, про світове порозуміння та гіпотетичним модернізаційним інструментом для її втілення. Проект есперанто, з огляду на структуру створеної мови, можна назвати європоцентричним, оскільки в основу мови були покладені явища, характерні для мов романської, слов'янської, германської груп, латиницю було обрано за основу абетки. Із точки зору економічної та соціальної доцільності вивчення есперанто мало сенс: це вже стандартизована мова, мова як універсальна кодова система, прості правила не мають винятків, вивчення не вимагає значних часових витрат.

Навколо есперанто-феномену утворився й розвинувся своєрідний суспільний рух. У ньому Федеріко Гоббо пропонує виокремлювати такі історичні періоди:

- період піонерів есперанто – від створення мови до смерті Заменгофа (1887–1917);
- міжвоєнний період (1917–1939);
- період переслідувань тоталітарними режимами (1939–1945);
- період післявоєнної реконструкції есперанто-руху (від 1946 року) (Gobbo, 2017, с. 39).

Згідно з хронологічними межами, заявленими в темі статті, розвідку сфокусовано на періоді піонерів та міжвоєнному періоді, які співпали з першими оформленими рухами націотворення у бездержавних етносах Європи, а також частково на третьому періоді. Початок періоду переслідувань тоталітарними режимами можна датувати й більш ранніми роками, оскільки, наприклад, репресії проти есперантистів у СРСР розпочалися вже на початку 1930-х рр., а утиски проти українських есперантистів у авторитарній Польській Республіці та проти каталонських есперантистів в Іспанії – ще раніше.

Есперанто, задумане його творцем як інструмент до комунікативної гармонії, вписалося в низку політичних наративів, наприклад, у канву міркувань про ідентичності, окремішності: у виданнях цією мовою інтелектуали взялися не тільки обговорювати методики її викладання, а й здійснювали спроби просувати політичні ідеї. Ірландський есперантист Патрік Паркер на початку ХХ століття влучно зазначив про своїх однодумців, що вони, попри захоплення цією універсальною мовою, не змогли забути ані свої рідні землі, ані свої національні історії (Requejo de Lamo, 2024, с. 263).

У 1920-х рр. мова есперанто перебувала в фокусі уваги повоєнної європейської спільноти. Так, американський дослідник Ф. А. Наманн, сучасник тих подій, мав змогу спостерігати за захопленням європейців есперанто під час своїх відряджень та пояснював цей живий інтерес такими факторами: прагнення європейців до порозуміння, зростання популярності радіомовлення, міграції, туризм. Есперанто могла би стати цією «другою мовою для всіх націй та ідеальною мовою мандрівників» (Наманн, 1928, с. 546) аж до мови освіти, світової дипломатії та глобального наукового обміну. Ю.Клименко, досліджуючи розвиток радіомовлення на есперанто 1920-30 рр., відзначає неабияку натхненність радистів та радіоаматорів, з якою автори створювали експериментальний інформаційний продукт штучними мовами есперанто та ідо – «повідомлення допоміжною мовою», адресовані «різнорідній і «розпорошеній» по світу аудиторії» у контексті розпочатого формування світового інформаційного простору (Клименко, 2016а, с. 43). Професор Толкін, творець штучних мов для своїх художніх світів, не оминув увагою есперанто. Есей письменника "Secret Vice" 1931 року відкривається його зізнанням у приязному ставленні до мови есперанто, як до *artificial language*, яку створив нефілолог, і яка має об'єднати, уніфікувати Європу, поки ту не поглине «Не-Європа» (Tolkien, 1983, с. 198). Толкін міг вбачати в есперанто інструмент для консолідування й консервації набору культурних цінностей у контексті уявленого ним міжцивілізаційного протистояння «Європа»–«Інші». Формування світової спільноти, своєрідної метанації, об'єднаної есперанто-радіомовленням та текстами, можна обережно порівняти з утворенням уявлених національних спільнот за Бенедиктом Андерсеном: «під латиницею» та «над діалектами» (Anderson, 2016).

З одного боку, мова есперанто стала своєрідним втіленням надії на збереження хиткого миру та відновлення інтернаціонального порозуміння. З іншого боку, її розглядали як реальну альтернативу «великим мовам», мовам міжнародного спілкування, які були одночасно і мовами метрополій та імперій (як-от, англійська, французька, російська), мовами символічного насилля та домінування та престижу, за Бурдье. З огляду на це здається цілком очікуваним той факт, що есперанто захоплювалися представники етносів, мови яких асимілювалися та пригнічувалися внаслідок агресивної мовної політики метрополій.

Піляр Рекехо Де Лямо присвячує свою розвідку ілюстрації того, що такі, на перший погляд, полярні явища, як інтернаціоналізм та націоналізм, насправді гармонійно співіснували та не суперечили один одному саме в межах есперанто-руху. Таку думку дослідниця ілюструє на прикладі діяльності каталонських есперанто-активістів у XIX – першій половині XX століття. Особливістю каталонської спільноти було її розпорошення між державами: мовці перебували не тільки в Іспанії, але також у Франції, Андоррі та Італії. Скликання Каталонського конгресу есперантистів у 1906 році мало на меті якраз возз'єднання, збирання каталонців під егідою есперанто-руху. Через несприятливу політичну ситуацію, що настала для каталонських есперантистів, наступний Конгрес змогли провести аж у 1925 році. Каталонська спільнота есперанто була проте добре організована, активна та здобула міжнародне реноме серед есперантистів саме під ідентифікацією «каталонська». Це спричинило конфлікти з іспанською національною спілкою есперантистів, небажання визнавати самодостатність каталонської есперанто-спільноти, заклики об'єднуватися з іспанськими есперантистами і не ідентифікувати себе саме як каталонських представників на міжнародних заходах. У 1928 році з цієї вимоги до Каталонського комітету есперантистів звернулася військова адміністрація Барселони, із чим склад комітету не погодився і подав у відставку. Уже наступний склад комітету мусив публікуватися іспанською державною мовою та есперанто (Requejo De Lamo, 2024, с. 268–270).

Есперантисти Каталонії працювали над тим, щоби ознайомити світову спільноту з каталонською культурою та особливо літературними творами. Мовна та культурна ситуація була дуже схожою з такою у Франції: домінувала кастильська культура, про каталонську культуру за її межами мало що було відомо, каталонців плутали з іншими етносами Іспанії, література каталонською мовою не мала світового впливу і сприймалася як така, де начебто не сформувалося жодного якісного тексту чи впізнаного літературного канону. Спроба перекладати твори каталонської літератури на етнічно нейтральну, легку мову есперанто видавалася таким чином цілком прийнятною. Не можна оминути суто практичний аспект вибору мови для самопрезентації етносу саме на користь есперанто: її можна було опанувати за декілька тижнів, набагато швидше за будь-які національні мови. У такий спосіб можна було приділити зекономлений час шліфуванню власного літературного канону, реформуванню власних граматики і словників, пояснює P. Requejo De Lamo. Найвагомішим каталонським есперанто-проєктом того періоду авторка називає Каталонську літературну антологію *Kataluna Antologio* 1925 року, що містила тексти давніх і сучасних авторів, народні пісні, а в передмові містилася історична та соціолінгвістична довідка про каталонську мову та детальний вступний коментар до феномену каталонської літератури. Випуск антології був попередньо розрекламований у міжнародних періодичних есперанто-виданнях Європи. Примітно, що одна частина таких повідомлень наголошувала на важливості антології саме для есперанто-руху без огляду на літературну цінність самих перекладених творів, а інша частина спонукала адресатів якраз до відкриття і дослідження каталонської нації та культури і привертала увагу міжнародної спільноти есперантистів до політичних конфліктів між культурою домінування та іншими культурами Іспанії (Requejo De Lamo, 2024, с. 265–267).

На українських землях рух есперанто так само міг транслювати політичні ідеї та оприявнювати націотворче забарвлення. У першому українському виданні мовою есперанто “Ukraina Stelo” його засновник та довгорічний редактор Орест Кузьма пропонував читачеві переклади творів української художньої літератури – класичної та сучасної (наприклад, твори А. Кримського), та фольклорних текстів, матеріали про українську культуру. (Савчук, 2014; Кочержук, n.d.) На думку Ростислава Лещишина, *Ukraina Stelo* було специфічним, маргіналізованим виданням з малим накладом, не могло існувати з передплати та роздрібного продажу і, попри декларації впливати на громадську думку, насправді мало незначний вплив. Проте, як зазначає дослідник у тій самій розвідці, цей журнал, як і інша українська преса, потерпав від утисків з боку польської влади, втручань польської адміністрації в процес надсилання примірників клієнтам, отже, адміністрація, імовірно, вбачала в ньому політичну загрозу. Так, один з головних редакторів І. Чепіга відправляв скаргу до Станіславського воєводства про те, що «коломийська поліція без будь-яких пояснень забрала другий номер з пошти, не дозволивши переслати його до передплатників» (Лещишин, 2008, 314–315). На початку 1930-х рр. Орест Кузьма надрукував брошуру з вивчення есперанто, на обкладинці якої була зображена мапа Галичини не в складі Польщі, а об'єднаної з рештою українських земель, за що видання було заборонено судом. (Кочержук, n.d.)

Український есперанто-рух на окупованих більшовицькою владою територіях у 1920-х рр. розвивався зі своїми особливостями та нерівномірно. Частина українських есперантистів більшовицька влада більш-менш вдало заангажувала для артикулювання своїх політичних гасел та для розповсюдження їх назовні – у міжнародних зв'язках есперантистів. У той же час тих, хто орієнтувався або переорієнтувався на співпрацю з Універсальною Есперанто Асоціацією, звинувачували в буржуазно-нейтральній позиції та перешкоджали діяльності (Свистович, 2018). У 1920-х рр. виходила радіогазета «Ефір» – українською мовою та на есперанто. Відомо, що в її номерах можна було знайти

переклади творів українських письменників, тих, які потім стали представниками українського «розстріляного Відродження» – М. Хвильового, В. Підмогильного, М. Семенка, П. Тичини, М. Рильського та інших. Між декламацією цих текстів звучали твори українських композиторів. Про вихід газети її видавці інформували міжнародні есперанто-видання й у такий спосіб могли забезпечити собі ширшу аудиторію. Деякі українські діячі пропонували використовувати есперанто замість російської мови як мову спілкування всередині СРСР. Зокрема через це вони так само зазнавали утисків. Масштабний процес проти українських есперантистів відбувся у 1936 році (Клименко, 2016b; Пацюрко, 2015).

Бретонські мовно-культурні активісти Gwalarn у схожим чином підхопили ідею есперанто як мови транслявання своїх політичних прагнень та спілкування між кельтськими спільнотами в обхід національних мов, особливо французької. Гезер Вільямс так і пояснює появу видання Nord Okcidento, про яке буде згадано нижче: “he [Ропарз Емон, бретонський філолог, один з лідерів другого Емзаву – *наше уточнення*] saw Esperanto as a means of bypassing French, and indeed, of communicating with fellow Celts” (Williams, 2009, с. 228). Nord Okcidento («Північний Захід» на есперанто) був додатком мовою есперанто до бретономовного літературного журналу Gwalarn, випускався у 1928–1931 рр. У ньому були розміщені науково-популярні статті, політичні та публіцистичні есеї про мовну ситуацію, переклади бретономовних творів на мову есперанто – контент, схожий на той, що продукували каталонські діячі для літературної антології. Промовисто виглядала титульна сторінка Nord Okcidento (Nord Okcidento 1928), яка демонструвала мапу північного заходу Європи, де в центрі яскравим білим кольором були відмічені території кельтських спільнот та держав (Ірландія на той момент вже була незалежною з 1922 року), а з ними контрастували чорні окраїни Франції та Великої Британії (Англія), які не входили до кельтомовних територій (Вісько, 2024, с. 53–54). Така візуалізація могла, на нашу думку, сигналізувати своєрідну полеміку Ропарза Емона кризь століття з Оноре де Бальзаком та його знаменитою цитатою з роману, майже столітньої давнини на той момент, «Шуани, або Бретань у 1799 році» (1830), де Франція порівнювалася з сяючим полум'ям, а Бретань – із застиглим вугіллям на цьому світлому тлі: “un charbon glacé au sein du brillant foyer”.

Крім того, «у 1930 році видавництво Gwalarn випустило ще щонайменше два документи під редакцією Ропарза Емона мовою есперанто – двомовний словник бретонської та есперанто та двомовну брошуру з соціолінгвістичним дослідженням тогочасного стану бретонської мови «Дослідження стану бретонської мови у 1928 році». Останній документ містив короткий історичний нарис про бретонську мову, починаючи з IX ст., оновлені карти та списки бретономовних комун, а також результати анкетування населення, проведені Gwalarn'ом. Візуально обидві версії (бретонська та на есперанто) розташовувалися на сусідніх сторінках: зліва – бретономовна, справа – на есперанто» (Вісько, 2024, с. 53–54). Анкета складалася з чотирьох питань про вибір мови для побуту та для вивчення релігійних текстів. У документі було зазначено, що таке ґрунтовне дослідження стану бретонської мови як у діяхронії, так і з зондуванням сучасної мовної ситуації, стало першим у Нижній Бретані (Немон, 1930а, с. 14–15). Слід зазначити, що такі мовні експерименти бретонських інтелектуалів, попри свою утопічність та попри камерність бретонського національно-культурного руху, не залишилися непоміченими їхніми сучасниками поза межами Бретані. Наприклад, український соціолог в еміграції Ольґерд-Іполит Бочковський мав змогу відслідковувати культурні та видавничі заходи Gwalarn, його сучасників, і виключно схвально оцінював діяльність Ропарза Емона й «гвалярнівців», зокрема, їхні видання мовою есперанто «для ознайомлення чужини з бретонським духом» (Підберезних & Вісько, 2023, с. 67). Тобто, він підтримував ідею використання есперанто як медіуму привертання уваги до бретонської мови та літератури.

Отже, проєкт есперанто добре гармоніював з ідеями панкельтизму і розглядався бретонськими інтелектуалами як спроба мовно об'єднати кельтомовні спільноти, не надаючи, з одного боку, перевагу жодній з кельтських мов та оминаючи, з іншого боку, панівні мови метрополій – англійську та французьку.

Висновки і перспективи дослідження. Мовні конфлікти XIX – першої половини XX століття, такі, що виникали між бездержавними етносами та метрополіями, доречно аналізувати через призму розуміння П.Бурдьє мови як інструмента влади, символічного насилля та маркера стилів життя.

Мова есперанто була створена Л.Заменгофом якраз у другій половині 19 століття з метою розв'язання мовних конфліктів у Російській імперії, поліпшення міжетнічних взаємин та утопічного глобального порозуміння. Проте виявилось, що всередині інформаційного простору есперанто-руху бездержавні етноси знайшли можливість презентувати міжнародній спільноті свої національні культури, артикулювати свою мовну та літературну ідентичність, об'єднуватися всередині своїх мовних спільнот, як-от каталанці або кельтські нації, стверджувати свою окремішність та привертати увагу до політичних проблем і протистоянь, формулювати свої політичні прагнення нейтральною мовою, яка не претендувала на домінування і не маргіналізувала. Таким чином, есперанто-рух міг сприяти націотворчим процесам у малих етносах і становив ідеологічну загрозу метрополіям, які могли реагувати утисками вбік есперантистів.

Бретонські діячі розглядали есперанто саме в такому ключі: мова порозуміння з дружніми кельтськими спільнотами; інструмент «збирання» кельтських спільнот та ознайомлення громадськості з надбаннями бретонської культури без необхідності перекладу її на мови метрополій.

Дослідження есперанто та інших планових мов як інструментів модернізації міжнародної комунікації в історичному аспекті та в фокусі сучасності, а також подальші наукові пошуки на тему залучення планових мов у націотворчі процеси могли би стати наступними доречними розвідками в царині попередження та врегулювання конфліктів на тлі розбудови та модернізації держав та реалізації політики модернізації за допомогою держави, що сприяє розвитку.

Р. С. Виходячи за хронологічні межі розвідки, додамо, що практику видавництва двомовної фахової літератури підхопили й продовжили у 1970–1980 рр. представники третього Емзаву, послідовники руху Gwalarn. Так, на веб-сторінці інженера-програміста Крістіана Бертена, знавця мови есперанто та носія бретонської мови, знаходимо інформацію про підручники есперанто з бретономовними вказівками та поясненнями та двомовні словники “Deskomp Esperanteg” («Вивчаємо есперанто») Ервана Ар Менги, двомовний підручник “Brezhoneg... buan hag aes. La bretona... rapide kaj facile” («Бретонська... швидко і легко») Пера Денеца – філолога, письменника та викладача-методиста бретонської мови. Серед найактуальніших видань зазначений текст авторства самого Бертена “Anna de Bretonio, dukino kaj trifoja reĝino (1477–1514)” («Анна Бретонська, герцогиня і тричі королева (1477–1514)») (Bertin). Таким чином, інформаційне поле мовою есперанто і сьогодні використовується бретонськими інтелектуалами для популяризації вивчення бретонської мови та для ознайомлення читача з історією та культурою Бретані.

Visko H., Fedorchenko-Kutuev P. Esperanto as lingua franca for the stateless ethnic groups in the first half of the 20th century till 1939

The article deals with cases involving the planned language Esperanto in attempts to resolve language conflicts and in measures to protect the languages of stateless ethnic groups in Europe during their nation-building processes in the first half of the 20th century, more precisely, until 1939. Chronological boundaries cover two periods of the Esperanto movement, according to Federico Gobbo: partly the Esperanto pioneers' period and the interwar period. These periods almost coincide with the two waves of the Breton language and literature movement, within which there are known episodes of the Esperanto use by Breton intellectuals with the purpose to present translated texts of Breton literature, the results of scientific research to the international readers and to articulate political ideas revolving the state building aspirations. A similar phenomenon can be observed among other ethnic groups, for example, Ukrainians and Catalans, which is also briefly discussed in the article.

Language conflicts and the involvement of Esperanto in their resolution are proposed to be considered from the view of Pierre Bourdieu's interpretation of language – language as a state instrument of domination and symbolic power. In this way, Esperanto, which was associated with neither a state nor a (dominant) ethnic group and did not carry the symbolic meaning of dominance and prestige, but, on the contrary, had to be perceived neutrally, was considered as a communication medium of stateless ethnic groups, whose languages were under threat due to the harsh language policy of modernizing/centralizing nation states and empires. In addition, learning Esperanto could have become economically viable, thanks to its simplicity and speed of learning the planned language. The Esperanto movement opened up another side: intellectual and political representatives of stateless ethnic groups used the Esperanto space as a platform to express their political aspirations and draw attention to their national languages and cultures.

Key words: planned languages, language policy, language conflict, Breton language, modernity, modernization, sociolinguistics, sociology of language, the state, developmental state, social movement, periodicals.

Література:

1. Вісько Г. Бретонський національно-культурний рух GWALARN як складова бретонських націотворчих процесів ХХ століття : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 032 «Історія та археологія». Миколаїв, ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. 98 с. <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3344/1/%D0%92%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%93.%20%D0%94%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%282024%29.pdf>

2. Демська О. Мовні конфлікти з перспективи лінгвоконфліктології. *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2018. 1. С. 69–74.
3. Клименко Ю. А. Міжнародна мова «есперанто» Людвіга Заменгофа (1859–1917). *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. 2025. № 68. С. 36–40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnp_2015_68_8
4. Клименко Ю. А. Про радіомовлення мовою есперанто в Україні (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.) *Історико-педагогічний альманах*. 2016. С. 39–45.
5. Клименко Ю. А. З історії створення радіогазет як основної форми радіомовлення міжнародною мовою есперанто (1927–1937 рр.). *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 149. С. 111–115.
6. Клименко Ю. А. Питання українізації та есперантизації в історії вітчизняної освіти (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2017. № 159. С. 84–89.
7. Кочержук, М. (n.d.) Засновник українського есперанто в Галичині – Орест Кузьма. <https://kolomyya.org/histpub/historypub38.htm>
8. Кутуєв (Федорченко-Кутуєв) П. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології. Херсон: Видавничий дім «Гельветика». 2016, 516 с.
9. Лещишин Р. Джерела фінансування української преси Станіславівського воєводства (1921–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2008. № 17 С. 313–319.
10. Пацюрко В. З історії есперантського руху в Україні. *Великий есперантсько-український словник*, Львів. 2015.
11. Підберезних І., Вісько Г. Бретонські національно-культурні рухи ХІХ – першої половини ХХ століття в оцінках Михайла Драгоманова та Ольґерда-Іполита Бочковського *Етнічна історія народів Європи*, 2023, 71, 63–70. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.71.09>
12. Савчук М. В. Кузьма Орест Леонтіївич. *Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]*. Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін., НАН України, НТШ, Київ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-1510>. – Останнє поновлення : 1 січ. 2023.
13. Свистович С. М. Використання українських есперантистів у міжнародних акціях компартійних органів у 1920-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Том 29 (68), № 3. С. 41–47.
14. Anderson, B. (2016). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.
15. Bertin. (n.d.). *Ouvrages en espéranto en Bretagne*: https://www.bertin.biz/index.php?titre=eo_en_Bretagne.htm [In French]
16. Bourdieu, Pierre (1982). *Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques*. Fayard, 245 p.
17. Broudic, F. (2007). *La puissante ténacité de l'obstacle de la langue bretonne*. In Lieutard, H., & Verny, M. (Eds.), *L'école française et les langues régionales*. Presses universitaires de la Méditerranée. doi: 10.4000/books.pulm.902 URL: <https://books.openedition.org/pulm/docannexe/image/902/img-1.jpg>
18. Calvez, R. (2000). *La Radio en langue bretonne*. Roparz Hemon et Pierre-Jakez Hélias: deux rêves de la Bretagne. Presses Universitaires de Rennes; Centre de Recherche Bretonne et Celtique, 330 p.
19. Favereau, F. (2003). *L'évolution du discours sur la langue bretonne au xxe siècle*. In Schuwer, M. (Ed.), *Parole et pouvoir 1 : Le pouvoir en toutes lettres*. Presses universitaires de Rennes. doi :10.4000/books.pur.32297
20. Gibson, Jacqueline. (2005) Language (revival) movements in the Celtic countries [5] Brittany. In: *Celtic culture: A historical encyclopedia* / Edit. by John T. Koch, ABC-CLIO, 1103–1105.
21. Gobbo, F. (2017). Beyond the Nation-State? The Ideology of the Esperanto Movement between Neutralism and Multilingualism. *Social Inclusion*, 5, 4, 38–47. DOI: 10.17645/si.v5i4.1140
22. Hamann, F. A. (1928). The Progress of Esperanto since the World War. *The Modern Language Journal*, 12(7), 545–552. <https://doi.org/10.2307/315767>
23. Hemon, R. (1930a) Enklask diwar-benn stad ar brezonek e 1928 – Esploro pri la situacio de la bretona lingvo en 1928. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Enklak_diwar-benn_Stad_ar_Brezoneg_e_1928_.pdf
24. Hemon, R. (1930b) Geriadurig esperantek-brezonek. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Geriadurig_Esperantek-Brezonek_.pdf
25. Jowitt K. (1971). *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. University of California Press. <https://doi.org/10.2307/jj.2430458>
26. Karlander D. (2024). Up from Babel: On the (r)evolutionary thought of Eugène Lanti. *Language & Communication*, 96, 13–25. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.02.003>
27. Mann, M. (2012). *The Sources of Social Power: Volume 2, The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge University Press, 839 p.

28. Nord Okcidento 1–2 (1928) https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Nord-Okcidento_1_ha_2_.pdf
29. Requejo De Lamo, P. (2024). Cultural and linguistic nationalism in the Esperanto movement: The Catalan case (1887–1928). *Nations and Nationalism*, 30(2), 262–274. <https://doi.org/10.1111/nana.12996>
30. Tolkien, J. R. R. (1983). A Secret Vice. *The Monsters and the Critics: and Other Essays*, edit. by Christopher Tolkien, Houghton Mifflin, 198–223.
31. Třesohlavá, Anna. (2017) Breton et gallo: Situation sociolinguistique actuelle des langues de Bretagne, Olomouc.
32. Williams H. (2009) Between French and Breton: The Politics of Translation, *Romance Studies*, 27, 3, 223-233. DOI: <https://doi.org/10.1179/174581509X455114>

References:

1. Visko H. (2024). Bretonskyi natsionalno-kulturnyi rukh GWALARN yak skladova bretonskykh natsiotvorchykh protsesiv XX stolittia. [The Breton national-cultural movement GWALARN as a component of the Breton nation-building processes of the 20th century: qualifying work for obtaining a master's degree in specialty 032 "History and archeology"]. Mykolaiv, ChNU im. Petra Mohyly, 98 p. [In Ukrainian]
2. Demaska O. (2018). Movni konflikty z perspektyvy linhvokonfliktolohii. [Language conflicts in linguoconflictology perspective]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Movoznavstvo*, 1, 69–74. [In Ukrainian]
3. Klymenko Yu. (2015). Mizhnarodna mova “esperanto” Liudviha Zamenhofa (1859–1917). [International language “esperanto” by Ludwik Zamenhof (1859–1917)]. *Zbirnyk naukovykh prats [Khersonskoho derzhavnoho universytetu]*. *Pedahohichni nauky*, 68, 36–40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2015_68_8 [In Ukrainian]
4. Klymenko Yu. (2016a). Pro radiomovlennia movoiu esperanto v Ukraini (20-ti – seredyna 30-kh rr. XX st.). [About radio broadcasting in the Esperanto language in Ukraine (1920s – mid-1930s of the 20th century)]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*. 39–45. [In Ukrainian]
5. Klymenko Yu. (2016b). Z istorii stvorennia radiohazet yak osnovnoi formy radiomovlennia mizhnarodnoiu movoiu esperanto (1927–1937 rr.). [From the history of the creation of radio newspapers as the main form of radio broadcasting in the international language of Esperanto (1927–1937)]. *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Pedahohichni nauky*, (149), 111–115. [In Ukrainian]
6. Klymenko Yu. (2017). Pytannia ukrainizatsii ta esperantyzatsii v istorii vitchyznianoï osvity (20-ti – pochatok 30-kh rokiv KhKh stolittia). [Issues of Ukrainization and Esperantization in the history of national education (20s – early 30s of the 20th century)]. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky*. 159, 84–89. [In Ukrainian]
7. Kocherzhuk, M. (n.d.). Zasnovnyk ukrainskoho esperanto v Halychyni – Orest Kuzma. [The founder of Ukrainian Esperanto in Galicia, Orest Kuzma]. URL: <https://kolomyia.org/histpub/historypub38.htm> [In Ukrainian]
8. Kutuev (Fedorchenko-Kutuev) P. (2016) Transformatsii modernu: instytutsii, idei, ideolohii. [Transformations of the modern: institutions, ideas, ideologies]. Kherson : Vydavnychiy dim “Helvetyka” [In Ukrainian]
9. Leshchyshyn R. (2008). Dzherela finansuvannia ukrainskoi presy Stanislavivskoho voievodstva (1921–1939). [Sources of financing the Ukrainian press of the Stanislaviv Voivodeship (1921–1939)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 313–319. [In Ukrainian]
10. Patsiurko V. (2015). Z istorii esperantskoho rukhu v Ukraini. [From the history of the Esperanto movement in Ukraine]. *Velykyi esperantsko-ukrainskyi slovnyk*, Lviv. [In Ukrainian]
11. Pidbereznykh I., Visko H. (2023) Bretonski natsionalno-kulturni rukhy 19 – pershoi polovyny 20 stolittia v otsinkakh Mykhaila Drahomanova ta Olgerda-Ipolyta Bochkovskoho. [Breton national and cultural movement of the 19th – the 1st half of the 20th century through the assessments of Mykhailo Drahomanov and Olgerd-Ipolyt Bochkovskyyi]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 71, 63–70. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.71.09> . [In Ukrainian]
12. Savchuk M. V. (2014). Kuzma Orest Leontiiovych. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Edit. by I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyyi, M. H. Zhelezniak et al., NAN Ukrainy, NTSh, Kyiv, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-1510>. [In Ukrainian]
13. Svystovych S. (2018). Vykorystannia ukrainskykh esperantystiv u mizhnarodnykh aktsiakh kompartiinykh orhaniv u 1920-kh rr. [The use of Ukrainian Esperantoists in international actions of Communist Party bodies in the 1920s.]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. 29 (68), 3, 41–47. [In Ukrainian]
14. Anderson, B. (2016). Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso.

15. Bertin. (n.d.). Ouvrages en espéranto en Bretagne: https://www.bertin.biz/index.php?titre=eo_en_Bretagne.htm [In French]
16. Bourdieu, P. (1982). Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques. Fayard, 245 p. [In French]
17. Broudic, F. (2007). La puissante ténacité de l'obstacle de la langue bretonne. In Lieutard, H., & Verny, M. (Eds.), *L'école française et les langues régionales*. Presses universitaires de la Méditerranée. doi :10.4000/books.pulm.902 URL: <https://books.openedition.org/pulm/docannexe/image/902/img-1.jpg> [In French]
18. Calvez, R. (2000). La Radio en langue bretonne. Roparz Hemon et Pierre-Jakez Hélias: deux rêves de la Bretagne. Presses Universitaires de Rennes; Centre de Recherche Bretonne et Celtique, 330 p. [In French]
19. Favereau, F. (2003). L'évolution du discours sur la langue bretonne au xxe siècle. In Schuwer, M. (Ed.), *Parole et pouvoir 1 : Le pouvoir en toutes lettres*. Presses universitaires de Rennes. doi :10.4000/books.pur.32297 [In French]
20. Gibson, Jacqueline. (2005) Language (revival) movements in the Celtic countries [5] Brittany. In: *Celtic culture: A historical encyclopedia* / Edit. by John T. Koch, ABC-CLIO, 1103–1105.
21. Gobbo, F. (2017). Beyond the Nation-State? The Ideology of the Esperanto Movement between Neutrialism and Multilingualism. *Social Inclusion*, 5, 4, 38-47. DOI: 10.17645/si.v5i4.1140
22. Hamann, F. A. (1928). The Progress of Esperanto since the World War. *The Modern Language Journal*, 12(7), 545–552. <https://doi.org/10.2307/315767>
23. Hemon, R. (1930a) Enklask diwar-benn stad ar brezonek e 1928 – Esploro pri la situacio de la bretona lingvo en 1928. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Enklak_diwar-benn_Stad_ar_Brezoneg_e_1928_.pdf [In Breton and Esperanto]
24. Hemon, R. (1930b) Geriadurig esperantek-brezonek. Brest, Gwalarn. https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Geriadurig_Esperantek-Brezonek_.pdf [In Breton and Esperanto]
25. Jowitt K. (1971). Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965. University of California Press. <https://doi.org/10.2307/jj.2430458>
26. Karlander D. (2024). Up from Babel: On the (r)evolutionary thought of Eugène Lanti. *Language & Communication*, 96, 13-25. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.02.003>
27. Mann, M. (2012). *The Sources of Social Power: Volume 2, The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge University Press, 839 p.
28. Nord Okcidento 1-2 (1928) https://bibliotheque.idbe.bzh/data/cle_33/Nord-Okcidento_1_ha_2_.pdf [In Breton and Esperanto]
29. Requejo De Lamo, P. (2024). Cultural and linguistic nationalism in the Esperanto movement: The Catalan case (1887–1928). *Nations and Nationalism*, 30(2), 262–274. <https://doi.org/10.1111/nana.12996>
30. Tolkien, J. R. R. (1983). A Secret Vice. *The Monsters and the Critics: and Other Essays*, edit. by Christopher Tolkien, Houghton Mifflin, 198–223.
31. Třesohlavá, Anna. (2017) Breton et gallo: Situation sociolinguistique actuelle des langues de Bretagne, Olomouc. [In French]
32. Williams H. (2009) Between French and Breton: The Politics of Translation, *Romance Studies*, 27, 3, 223-233. DOI: <https://doi.org/10.1179/174581509X455114>

Стаття надійшла до редакції 06.09.2024

Стаття рекомендована до друку 09.09.2024

КІБЕРБЕЗПЕКА В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ НЕРІВНОСТІ: ДО ПОСТАНОВКИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ¹

Коржов Г. О.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5459-0702

korzhovga@gmail.com

Єнін М. Н.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-3835-2429

yeninmaksym@gmail.com

У статті розглядаються теоретичні та емпіричні аспекти соціологічного вивчення поведінки у сфері кібербезпеки. Одним із релевантних соціологічних підходів до вивчення даного явища розглядається теорія трьох рівнів цифрової нерівності. В основі презентованого дослідження лежить наступна робоча гіпотеза: безпечна модель цифрової поведінки значною мірою залежить від місця користувача Інтернету в ієрархічному розподілі різноманітних соціальних, культурних і цифрових ресурсів, від місця індивіда в системі соціальної нерівності. Серед факторів, які сприяють більш відповідальній та безпечній поведінці користувачів Інтернету, важливу роль відіграє досвід користування ІКТ (частота та зміст діяльності), рівень знань про потенційні ризики та загрози, особистий досвід кіберзлочинності. Ті користувачі Інтернету, які мають більш тривалий, інтенсивний та різноманітний досвід користування Інтернетом із різними цілями, демонструють, як правило, більш обачливу настанову та більш безпечну модель поведінки в Інтернеті. Кращі знання та досвід жертви злочину роблять користувачів більш пильними та допомагають запобігати зловживанням та погрозам у майбутньому. Вік, рівень освіти, місце проживання та заняття впливають на сприйняття людьми загроз та рівня безпеки в Інтернеті, а також на їх поведінку в мережі. Дослідження підтверджує, що користувачі Інтернету змінюють свою поведінку різними способами через проблеми безпеки.

Ключові слова: кібербезпека, цифрова нерівність, цифровий капітал, мережеве спілкування, соціальні мережі, кіберзлочинність, теорія трьох рівнів цифрової нерівності, поведінка у сфері кібербезпеки, модерн, конфлікт.

Вступ. В умовах стрімкого та інтенсивного розповсюдження цифрових технологій питання безпечної та розумної поведінки в мережі Інтернет набуває особливої значущості.

У цій статті ми мали на меті розкрити соціологічні виміри вивчення кібербезпечної поведінки. Кібербезпека стала однією з найбільш обговорюваних і актуальних тем, які впливають на процеси формування політики та повсякденне життя суспільства. Злочинна діяльність у кіберпросторі розширюється з дедалі більшою швидкістю протягом останніх років. Загрози для приватних користувачів Інтернету мають багато форм і проявів: встановлення шкідливого програмного забезпечення, шахрайська електронна пошта або телефонні дзвінки, матеріали, що пропагують расову ненависть або

¹ Статтю підготовлено в рамках науково-дослідницької теми кафедри соціології КПІ імені Ігоря Сікорського «Історична соціологія конфліктів у контексті модернів та модернізацій»

релігійний екстремізм, дитяча порнографія, ворожі висловлювання, насильство в Інтернеті, шахрайство, злом соціальних мереж або облікових записів електронної пошти, використання інформації без відома та дозволу користувачів, викрадення особистої інформації, шахрайство з кредитними картками або банківськими операціями, незаконний обмін особистою інформацією про третіх осіб, незахищені онлайн-платежі, неотримання товарів або послуг, які люди купують в Інтернеті, тощо. Кіберзлочинна економіка призводить до гігантських втрат – фінансових, моральних та психологічних, вона потребує величезних ресурсів для нейтралізації численних загроз та забезпечення безпеки. Проте, незважаючи на зростання актуальності проблеми кібербезпеки та онлайн-загроз в Інтернет-просторі, у сучасній літературі бракує досліджень, пов'язаних із спробами її теоретичного осмислення. Як правило, в юридичних науках це явище розуміють як складову інформаційних прав людини та національного інформаційного законодавства, в економічній – як чинник фінансової безпеки, в управлінні – як кібернетичну функцію держави та національної безпеки в цілому, у психології – як фактор фінансової безпеки – здатність особистості проявляти самоконтроль, регулювати емоції, поведінку та бажання (Валюшко, 2016; Діордіца, 2017; Дубов, 2014; Маковець, Дрозд, 2020; Хоббі, 2020).

В соціології наразі немає обґрунтованих підходів до вивчення цього явища. **Метою статті** є обґрунтування соціологічного підходу до вивчення поведінки в сфері кібербезпеки. В першу чергу, йдеться про постановку даної проблеми в руслі вивчення цифрової нерівності, яка залишається впливовим чинником сучасної епохи. На нашу думку, предметом соціології можуть бути особливості поведінки в сфері кібербезпеки, сприйняття інтернет-користувачами загроз, з якими вони стикаються в Інтернеті, і фактори, які впливають на їх більш безпечну поведінку в Інтернеті.

Робоча гіпотеза, яка лежить в основі даного дослідження, може бути сформульована наступним чином: рівень кібербезпечної поведінки значною мірою залежить від місця користувача Інтернету в ієрархічному розподілі різноманітних соціальних, культурних і цифрових ресурсів, загалом від місця індивіда в системі соціальної нерівності. Виходячи з цього припущення, ми намагатимемось виявити основні чинники, що впливають на зміни у поведінці громадян, зокрема ті, що призводять до більш безпечного користування Інтернетом.

Завдання статті:

1) Визначити актуальність теоретичного дослідження поведінки в кібербезпеці на основі теорії цифрової нерівності.

2) Вивчити, які фактори впливають на більш безпечну поведінку в Інтернеті.

Емпірична основа статті. Стаття базується на емпіричних даних, отриманих у результаті опитування Євробарометр 87.4, проведеного серед громадян країн ЄС у 2017 році й присвяченого вивченню ставлення європейців до кібербезпеки. В його рамках досліджувалися різноманітні аспекти кіберповедінки, частота та тип використання Інтернету жителями ЄС, їхня впевненість щодо Інтернет-транзакцій, обізнаність і досвід кіберзлочинів, а також рівень занепокоєння, який вони відчувають щодо цього типу злочинів.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані результати можуть бути використані для розробки рекомендацій щодо кібербезпечної політики та зміни поведінки користувачів Інтернету.

Модерн, як соціально-культурна епоха, несе в собі внутрішні суперечності, що породжують конфліктну динаміку в суспільстві (Кутуєв, 2016; Fedorchenko-Kutuev, Pyholenko, Khomiak, 2023; Kutuev, Choliy, 2018). В контексті кібербезпеки, модерн виявляється через зростаючу цифрову нерівність, де доступ до інформаційних технологій і цифрового капіталу визначає здатність індивідів адаптуватися до викликів сучасності. Виникає конфлікт між тими, хто має доступ до цифрових ресурсів, і тими, хто його позбавлений, що створює нові форми соціальної стратифікації. Цифровий розрив, таким чином, є втіленням конфліктної динаміки модерну, де технологічний прогрес співіснує з соціальною нерівністю, підсилюючи як глобальну несправедливість, так і створюючи нові загрози у вигляді кіберзлочинності. Ці зміни вимагають переосмислення соціальних і культурних механізмів, які регулюють поведінку в кіберпросторі, з огляду на нові виклики і можливості, що породжує епоха модерну.

1. Цифровий розрив, соціальна нерівність і безпечна кіберповедінка

Початок дослідженням впливу комунікативних процесів на соціальні практики було покладено соціологами Канадської школи теорії масової комунікації в Торонто. Її представники у своїх працях відзначали залежність матеріального та духовного розвитку, а також змін моделей розподілу влади від ступеня розвинутої соціально-комунікаційних технологій (Innis, 1972; Innis, 1999; McLuhan, 1962). Ця традиція набула широкого поширення в міждисциплінарних дослідженнях, пов'язаних із цифровою нерівністю та її взаємозалежністю від становища індивідів у суспільстві, роллю соціальних мереж у масових політичних процесах та програмних технологій у соціальному контролі через Інтернет тощо (Shirky, 2011; Metzger, Tucker, 2017; Bolsover, Howard, 2017).

Повсюдність ІКТ робить кожного потенційною мішенню для посягань кіберзлочинців у різних сферах життя. Через перераховані вище численні ризики та виклики кібербезпечна модель поведінки стає необхідністю нашого часу. Однак ступінь дотримання різними особами правил безпеки в Інтернеті може суттєво відрізнятись. Чинники, які сприяють або перешкоджають цьому явищу, варіюються від особистих психологічних особливостей і соціальних характеристик через культурні норми та цінності до інституціоналізованих соціальних домовленостей.

У представленому дослідженні кібербезпечна поведінка розглядається як раціональна та цілеспрямована форма людської поведінки. Однак ми не приймаємо утилітарну версію людського актора як раціонального, автономного, егоїстичного та поінформованого. Раціональність ніколи не є константою. Люди поведуться з різним ступенем раціональності в одній і тій же ситуації. Крім того, одна й та сама особа демонструє різні рівні раціональної поведінки від ситуації до ситуації. Раціональність – це змінна, яку потрібно зрозуміти й пояснити. Це кінцева точка, де зустрічається низка різноманітних факторів. Ці фактори визначають доступ соціальних акторів до раціональних моделей поведінки, до якої відноситься, серед іншого, і безпечна кіберповедінка.

Попередні дослідження показують, що кібербезпечна поведінка пов'язана з соціальними, економічними, культурними та цифровими формами капіталу. Наприклад, результати кількісного опитування домогосподарств Словенії показують, що цифрове відчуження є результатом соціальних і культурних відмінностей і має бути проаналізовано відповідно до інших типів соціальної стратифікації (стать, вік, освіта, клас і культурний капітал) (Črnič, 2013). Кілька інших досліджень показують гендерні відмінності у прийнятті та використанні технологій на робочому місці. Вони також демонструють, що гендерні відмінності стають більш вираженими з віком, що чоловіки мають нижчі наміри дотримуватися політики безпеки порівняно з жінками (Ifinedo, 2012; Anwar, He, Ash, Yuan, Li, 2017). Проте, ці та інші дослідження переважно стосуються мешканців окремих країн, що обмежує можливість генералізації отриманих результатів.

Одним із відповідних соціологічних підходів, який може пояснити цифрові та соціальні варіації щодо кібербезпечної поведінки, є теорія трьох рівнів цифрового розриву (digital divide)². Концепція цифрового розриву стала частиною наукових досліджень наприкінці 1990-х років і замінила попередні ідеї про інформаційну нерівність та розрив. Коли термін «цифровий розрив» увійшов в офіційний дискурс, він стосувався в основному фізичного доступу до Інтернету та телекомунікаційних послуг. Ранньому етапові теоретизування на цю тему були притаманні суттєві обмеження. Так, сам термін «цифровий розрив» більше викликав непорозуміння, ніж сприяв понятійній ясності. Він апелював до жорсткої дихотомії та припускав існування абсолютної нерівності, в той час як емпіричні дані вказували на релятивний характер нерівності в доступі до комп'ютерів і цифрових технологій. На додачу, термін співзвучний ідеям технологічного детермінізму, припускаючи, що причини нерівності перебувають у сфері доступу до цифрових технологій, і, відповідно, надання такого доступу вирішить ключові проблеми з нерівністю в соціальній та економічній царинах (Van Dijk, 2006: 222).

У сучасних дискусіях перший рівень аналізу залишається центральним, але в довгостроковій перспективі слід очікувати, що важливість соціальних змінних (дохід, вік, стать, освіта, місцезнаходження), визначених у 1990-х роках як потужних предикторів доступу до фізичної інфраструктури, буде знижатися, за прикладом телебачення, яке спочатку, будучи новою та дорогою технологією, була прийнята заможними верствами, але згодом стала загальнодоступною (Hargittai, 2002: 28-33). При цьому в модернізованому варіанті цієї теорії цифровий розрив розглядається на трьох рівнях: рівень доступу до Інтернету, інформаційно-комунікаційних технологій; рівень цифрових компетенцій користувачів та цифрової грамотності; рівень соціальних переваг, які користувачі отримують від грамотного використання цифрових технологій у професійному та приватному житті (Wei, Teo, Chuan, Tan, 2011: 170–187).

Виокремлення другого та третього рівнів цифрового розриву передбачало включення не лише технічного (наявність технології та фізичного доступу до неї), а й соціологічного виміру аналізу. Феномен цифрового розриву передбачає відмінності в доступності цифрових технологій, диференціації навичок і результатів використання. Ця теорія постулює взаємозв'язок між компетентністю, навичками користування Інтернетом, інформаційними та комунікаційними технологіями, соціально-демографічними характеристиками індивідів (вік, рівень освіти, дохід) та різними досягненнями (професійні успіхи, вищий статус у суспільстві, можливості самореалізації, участь у суспільному житті). Ван Дейк вважає цифровий розрив важливою соціальною проблемою сучасного суспільства, оскільки він призводить до уповільнення економічного зростання та інноваційного розвитку, посилення нерівності та виключення (Van Dijk, 2020). Насправді цифровий розрив є перешкодою для будь-якої програми

² Грунтовний метатеоретичний огляд проблематики цифрового розриву представлений, зокрема, в праці нідерландського дослідника Яна ван Дейка (J.A.G.M. van Dijk Digital divide research, achievements and shortcomings / Poetics 34 (2006) 221–235).

соціальної інтеграції. Відповідно до справедливого коментаря К. Спарка, якщо суспільства сьогодні частково, а в майбутньому будуть більш-менш повністю структуровані навколо Інтернету, тоді вимоги економічної ефективності, а також соціальної та політичної справедливості вимагають, щоб жодна соціальна група не була виключеною з цифрової участі (Sparks, 2013).

Загалом, із величезним поширенням Інтернету, особливо в західних суспільствах, на початку 1990-х років з'явилися дві протилежні точки зору щодо його впливу на суспільство: егалітарна та елітарна. Насправді можна стверджувати, що обидві тенденції співіснують. З одного боку, віртуальна комунікація через соціальні медіа, долаючи фізичний простір, може об'єднувати людей з різних соціальних і класових позицій навколо певних соціально-політичних дискурсів. Значною є роль соціальних мереж в організації, синхронізації та активізації масової протестної діяльності навколо існуючих при владі політичних груп. Соціальні медіа значно зменшують можливості для цензури та явної ієрархії, притаманної традиційному медіа-середовищу, дозволяючи користувачам бути як творцями, так і одержувачами інформації. Інтернет стає платформою для обміну думками та ідеями між нескінченною кількістю користувачів, самопрезентації індивідуальних і групових ідентичностей, що порушує монополію традиційних медіа на поширення інформації, формування символічної картини світу. І це створить нові простори для політичних дискусій і забезпечить громадянам прямий доступ до уряду (Коржов, Єнін, 2022: 156). З іншого боку, можна спостерігати сучасні тенденції до ефективного зростання інструментів регуляторної політики комунікації в онлайн-спільнотах, закриття комунікаційних мереж державами, формування техно-корпорацій та їх здатність придушувати, виключати цілі групи людей з громадсько-політичної діяльності (як приклад, вибори у США в 2020 році).

Формування цифрового розриву тісно пов'язане з формуванням мережевого суспільства (за визначенням М. Кастельса), в якому ключові соціальні структури та діяльність його членів організовані навколо електронних комунікаційних мереж. Він стверджував, що мережі становлять нову соціальну морфологію суспільства, а впровадження мережевої логіки суттєво модифікує процеси та їхні результати в культурі (культура «реальної віртуальності»), політиці (влада, розчинена в глобальних мережах фінансів, інформації та медіа), економіці (глобальна інформаційна економіка) (Castells, 2000). У теорії мережевого суспільства представники найманої праці в соціальній структурі страйкуються за ознакою власності на знання та інформацію. Внаслідок процесів глобалізації, ділових мереж та індивідуалізації праці слабшає соціальна організація працівників та інститути, які їх захищали, жорстка класова структура індустріального суспільства та класова солідарність найманих працівників поступово зменшуються. Зростає соціальний статус і частка в національному багатстві елітного прошарку висококваліфікованих працівників («інформаційної робочої сили»). Таким чином, рівень особистих і групових соціальних, економічних і політичних переваг, які можна отримати за допомогою Інтернету, інформаційно-комунікаційних технологій, є одним із наслідків цифрового розриву.

Отже, теорія цифрового розриву, на нашу думку, може бути продуктивною для вивчення соціальної структури, яка формується в мережевих структурах і ресурсах, які є основою її ієрархічної структури. У науковій літературі є спроби виділити так звані цифрові класи («data classes»). Модальний, найчисельніший дата-клас – звичайні користувачі, які генерують велику кількість персональних даних, на основі яких надалі формуються цифрові профілі з індивідуальними поведінковими та світоглядними особливостями. Інший клас складається з тих, хто має матеріально-технологічний, когнітивно-інформаційний та освітній капітал для формування Big Data (співробітники та власники великих технологічних корпорацій, ІТ-індустрії). Представники іншого дата-класу мають можливість аналітичної обробки цифрових профілів і подальшого використання даних в економічних (маркетинг, реклама) і політичних цілях, наприклад, з метою впливу на електоральні групи, а також політичні групи еліти, які здатні встановлювати власні політичні цілі та будувати виборчі стратегії владних груп (Єнін, Коржов, 2021: 23–24).

Цифровий розрив не лише відображає існуючу соціальну нерівність, притаманні їй соціальні та культурні відмінності, але є її конституюючим елементом, інструментом її відтворення та підсилення. Одним із можливих пояснень цього механізму може бути концепція різних видів капіталу – цифрового, економічного, політичного, культурного та соціального. В даній концепції до звичайних в соціологічній теорії типів капіталу додається новий – цифровий. М. Регнеда визначає цифровий капітал як «набір інтерналізованих здібностей і здатностей» (цифрові компетенції), а також «зовнішніх ресурсів» (цифрові технології), які можна історично накопичувати та передавати з однієї сфери в іншу. Цифровий капітал, яким володіє людина, впливає на якість Інтернет-досвіду (другий рівень цифрового розриву), який, у свою чергу, може бути «конвертований» в інші форми капіталу (економічний, соціальний, культурний, особистий і політичний) у соціальній сфері, що впливає на третій рівень цифрового розриву. Таким чином, цифровий капітал є мостом між життєвими шансами онлайн і офлайн, який не тільки дозволяє ефективно використовувати попередні капітали в цифровій сфері, але й підтримує їх, відтворюючи прибутки в офлайн-сфері. Реальні вигоди, які користувачі

отримують від використання Інтернету, базуються на їхніх попередніх капіталах плюс їх взаємодії з цифровим капіталом, як під час, так і після онлайн-досвіду [Ragnedda, 2018: 2367]. Цифровий капітал – це продукт отриманої інформації та знань, ресурсів і навичок, набутих під час онлайн- та офлайн-діяльності. У свою чергу, цей вид капіталу можна перетворити на зовнішньо спостережувані статусні характеристики: вищий соціальний статус, більш престижну роботу, практики споживання та дозвілля, соціальні зв'язки тощо. Він є сукупною похідною від інших ресурсів (капіталів), їх наслідком і, водночас ресурсом, який дозволяє реінвестувати їх для накопичення та зростання. Тому обмежений доступ до Інтернету, інформаційно-комунікаційних технологій є одним із основних джерел соціальної нерівності в сучасному суспільстві. Тип соціалізації, соціальний статус і культурний капітал сім'ї, тип і рівень освітніх закладів впливають не тільки на доступ до цифрових технологій і відповідний рівень цифрової грамотності та компетентності (перший і другий рівні цифрового розриву), але й на можливість конвертувати це в різні соціальні винагороди. І навпаки, ті особи, які вже мають потужний освітній, економічний, політичний, соціальний капітал, можуть надалі його нарощувати за рахунок використання цифрових ресурсів. Інтернет-маркетинг, ведення та розширення бізнесу, політичні спільноти та багато інших повсякденних видів активності нині здебільшого базуються на цифрових платформах. У цьому контексті важливим завданням соціологічних досліджень є вивчення можливостей створення та впровадження цифрових рішень і програм для незахищених верств населення, оскільки поглиблення їх цифрової нерівності призводить до посилення соціальної нерівності (Єнін, Кухта, 2022: 218).

Водночас наявність цифрового та інших видів капіталу може пояснювати модель кіберпоевдінки – більш чи менш безпечної. Наша загальна робоча гіпотеза передбачає, що рівень кібербезпечної поведінки залежить від різних типів ресурсів і їх кількості, якими володіє людина. Особи, які володіють більшою кількістю відповідних ресурсів, швидше за все, поводитимуться більш безпечно і, таким чином, матимуть вищий рівень безпеки в Інтернеті. Таким чином, ступінь ризику стати жертвою кіберзлочинців залежить від соціального становища та ресурсних характеристик індивідів.

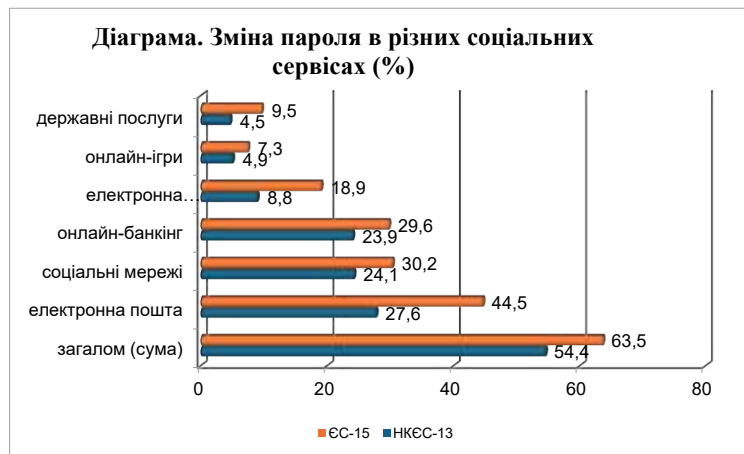
У наступному розділі статті представлено початковий емпіричний аналіз Інтернет-активності мешканців країн ЄС, їх уявлень про ризики та виклики, пов'язані з використанням різноманітних онлайн-сервісів та ресурсів, а також чинників, що сприяють та перешкоджають безпечній поведінці в Інтернеті.

2. Фактори, що сприяють безпечній поведінці в Інтернеті: попередній емпіричний аналіз

Ми досліджували різну діяльність мешканців країн ЄС в Інтернеті, їх уявлення про ризики та виклики, пов'язані з використанням різноманітних онлайн-сервісів і ресурсів, а також модель безпеки, якої вони віддають перевагу у своїй цифровій діяльності. Ми прагнули краще зрозуміти, що спонукає людей бути більш обережними щодо кіберризиків і злочинної діяльності, а також які фактори сприяють більш безпечній поведінці в Інтернеті. Як проксі для безпечної поведінки в Інтернеті ми використовували індикатор, який визначає, чи змінював респондент свій пароль для доступу до облікового запису(-ів) для будь-якої з різних онлайн-служб протягом останніх 12 місяців (електронна пошта, соціальні мережі в Інтернеті, веб-сайти для покупок, онлайн-банкінг, онлайн-ігри, веб-сайти державних послуг). Даний індикатор вже неодноразово використовувався в Євробарометрі і може розглядатись як показник, що свідчить про тип поведінки в кіберпросторі – безпечною чи, навпаки, ризикованою. Ми пропонуємо вважати тих, хто змінив пароль хоча б в одному сервісі протягом року, такими, що практикують безпечну модель поведінки в Інтернеті, а хто не змінив – небезпечну. Очевидно, що даний показник можна використовувати більш диференційовано, зокрема, підраховуючи кількість сервісів, в яких індивід робить подібні зміни. Проте, для цілей нашого аналізу достатньо його використовувати в узагальнюючому контексті: чи вдавався взагалі користувач до такого запобіжного заходу чи ні.

Перш ніж аналізувати фактори, що сприяють безпечній поведінці в Інтернеті, детальніше розглянемо частоту зміни паролів у різних соціальних службах (див. Діаграму) у двох групах країн: тих, що формують ядро ЄС (15 «старих» членів Євросоюзу, ЄС-15), і тих, котрі приєдналися до європейського об'єднання протягом останніх 20 років (нові члени спільноти, НКЄС-13).

Як показують дані, є три сфери онлайн-активності, які змушують користувачів поводитися більш обережно та частіше від інших форм діяльності змінювати паролі як засіб запобігання кібератакам. Це електронна пошта, соціальні мережі та банківські операції. Саме цим сферам громадськість в обох регіонах ЄС приділяє найбільшу увагу. Проте можна виявити значні відмінності серед користувачів у ЄС-15 та нових країнах ЄС (НКЄС-13): у всіх сферах діяльності, проаналізованих в опитуванні, без виключення, користувачі Інтернету у країнах, що формують ядро ЄС, виявляють більш виражену схильність до безпечної моделі поведінки. Водночас, громадяни держав-нових членів ЄС поведуться не так обережно: лише 54,4 % проти 63,5% в країнах ядра змінювали пароль як мінімум в одному онлайн-сервісі. Пояснення даної різниці може стати предметом окремого дослідження.

Одначе, виходячи з проблематики презентованого дослідження, можемо тільки висувати попередні припущення про різний за обсягом і наповненням ресурсний потенціал користувачів із різних частин ЄС: більший та змістовніше багатший в розвиненішій частині Європи. Верифікація даної гіпотези може стати предметом подальших наукових розвідок.

Повертаючись до даних із Діаграми, зазначимо, що в багатьох сферах цифрової активності навіть в країнах ЄС-15 існує великий потенціал для зростання. Наприклад, в онлайн-іграх або у відносно новій сфері державних послуг менше 10% користувачів в обох регіонах змінили паролі протягом минулого року.

Щоб з'ясувати вплив різних факторів на безпечну онлайн-активність, ми порівняли між собою різні групи та категорії споживачів інтернет-сервісів. Залежна змінна, що вимірює зміни пароля в будь-якій із зазначених вище соціальних служб протягом останніх 12 місяців, є дихотомічною і кодується як 1 для «змінений пароль» і 0 – для «не змінений». Незалежні змінні – чинники впливу на модель онлайн-поведінки – були обрані з кількох індикаторів, використаних у Спеціальному Євробарометрі 464а (2017) відповідно до теоретичних припущень дослідження. Вибір незалежних змінних визначався двома міркуваннями: їхньою відповідністю теоретичним припущенням та практичною доступністю.

Попередній аналіз обмежується тільки мешканцями НКЄС-13 і не включає громадян т. з. «старої Європи». Вибір даної групи країн обумовлений низкою чинників. Більшість країн – нових членів ЄС – за рівнем свого економічного та технологічного розвитку поступаються «старій Європі». З цієї причини ІКТ та цифрова інфраструктура в цих суспільствах також менш розвинута, а фізичний доступ громадян до Інтернету – більш обмежений. Крім того, користувачі Інтернету можуть бути більш уразливими до різних ризиків і небезпек під час перебування в Інтернеті, оскільки вони менш досвідчені та менше занепокоєні ними, а законодавча база й інституційні запобіжники проти кіберпорушень менш розвинені. Завдяки вищезазначеним обставинам ми очікуємо більшу диференціацію поведінкових практик серед населення, що досліджується, в залежності від різних типів ресурсів, або капіталу, що створюватиме кращі можливості для емпіричного тестування теоретичних гіпотез.

До нашому аналізу ми включили чотири аналітичні моделі, і відповідно, соціальні виміри, кожен з яких відповідає певному типу ресурсів або капіталу, які потенційно можуть впливати на модель онлайн-поведінки. Перший вимір базується на використанні аскриптивних ресурсів, пов'язаних зі статтю, віком, місцем проживання, національністю (етнічною групою), расою або будь-яким іншим атрибутом, приписаним при народженні або прийнятим мимоволі, іншим, ніж ті, котрі є результатом індивідуальних досягнень чи заслуг. У нашому випадку деякі з цих показників або недоступні (національність), або нерелевантні (раса для країн відповідного регіону) для аналізу. Як показує попередній аналіз, стать залишається амбівалентним чинником: в деяких дослідженнях виявлено, що жінки частіше обирають безпечнішу модель поведінки, ніж чоловіки. Таким чином, ми включили дві змінні – вік і місце проживання. Як доводять багато попередніх досліджень, вік є впливовим предиктором багатьох аспектів цифрової поведінки, включаючи частоту використання Інтернету, форми Інтернет-діяльності. Як правило, молодші користувачі більш активні, проводять більше часу в Інтернеті та користуються різноманітними соціальними сервісами. Отже, варто очікувати більшу обізнаність молодого сегменту Інтернет-споживачів з приводу безпеки поведінки в мережі, а отже, і більш безпечної поведінки. Водночас, існують чинники, котрі грають проти даного припущення: молоді люди мають невеликий соціальний досвід і почуття відповідальності, гірше контролюють емоційну сферу і легше піддаються маніпуляціям, в т.ч. і кіберзлочинним. Відповідно, їх модель онлайн-поведінки

може бути менш раціональною та більш ризикованою. Щодо мешканців міст, слід відзначити, що вони краще обізнані про використання Інтернет-технологій і пов'язані з цим ризики, тому вони, швидше за все, поводитимуться в Інтернеті більш обережно.

Друга модель походить від ідеї соціального капіталу або рівня соціальної інтеграції. Як індикатори соціальної інтеграції можна використовувати дві змінні: сімейний стан і приналежність до соціального класу. Одружені люди та представники вищих соціальних класів зазвичай вважаються більш соціально інтегрованими. Ці категорії, цілком імовірно, більше орієнтовані на безпечний тип поведінки в Інтернеті.

Третя модель передбачає схильність до безпечної поведінки за рахунок наявності більш потужного людського капіталу, тобто знань, навичок і кваліфікації людей. У нашому випадку використовуються два показники, а саме рівень освіти, який вимірюється віком завершення освіти, та рівень поінформованості про ризики кіберзлочинності. Очевидно, що чим вище кожен із цих параметрів, тим безпечніше можна очікувати поведінку людини.

Нарешті, четверта модель оцінює роль так званого цифрового, або кіберкультурного капіталу (ресурсів ІКТ). Емпіричні показники капіталу ІКТ наступні: частота використання Інтернету, індекс занепокоєння кіберзлочинністю, індекс досвіду кіберзлочинності та онлайн-діяльність з бізнес-цілями. Очікується, що люди, які мають більш тривалий та більш інтенсивний досвід використання Інтернету, будуть більш обережними під час перебування в Інтернеті. Вищий рівень занепокоєння щодо кіберзлочинів гіпотетично пов'язаний із вищою потребою перебувати у безпеці та з відповідними запобіжними заходами, яких має вживати особа під час перебування в Інтернеті. Цілком імовірно, що користувачі, які зазнали більшої кількості атак з боку кіберзлочинців, з більшою ймовірністю поводитимуться безпечно в Інтернеті. Окрім того, очікується, що люди, які користуються Інтернетом з діловими, службовими, професійними цілями, а не виключно для розваг, частіше змінюватимуть свій пароль у соціальних службах.

Результати попереднього аналізу вище обґрунтованих гіпотез можна побачити в Таблиці. В ній містяться перелік незалежних змінних і частотний розподіл залежної змінної (у % або середніх значеннях) за категоріями незалежних. Цей розподіл дає дослідникам попереднє розуміння того, наскільки та чи інша змінна може відіграти істотну роль в поясненні безпечної кіберповедінки.

Таблиця 1

Розподіл залежної змінної за категоріями незалежних змінних (% , середні значення*)

Незалежні змінні		Залежна змінна (1 – зміна паролю)
<i>Аскриптивні характеристики</i>		
Стать	Чоловік	54,2
	Жінка	54,6
Вік	15–24 років	59,6
	25–39 років	58,3
	40–54 років	52,9
	55 років і старше	44,6
Місце проживання	Сільська місцевість	49,4
	Малі міста та пригороди	54,4
	Великі міста	58,6
<i>Соціальний капітал (ступінь соціальної інтеграції)</i>		
Соціальний клас	Робочий клас	40,9
	Нижній середній клас	59,7
	Середній клас	57,6
	Вищий середній та вищий класи	71,5
Шлюбний статус	Поза шлюбом	58,8
	У шлюбі	52,6
<i>Людський капітал</i>		
Роки навчання	До 15 років	33,9
	16–19	50,0
	20 років і більше	60,0

Наскільки добре ви поінформовані про ризики кіберзлочинності	Дуже добре	70,3
	Досить добре	61,2
	Не дуже добре	48,9
	Зовсім не поінформований	37,6
<i>Кіберкультурний або цифровий капітал (ІКТ-ресурси)</i>		
Частота користування Інтернетом	(Майже) щоденно	56,6
	2-3 рази на тиждень	49,6
	Один раз на тиждень	34,0
	2-3 рази на місяць	33,3
	Рідше	35,0
Занепокоєність кіберзлочинністю (індекс)*	Не змінили пароль	1,20
	Змінили пароль	1,51
Кібервіктимізація (індекс)*	Не змінили пароль	0,74
	Змінили пароль	2,31
Онлайн-активність з службовими, професійними, діловими цілями (фактор)*	Не змінили пароль	-0,524
	Змінили пароль	-0,117

* Середні значення залежної змінної. В інших випадках наводяться відсоткові показники.

Джерело: *European Commission, Brussels (2022)*

В результаті проведеного аналізу можна побачити наступні тенденції. В першій моделі стать не впливає на безпечну онлайн-поведінку: чоловіки та жінки демонструють однакову частоту використання зміни пароля як запобіжника ускладнень та загроз. Проте, це не виключає того, що всередині окремих національних спільнот можуть спостерігатися істотні крос-гендерні відмінності. Два інших показники – вік і місце проживання – помітно диференціюють користувачів. Загалом, люди молодших вікових груп і містяни, особливо мешканці великих урбаністичних центрів, в середньому частіше змінюють пароль в мережі, а отже демонструють більш зважену поведінку.

В другій моделі очікувано більш безпечно поводяться онлайн представники більш високих класів. Воднораз, всупереч нашим попереднім очікуванням люди, які не перебувають у шлюбі (за виключенням овдовілих), частіше за одружених вдаються до зміни паролю.

В третій моделі попередні припущення отримали підтвердження: людський капітал у вигляді більш високого рівня освіти та більшої поінформованості про ризики кіберзлочинності позитивно впливає на безпечну поведінку в Інтернеті.

Нарешті, цифровий капітал виявився також значущим фактором, що дозволяє прогнозувати безпечне поведінку користувачів у мережі. Частота перебування онлайн, тобто досвід користування ІКТ, і зокрема, застосування Інтернету з професійними та діловими цілями, веде до позитивних наслідків, спонукаючи людей приділяти більше уваги безпековим питанням. В той же час негативний досвід, такий як більш високий рівень занепокоєння проблемами кіберзлочинності або власний досвід перебування в ролі жертви кіберзлочинного посягання, також може посприяти зміні в поведінці людей, використанню більш безпечних практик.

Висновки. Модерн, як епоха глибоких соціальних і технологічних змін, призводить до виникнення нових форм нерівності та конфліктів у суспільстві. Одним із проявів цього є цифровий розрив, що поглиблює соціальну стратифікацію та створює нові виклики для кібербезпеки. Пробне дослідження, представлене в статті, демонструє, що більш безпечна модель поведінки в мережі залежить від наявності певних ресурсів, або різновидів капіталу – особистого, соціального, людського та цифрового. Як було показано в нашому емпіричному дослідженні, серед факторів, котрі сприяють більш відповідальній та безпечній поведінці онлайн-користувачів, важливу роль відіграє досвід користування Інтернетом (частота та змістовна наповненість діяльності, зокрема, зосередженість на вирішенні службових, професійних і бізнес-завдань), рівень знань про потенційні ризики та загрози, а також особистий досвід кіберзлочинності. Існують також соціально-демографічні відмінності в цифровій поведінці. Вік, рівень освіти, місце проживання та професія впливають на сприйняття людьми загроз та рівень безпеки в Інтернеті. Тому важливо з'ясувати, як пов'язані цифрова та соціальна нерівності, як нерівність у компетенціях та навичках роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями трансформуються в різноманітні досягнення.

Водночас, виявлення інших, додаткових факторів, котрі потенційно впливають на вибір людьми більш безпечної моделі поведінки в мережових комунікаціях, потребує більш глибокого та детального аналізу. Маємо з'ясувати ступінь відносної впливовості кожного із виокремлених чинників і характер

взаємозв'язку між ними. Крім того, представлений аналіз обмежувався однією групою країн. Розширення географічного охоплення за рахунок включення країн інших регіонів ЄС може суттєво покращити наші уявлення про тенденції кіберповедінки у більш розвинутих суспільствах Західного світу і порівняти їх з менш технологічно та економічно просунутими регіонами світу. І наостанок, узагальнюючий аналіз для окремого регіону варто доповнити крос-національною перспективою, більш детальним поглядом всередину національних держав, їх порівнянням між собою, виявленням і поясненням схожості та відмінностей. Це надасть додатковий імпульс дослідженням у важливій з теоретичної та прикладної точок зору царині суспільних відносин, сприяючи розповсюдженню більш безпечного патерну кіберповедінки.

Korzhov H., Yenin M. Cybersecurity in conditions of digital inequality: defining the sociological problem

The article deals with theoretical and empirical aspects of the sociological study of behaviour in the field of cybersecurity. One of the relevant sociological approaches to the study of this phenomenon is the theory of three levels of digital inequality. The main hypothesis of the presented research is: a secure model of digital behaviour largely depends on the Internet user's position in the hierarchical distribution of various social, cultural, and digital resources, on individual's place in the overall system of social inequality. Among the factors that contribute to more responsible and secure behaviour of Internet users, the experience of using ICT (frequency and content of activities), the level of knowledge about potential risks and threats, and personal experience of cybercrime play an important role. Those Internet users who have longer, more intensive, and more varied experiences of using the Internet with different purposes tend to exhibit more prudent guidance and a securer pattern of Internet behaviour. Better knowledge and experiences of the victim of crime make users more vigilant and help prevent abuse and threats in the future. Age, education level, place of residence and occupation influence people's perception of threats and level of safety on the Internet, as well as their online behaviour. The research confirms that Internet users are changing their behaviour in various ways due to security concerns.

Key words: cybersecurity, digital inequality, digital capital, online communication, social networks, cybercrime, theory of three levels of the digital inequality, cybersecurity behaviour, modern, conflict.

Література:

1. Валушко І. Кібербезпека України: наукові та практичні виміри сучасності. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2016. № 3-4. С. 117–124.
2. Діордіца І. Система забезпечення кібербезпеки: сутність та призначення. *Інформаційне право.* 2017. № 7. С. 109–116.
3. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва: монографія / Д. В. Дубов. К.: НІСД, 2014. 328 с.
4. Єнін М., Коржов Г. Мережева комунікація: ризики та перспективи (на основі соціологічних опитувань громадської думки в країнах Євросоюзу). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. № 1 (49). С. 22–29.*
5. Єнін М., Кухта М. Цифровий розрив та вразливі у цифровому аспекті соціальні групи в Україні [Електронний ресурс]. *Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатополярного світу: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2022 р.) / відп. ред. А. Кравченко. Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. С. 216–220.*
6. Коржов Г., Єнін М. Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2022. № 4. С. 156–173.
7. Кутуєв П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія / П.В. Кутуєв. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
8. Fedorchenko-Kutuev P., Pygolenko P., Khomiak A. Ukrainian State Between the Imperatives of Democracy and Post-War Modernization. *Ideology and Politics Journal.* 2023. № 1 (23). P. 148–171.
9. Маковець О., Дрозд І. Кібербезпека як фактор фінансової безпеки підприємства. *Економіка. Фінанси. Право.* 2020. № 5. С. 31–35.
10. Хоббі Ю. Право людини на кібербезпеку: проблеми визначення та гарантування. *Юридичний вісник.* 2020. № 2. С. 37–43.

11. Anwar M., He Wu, Ash I., Yuan X., Li L. Gender Difference and Employees' Cybersecurity Behaviour s. *Computers in Human Behaviour*. 2017, Vol. 69. P. 437–443.
12. Bolsover G., Howard P. Computational Propaganda and Political Big Data: Moving Toward a More Critical Research Agenda. *Big Data*. 2017. Vol. 5, No. 4. P. 273–276.
13. Castells M. *The Rise of The Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture*. John Wiley & Sons, 2000. 624 p.
14. Črnic T. O. Slovenians Offline: Class and Cultural Aspects of Digital Exclusion. *Sociologický časopis/ Czech Sociological Review*. 2013. Vol. 49, No. 6. P. 927–949.
15. Chen H., Beaudoin C. E., Hong T. Securing Online Privacy: An Empirical Test on Internet Scam Victimization, Online Privacy Concerns, and Privacy Protection Behaviours. *Computers in Human Behaviour*. 2017, Vol. 70. P. 291–302.
16. European Commission, Brussels. Eurobarometer 87.4. (2017). GESIS, Cologne. ZA6924 Data file Version 2.0.0. URL: https://www.unidata.unimib.it/wp-content/pdf/SI369_NM_CB_eng.pdf
17. Hargittai E. Second level digital divide: Differences in people's online skills. *First Monday*. 2002. Vol. 7, No. 4.
18. Ifinedo P. Understanding information systems security policy compliance: An integration of the theory of planned behaviour and the protection motivation theory. *Computers & Security*. 2012. Vol. 31, No. 1. P. 83–95.
19. Innis H. A. *Empire and Communications*. Toronto: University of Toronto Press, 1972. 288 p.
20. Innis H. A. *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press, 1999. 227 p.
21. Kutuev P., Choliy S. (2018). Mobilization in post-socialist spaces: between imperatives of modernization and threats of demodernization. *Ideology and politics*. № 2 (10). P. 4–22.
22. McLuhan M. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press, 1962. 293 p.
23. Metzger M. M., Tucker J.A. Social Media and EuroMaidan: A Review Essay. *Slavic Review*. 2017. Vol. 76, No. 1 (Spring). P. 169–191.
24. Ragnedda M. Conceptualizing digital capital. *Telematics and Informatics*. 2018. Vol. 35. P. 2366–2375.
25. Shirky C. The political power of social media. *Foreign Affairs*. 2011. No. 1. P. 28–41.
26. Sparks C. What is the «Digital Divide» and why is it Important? *Javnost - The Public: Journal of the European Institute for Communication and Culture*. 2013. Vol. 20, No. 2. P. 27–46.
27. Van Dijk J. Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*. 2006. Vol. 34, No. 4–5. P. 221–235.
28. Van Dijk J. *The Digital Divide*. Cambridge; Medford: Polity Press, 2020. 208 p.
29. Wei K., Teo H., Chuan H., Tan B. Conceptualizing and Testing a Social Cognitive Model of the Digital Divide. *Information Systems Research*. 2011. Vol. 22, No. 1. P. 170–187.

References:

1. Valyushko, Í. (2016). Kiberbezpeka Ukraina: nauchnyye i prakticheskiye vozmozhnosti. *Vísnik NTUU «KPI». Politologiya. Sotsiologiya. Pravo*, (3-4), 117–124. [in Ukrainian].
2. Díorditsa, Í. (2017). Sistema bezpecheniya priznaniya kiberbezpeki: sutnist' ta priznatel'nost'. *Informat-sionnoye pravo*, (7), 109–116. [in Ukrainian].
3. Dubov, D. V. (2014). Kiberprostír kak novyy vimír geopoliticheskogo superntstva: monografiya / D. V. Dubov. K.: NÍSD. 328 s. [in Ukrainian].
4. Yenín, M., Korzhov, H. (2021). Merezheva komunikatsiya: ryzyky ta perspektyvy (na osnovi sotsi-olohichnykh opytuvan' hromads'koyi dumky v krayinakh Yevrosoyuzu). *Visnyk Natsional'noho tekhnich-noho universytetu Ukrayiny «Kyyivs'kyi politekhnichnyy instytut»*. *Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo: zb. nauk. prats'*. Kyiv; Odesa: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka» (1), (49), 22–29. [in Ukrainian].
5. Yenín, M., Kukhta, M. (2022). Tsyfrovyy rozryv ta vrazlyvi u tsyfrovomu aspekti sotsial'ni hrupy v Ukray-ini [Elektronnyy resurs]. *Sotsiokul'turni transformatsiyi ta heopolitychni vyklyky v umovakh bahatopoly-arnoho svitu: tezy dop. Vseukr. nauk.-prakt. konf. / vidp. red. A. Kravchenko*. Kyiv: Derzh. torh.-ekon. un-t, 216–220. [in Ukrainian].
6. Korzhov, H., Yenín, M. (2022). Sotsiolohichni vymiry kiberbulingu: sutnist', naslidky, stratehiyi podolan-nya. *Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh*. (4), 156–173. [in Ukrainian].
7. Kutuev, P. V. (2016). Transformatsii moderna: institutsii, idei, ideologii: monografiya / P. V. Kutuyevym. Kherson: Izdatel'skiy dom «Gel'vetika». 516 s. [in Ukrainian].
8. Fedorchenko-Kutuev, P., Pyholenko, I., Khomiak, A. (2023). Ukrainian State Between the Impera-tives of Democracy and Post-War Modernization. *Ideology and Politics Journal*, (1), (23), 148–171. [in Ukrainian].

9. Makovets', O., Drozd, I. (2020). Kiberbezpeka yak faktor finansovoyi bezpeky pidpryyemstva. *Ekonomika. Finansy. Pravo*, (5), 31–35. [in Ukrainian].
10. Khobbi, Yu. (2020). Pravo lyudyny na kiberbezpeku: problemy vyznachennya ta harantuvannya. *Yurydychnyy visnyk*, (2), 37–43. [in Ukrainian].
11. Anwar, M., He, Wu, Ash, I., Yuan, X., Li, L. (2017). Gender Difference and Employees' Cybersecurity Behaviour s. *Computers in Human Behaviour*, 69, 437–443. [in English].
12. Bolsover G., Howard P. (2017). Computational Propaganda and Political Big Data: Moving Toward a More Critical Research Agenda. *Big Data*, 5 (4), 273–276. [in English].
13. Castells, M. (2000). *The Rise of The Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture*. John Wiley & Sons. 624 p. [in English].
14. Črnic, T. O. (2013). Slovenians Offline: Class and Cultural Aspects of Digital Exclusion. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 49 (6), 927–949. [in English].
15. Chen, H., Beaudoin, C. E., Hong, T. (2017). Securing Online Privacy: An Empirical Test on Internet Scam Victimization, Online Privacy Concerns, and Privacy Protection Behaviours. *Computers in Human Behaviour*, (70), 291–302. [in English].
16. European Commission, Brussels. Eurobarometer 87.4. (2017). GESIS, Cologne. ZA6924 Data file Version 2.0.0. URL: https://www.unidata.unimib.it/wp-content/pdf/SI369_NM_CB_eng.pdf [in English].
17. Hargittai, E. (2002). Second level digital divide: Differences in people's online skills. *First Monday*, 7 (4). [in English].
18. Ifinedo, P. (2012). Understanding information systems security policy compliance: An integration of the theory of planned behaviour and the protection motivation theory. *Computers & Security*, 31 (1), 83–95. [in English].
19. Innis, H. A. (1972). *Empire and Communications*. Toronto: University of Toronto Press, 288 p. [in English].
20. Innis, H. A. (1999). *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press, 227 p. [in English].
21. Kutuev, P., Choliy, S. (2018). Mobilization in post-socialist spaces: between imperatives of modernization and threats of demodernization. *Ideology and politics*, 2 (10), 4–22. [in English].
22. McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press, 293 p. [in English].
23. Metzger, M. M., Tucker, J. A. (2017). Social Media and EuroMaidan: A Review Essay. *Slavic Review*, 76 (1), 169–191. [in English].
24. Ragnedda, M. (2018). Conceptualizing digital capital. *Telematics and Informatics*, 35, 2366–2375. [in English].
25. Shirky, C. (2011). The political power of social media. *Foreign Affairs*, 1, 28–41. [in English].
26. Sparks, C. (2013). What is the «Digital Divide» and why is it Important? *Javnost - The Public: Journal of the European Institute for Communication and Culture*, 20 (2), 27–46. [in English].
27. Van Dijk, J. (2006). Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*, 34 (4–5), 221–235. [in English].
28. Van Dijk, J. (2020). *The Digital Divide*. Cambridge; Medford: Polity Press, 208 p. [in English].
29. Wei, K., Teo, H., Chuan, H., Tan, B. (2011). Conceptualizing and Testing a Social Cognitive Model of the Digital Divide. *Information Systems Research*, 22 (1), 170–187. [in English].

Стаття надійшла до редакції 25.09.2024

Стаття рекомендована до друку 30.09.2024

УДК 327.

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3\(63\).313491](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3(63).313491)

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ГЛОБАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЕНЕРГЕТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ, ПРОДОВОЛЬЧІ АСПЕКТИ

Буряченко О. В.,

кандидат політичних наук, доцент,

професор кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій

Національного авіаційного університету

ORCID ID: 0000-0001-5308-2570

ouua@ukr.net

Автор статті зауважує, що у XXI столітті глобальна безпека набула нових вимірів в енергетичній, економічній і продовольчій сферах, що вимагає комплексного наукового підходу та тісної міжнародної співпраці. Автор ставить за мету проаналізувати сучасні виклики глобальної безпеки в зауважених аспектах та оцінити їх вплив на міжнародну стабільність. Серед головних загроз економічної безпеки автор відмічає сучасні енергетичні кризи, зростання вартості життя, природні катастрофи, геоекономічні конфронтації, а також соціальну поляризацію. Російсько-українська війна осмислюється каталізатором цих загроз, особливо для Європи, де енергетична залежність від Російської Федерації виявилася критичною. Європейський Союз змушений був переглянути свою енергетичну політику, акцентуючи увагу на диверсифікації джерел енергії та розвитку відновлюваних джерел енергії. Також, автор відмічає, що після 2022 року світ зіткнувся з новими глобальними викликами за наслідками російсько-української війни, що суттєво вплинуло на існуючі економічні та соціальні моделі. Одна із головних проблем, яка виникла, – це трансформація системи глобальної продовольчої безпеки. Глобальні економічні нерівності та нестабільність валютних ринків підвищили ризики економічної безпеки, що потребує реформування міжнародних фінансових інститутів і створення механізмів для запобігання економічним кризам. Проблеми з доступом до продовольства та його безпека впливають на соціальну стабільність і здоров'я населення, що робить стійке аграрне виробництво та підтримку продовольчих систем критично важливими. Отже, аналізуючи сучасні виклики глобальної безпеки в енергетичному, економічному та продовольчому аспектах автор ґрунтовно зазначає, що зауважені сфери тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. І в сучасних умовах загострення конфліктів, як показово це можна побачити за наслідками російсько-української війни, міжнародна спільнота повинна переглянути, скоординувати і вжити комплексних заходів для зміцнення безпекового компоненту в цих сферах.

Ключові слова: економічна безпека, енергетична безпека, продовольча безпека, глобальні виклики, міжнародна стабільність, російсько-українська війна, глобальна безпека.

Постановка проблеми. У сучасному світі виклики глобальної безпеки, пов'язані з енергетичними, економічними та продовольчими аспектами, стають дедалі гострішими. Зростаюча взаємозалежність між державами, геополітичні конфлікти та кліматичні зміни підсилюють ризики та вимагає нових підходів до їх розв'язання. Дослідження зауважених проблем має важливе значення для розробки ефективних стратегій, які б забезпечили стійкість і стабільність на міжнародному рівні, що є критичним як для наукової спільноти, так і для практичних рішень у політичному та економічному вимірі.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед досліджень актуалізації набуває проблема відносно глобальної безпеки в контексті російсько-української війни, зокрема щодо ризиків та загроз в енергетичній, економічній та продовольчій сферах. Р. Агакерімова (2023), В. Бойко (2022), О. Борзенко (2022) та інші автори аналізують вплив війни на продовольчу та економічну безпеку України, тоді

як дослідження Центру Разумкова (2022) розглядає геополітичні зміни у відповідних соціально-політичних структурах внаслідок російської агресії. Енергетична безпека Заходу часто осмислюється у комплексі з вказаними вище проблемами, водночас вона також постає ключовою, окремою темою дослідників (див. напр. Frenzel, Rybak, Kalynska, 2022; Jing, 2023). Однак залишається невирішеним питання щодо стійкості цих систем перед майбутніми викликами, що й стає основою для подальших досліджень вказаних вимірів глобальної безпеки у їх взаємозв'язку та взаємовпливі.

Тому **метою** статті є спроба проаналізувати сучасні виклики глобальної безпеки, в аспектах енергетики, економіки та продовольства, а також оцінити їх вплив на міжнародну стабільність.

Виклад основного матеріалу. У XXI столітті глобальна безпека стала комплексною і багатогранною проблемою, що вимагає глибокого розуміння та скоординованих зусиль з боку держав, міжнародних організацій, корпорацій, громадянського суспільства. Серед численних загроз, які постають перед людством, особливу увагу привертають енергетичні, економічні та продовольчі аспекти. Енергетична безпека стала критичним питанням через залежність від обмежених ресурсів і зростання напруженості на міжнародному рівні, що може призвести до конфліктів. Економічна безпека, своєю чергою, піддається випробуванням через глобалізацію, торговельні війни та фінансові кризи, які впливають на стабільність як окремих держав, так і світової економіки загалом. Продовольча безпека залишається на порядку денному через кліматичні зміни, зростання населення на планеті та нерівномірний розподіл ресурсів, що загрожує виникненням голоду та соціальної нестабільності.

Проаналізуємо економічний чинник. Позитивні тенденції відновлення після кризи провідних країн на початку 2022 року, що можна було спостерігати, незважаючи на нові хвилі пандемії COVID-19, були різко перервані через початок повномасштабної війни Росії проти України, яка відчутно змінила геополітичний ландшафт і вплинула на глобальну економічну стабільність, що породило необхідність перегляду стратегій забезпечення національної безпеки в умовах подібних викликів. Існуючі загрози змусили світове співтовариство адаптуватися до нових реалій, які передбачають зміни в економічній парадигмі розвитку, і акцентувати увагу на захисті економічної безпеки як основної складової національної безпеки. Економічна безпека держави є ключовим елементом в здатності протистояти деструктивному впливу глобальних загроз і викликів. Як відмічають у своїх дослідженнях українські економісти, під економічною безпекою розуміється стан економіки, який забезпечує стабільний розвиток суспільства і здатність держави протидіяти факторам, що загрожують її національним інтересам. В умовах сучасних глобальних перетворень загрози економічної безпеки посилюються через низку негативних чинників, що можуть підірвати стабільність національної економічної системи. Особливо важливими є дослідження викликів та загроз у взаємозв'язку з глобальними ризиками, оскільки сучасний світ є надзвичайно взаємозалежним (до прикладу, пандемія зумовила вагоме падіння світового ВВП у 2020 році, навіть на початку 2022 року продовжувала створювати економічні виклики для багатьох країн). Війна ж призвела до значного зростання цін на енергоресурси та продовольство, порушення логістичних ланцюгів, а також до загострення геоекономічних конфронтацій (Маслій, Ківшик, Котелевець, 2023).

Сучасний глобальний ландшафт ризиків визначається різким зростанням загроз, які впливають на стабільність і безпеку країн у коротко- та середньостроковій перспективі. За даними опитування Global Risks Perception Survey за 2022-2023 роки, основні глобальні ризики, такі як криза енергопостачання, зростання вартості життя, інфляція, продовольча криза та кібератаки на критичну інфраструктуру, є найсерйознішими викликами, що можуть мати значний вплив на світову економіку. Ці загрози підсилюються наслідками пандемії COVID-19, війною в Європі та економічними санкціями, які дестабілізують глобально інтегровані ринки. Як показали події останніх років, світове співтовариство повертається до базових питань виживання – забезпечення їжею, енергія та безпека. Це зумовлює новий етап у глобальній історії, коли традиційні загрози, які були підзабуті на тлі десятиліть глобалізації та прогресу, знову виходять на передній план. Проте одночасно з цим, до традиційних викликів додаються нові загрози, пов'язані з високим рівнем державного та приватного боргу, стрімким розвитком технологій, що інтегруються у всі аспекти життя, та наростаючим впливом кліматичних змін. Це створює як унікальні так і непередбачувані умови для розвитку країн, зокрема України, яка перебуває під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх загроз. Погоджуємося із думкою експертів Global Risks Perception Survey, що для забезпечення стійкого розвитку в умовах глобальних трансформацій необхідно враховувати ці нові реалії та адаптувати стратегії національної безпеки відповідно до мінливого глобального ландшафту ризиків. Зауважимо, для України ці виклики є особливо гострими, оскільки війна на її території не лише впливає на економічну стабільність, але й ставить під загрозу життєво важливі сектори економіки (The global risks report, 2023, с. 13–14).

Також, очевидним є те, що фахівці з різних галузей вже кілька останніх років сходяться в оцінках відповідних ризиків. Виходячи з досліджень Всесвітнього економічного форуму, вже на кінець 2022 року найбільш небезпечними глобальними ризиками вважалися зростання вартості життя,

природні катастрофи, геоекономічна конфронтація, а також соціальна поляризація. Зауважимо, ці ризики мають безпосередній вплив на економічну безпеку України, яка зазнала найсильнішого удару внаслідок російської агресії. Україна зіткнулась із комплексом загроз для економічної безпеки, ключовими серед яких: гостра криза товарного постачання, міждержавний конфлікт, кіберризик, переміщення робочих місць і масштабна вимушена міграція. Зауважені чинники діють на посилення економічної дестабілізації та створюють нові виклики для відновлення країни після закінчення війни (Маслій, Ківшик, Котелевець, 2023).

Так, у 2023 році про економічну безпеку України продовжували зауважувати як про вкрай складну, проте порівняно з весною 2022 року спостерігалася певна стабілізація. Незважаючи на тривалу війну, експертні оцінки свідчать про зниження ризиків реалізації загроз економічній безпеці. Фахівці пояснюють це адаптацією бізнесу та державних структур до умов воєнного часу, що включає диверсифікацію діяльності та трансформацію бізнес-моделей. У результаті вдалося частково відновити економічну діяльність, особливо в пріоритетних сферах, що є критичними для забезпечення економічної безпеки. Ранжування ризиків у 2023 році показує, що одна загроза потрапила до найбільш ризикової «червоної» зони, в той час як більшість загроз знаходяться в діапазоні від середньої до середньо-високої ризиковості. Це свідчить про певну помірну стабілізацію стану економічної безпеки України, що є можливим завдяки ефективним управлінським рішенням та зовнішній підтримці. Однак концентрація загроз у жовто-помаранчевій зоні, на думку аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень, вказує на необхідність подальшого активного відновлення соціально-економічної динаміки та збереження обсягів зовнішніх ресурсів. Особливу увагу слід приділити загрозам високого рівня дефіциту державного бюджету, що залишається у найбільш ризиковій зоні. Незважаючи на певне зниження інтенсивності впливу цього чинника, він продовжує суттєво впливати на економічну безпеку держави. Серед інших загроз, які експерти виділили у помаранчевій зоні, – зменшення трудового потенціалу, фізична та фінансова нестача важливих ресурсів, а також ризики, пов'язані з руйнуванням інфраструктури та неможливістю здійснення економічної діяльності на значних територіях через продовження війни (Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України, 2023, с. 5–10).

Ключовою сферою для забезпечення стабільності держави в умовах війни залишається фінансова безпека. Високі ризики у фінансовій сфері вимагають постійної уваги державних органів щодо забезпечення фінансових зобов'язань, оптимізації бюджетних витрат, підтримки бізнесу та залучення міжнародної підтримки. Дефіцит державного бюджету, зростання державного боргу та видатків на його обслуговування є прямими економічними наслідками війни, які мають фундаментальний негативний вплив на економічну безпеку України у середньо- та довгостроковій перспективі. Важливо пам'ятати про загрози для соціальної безпеки, пов'язані зі значним погіршенням умов життя населення, зниженням доходів, відтоком громадян за кордон, руйнуванням цивільної інфраструктури. Соціальні чинники мають суттєвий вплив на економічну безпеку, тому держава повинна приділяти максимум уваги вирішенню цих проблем, включно з підтримкою зайнятості, доходів і соціального забезпечення.

Центр Разумкова зазначає, що макроекономічна стабільність України залишається під загрозою через низку фінансових ризиків, що були посилені війною. Основними викликами є інфляція та девальвація гривні, які ведуть до зростання цін, зuboжіння населення, збільшення боргового навантаження на державу, зниження стійкості банків. Девальвація посилюється скороченням експортних надходжень, зниженням приватних грошових переказів, впливом капіталу, що призводить до дефіциту валютних резервів і ускладнює оборонні закупівлі. Для того, щоб стабілізувати валюту Національний банк України запровадив жорстке регулювання, обмеживши транскордонні платежі та зафіксувавши курс гривні, що допомогло стримати паніку та стабілізувати валютний ринок. Одночасно підвищення облікової ставки до 25% було необхідним кроком для обмеження некритичного імпорту та спекуляцій, хоча збереження кредитування реального сектору потребуватиме державної підтримки. Існує необхідність продовжувати антиінфляційні заходи в Україні, щоб збалансувати негативні ефекти монетарної політики через фіскальне стимулювання бізнесу та соціальну підтримку населення. Це потребує значних державних видатків, що робить країну залежною від фінансової допомоги ззовні, оціненої у \$5-7 млрд щомісячно. Макроекономічна стабільність України є критично важливою не лише для самої держави, але й для економічної безпеки всього ЄС (Геополітичні та геоекономічні зміни, 2022, с. 86–88).

Зауважимо, що економічна безпека тісно пов'язана з енергетичною безпекою, яка, також, є важливою складовою загальної стійкості держави. Стабільність енергопостачання та доступ до необхідних ресурсів відіграють вирішальну роль у забезпеченні безперебійної роботи промисловості, функціонування критичної інфраструктури та підтримці життєдіяльності населення. Разом з тим, потрібно відмітити, що енергетична залежність від зовнішніх постачальників і нестабільність внутрішнього ринку енергоносіїв можуть суттєво впливати на економічну ситуацію, підвищуючи ризики інфляції,

зростання державного боргу та посилення валютної нестабільності. Отже, зважаючи на те, що енергетична безпека є однією з ключових передумов макроекономічної стабільності, важливо розглянути сучасні виклики та загрози в цій сфері.

За оцінками дослідників, енергетична безпека Західної Європи зазнала значного погіршення внаслідок російської агресії проти України, що стала каталізатором масштабної кризи в регіоні. До початку війни залежність Європи від російських енергоресурсів, особливо природного газу, становила близько 40% загального обсягу споживання, як наслідок це зробило країни ЄС вразливими до політико-економічних маніпуляцій зі сторони РФ. Залежність особливо загострилась в кризовий момент, коли Росія використала енергетичні ресурси як інструмент тиску, що призвело до зростання цін на енергоносії та поглиблення економічної нестабільності в країнах Європи. В умовах війни ЄС зіткнувся з необхідністю перегляду своєї енергетичної стратегії. Основою стало зменшення залежності від російського газу та диверсифікація джерел постачання енергоносіїв. Європейські країни активізували пошук альтернативних постачальників природного газу, зокрема збільшення імпорту скрапленого природного газу (СПГ) із США, Катару та інших країн. Окрім цього, значна увага приділяється розвитку відновлюваних джерел енергії, таких як вітрова та сонячна енергетика. Але, для реалізації цих заходів, потрібен час, значні фінансові вкладення, структурні зміни у енергетичному секторі. (наприклад, скоординованих зусиль на рівні ЄС потребує інфраструктура для прийому та зберігання СПГ, розвиток енергетичних мереж для інтеграції відновлюваних джерел енергії, а також заходи з підвищення енергоефективності (Frenzel, Rybak, Kalynska, 2022, с. 27–31).

Слушно разом із аналітиками звернути увагу і на політико-правові аспекти проблеми. Енергетична політика ЄС базується на принципах, закріплених у Договорі про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). Одним із ключових положень є стаття 194, яка встановлює принцип солідарності серед держав-членів у сфері енергетики. Основні зусилля спрямовані на забезпечення функціонування енергетичного ринку, підвищення енергоефективності, розвиток альтернативних джерел енергії та об'єднання енергетичних мереж між країнами ЄС. Проте незважаючи на зауважені зусилля, є випадки коли держави-члени були змушені йти на компроміси. До прикладу, Литва приєдналася до ЄС за умови закриття Ігналінської АЕС, яка забезпечувала близько 80% електроенергії країни. Це рішення мало негативні наслідки, оскільки Литва з енергопрофіцитної держави перетворилася на енергодефіцитну, була змушена шукати нові джерела постачання, зокрема звертатися до Росії. Розвиток енергетичної політики ЄС впроваджувався в рамках Третього, Четвертого та П'ятого енергетичних пакетів, основними цілями яких є диверсифікація джерел енергії, інтеграція внутрішнього ринку, декарбонізація економіки та просування досліджень в інноваційній сфері. Європейська Комісія продовжує вдосконалювати нормативно-правову базу, щоб досягти конкурентоспроможних і декарбонізованих газових ринків, що як вважається, є ключовими для досягнення енергетичної незалежності та загальної стійкості ЄС (Yakoviuk, Tsvelikh, 2023, с. 177–179).

Зосередження на національній енергетичній безпеці є одним з найвагоміших напрямів підтримки економічної безпеки європейських країн. На думку вчених, енергетична сек'юритизація завжди відбувається на тлі енергетичної кризи. Нестача енергії та зростання цін змусили ЄС перемістити акцент в енергетичній політиці з декарбонізації на захист громадян від енергетичної бідності та забезпечення енергопостачання. Європейські країни можуть прийняти надзвичайні заходи для сек'юритизації своїх енергопостачань на тлі енергетичної кризи, спричиненої війною. Прикладом цього стає зміна компетенцій в межах управління енергетикою ЄС і перегляд існуючих правил. Зменшення залежності від російської енергії стає основним завданням енергетичної безпеки ЄС, оскільки небезпечно бути залежним від тривалої війни. Прискорення енергетичного переходу є одним зі способів досягнення енергетичної незалежності. Ця модель включає стратегії, такі як активізація переходу від викопного палива до відновлюваних джерел енергії та модернізація енергосистем. Підвищення цін на енергоносії завжди є стимулом для інвестування у відновлювану енергію. Очікується, що ЄС візьме більше під контроль відновлювані джерела енергії в майбутньому при формуванні енергетичної безпеки. У плані збільшення інвестицій в енергоефективність, наприклад, у теплові насоси в житловому секторі, що може не тільки замінити викопне паливо в індустрії опалення, але й стабілізувати ціни на опалення, допоможе державам убезпечити населення від різкого підвищення цін на газ і енергетичної бідності (Jing, 2023, с. 218).

Окрім цих загальних безпекових орієнтирів, нашу увагу привертають зауваження аналітиків щодо інших викликів глобальної енергетичної безпеки в умовах війни. Енергетика може використовуватися для укріплення союзницьких відносин або для шкоди супротивнику. До прикладу, США намагаються зменшити залежність Європи від російського газу, пропонуючи альтернативні джерела енергії. Іншим прикладом є замороження видобутку нафти в спірних водах, як це сталося у випадку з китайськими операціями в Південно-Китайському морі. Відмітимо, перша половина ХХ ст. визначна тим, що енергетична безпека була тісно пов'язана з постачанням пального для військових цілей. Перехід

британського флоту з вугілля на імпорту нафту зробив його вразливим до атак на нафтові родовища й транспортувальні маршрути. Після нафтового ембарго ОПЕК у 1973–74 роках, коли ціни на нафту різко зросли через політичні конфлікти, енергетична безпека вкотре актуалізувалась. Сучасні стратегії енергетичної безпеки охоплюють захист ресурсів від зовнішніх загроз (таких як санкції і тероризм), а також управління ризиками, пов'язаними з внутрішніми факторами (старінням інфраструктури та технічними проблемами). У глобальному контексті важливо забезпечити надійність енергетичних систем, що вимагає комплексного підходу до управління енергетичними ресурсами на рівні держав і міжнародних структур та організацій (Chitadze, 2023).

Також потрібно відмітити, що енергетична сфера безпосередньо пов'язана з продовольчою безпекою через кілька ключових механізмів. По-перше, енергетичні ресурси необхідні для аграрного сектора: від обробки земель до транспортування та зберігання продуктів. Без стабільного постачання енергії неможливо забезпечити ефективне виробництво та дистрибуцію продуктів харчування. По-друге, коливання в енергетичному секторі можуть впливати на вартість продовольства, оскільки енергія є важливою складовою витрат на виробництво й транспортування продуктів. Якщо енергетична безпека гарантує стабільність постачання і цін на енергоресурси, то продовольча безпека залежить від стабільності та доступності ресурсів для аграрного сектора. У свою чергу, нестабільність в енергетичному секторі може призвести до зриву продовольчих ланцюгів постачання, що відображається в зростанні цін на продукти та їх дефіциту у деяких регіонах.

Зазначимо, Україна вже тривалий час відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки в багатьох країнах світу, головним чином завдяки своєму значному продовольчому експорту. Так, за Індексом глобальної продовольчої безпеки (GFSI), у 2021 році Україна забезпечувала харчуванням приблизно 400 мільйонів осіб у всьому світі. Індекс глобальної продовольчої безпеки (GFSI), оцінює стан продовольчої безпеки в 113 країнах, враховуючи різноманітні фактори (доступність, наявність, якість і безпека продовольства, стан природних ресурсів і стійкість до ризиків). У 2021 році Україна посіла 58-е місце серед 113 країн за GFSI, що є відносним покращенням порівняно з попередніми роками (це і високий рівень продовольчих запасів, і якість продуктів, проте фіксувалися проблеми показників у категорії природних ресурсів і стійкості, особливо в сфері управління водними ресурсами). Також GFSI наголошує на впливі кліматичних змін, корупції, воєнних конфліктів та економічної нерівності на продовольчу безпеку. До прикладу, країни Африки південніше від Сахари, такі як Бурунді, мають найнижчі показники у цьому індексі через нестачу якісного білка, мікроелементів та обмежений доступ до питної води. Загалом, індекс GFSI показує, що низька якість і безпека їжі має безпосередній зв'язок із голодом. Отже, забезпечення продовольчої безпеки вимагає комплексного підходу, тобто інвестиції в інновації, технології та стійкість природних ресурсів, а також боротьбу з економічною нерівністю та політичними ризиками (Онегіна, Антощенкова, 2022, с. 142–147).

Відмітимо, глобалізація, як фундаментальний чинник розвитку суспільства, охоплює всі галузі суспільного життя, включаючи економіку, політику, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку. Цей процес передбачає зміну внутрішньої структури організаційно-економічного механізму формування продовольчої безпеки з урахуванням впливу зовнішніх факторів. Сьогодні економічні процеси в Україні є частиною світової продовольчої системи та частково регулюються наднаціональними економічними механізмами.

Отож, ключовою умовою розвитку кожної держави є забезпечення продовольчої безпеки. Офіційні статистичні дослідження показують, що населення світу продовжуватиме зростати, і до 2050 року, ймовірно, досягне приблизно 9 мільярдів, що викликає серйозні занепокоєння у питаннях продовольства. Ця проблема є складною та багатопланою, оскільки вона охоплює всі аспекти життєдіяльності суспільства. Продовольче забезпечення населення сильно залежне від розвитку політичних, економічних, демографічних, екологічних, соціальних, науково-технічних умов.

В Україні соціально-економічні проблеми пов'язані не стільки з уповільненням темпів нарощування обсягів виробництва, скільки з низькою купівельною спроможністю населення. Це вимагає уваги до ряду особливостей при формуванні організаційно-економічного механізму вирішення продовольчої безпеки держави. В Україні законодавче трактування поняття продовольчої безпеки вказує на те, що вона є специфічною економічною категорією, яка забезпечує суспільство можливістю існувати і розвиватися. Згідно з Законом України «Про основи продовольчої безпеки України», йдеться про здатність держави задовольняти потреби населення в харчуванні на рівні, що не нижчий за медично обґрунтовані норми, та забезпечувати сприятливу демографічну динаміку. Основною галуззю виробництва продуктів харчування та сировини для переробної промисловості залишається сільське господарство. Зазначається, що національні нормативно-правові акти не повністю визначають складові частини продовольчої безпеки, її принципи та інституційно-функціональний механізм забезпечення. Для підвищення рівня продовольчої безпеки необхідно впроваджувати низку організаційних і правових заходів: боротьбу з корупцією, тіньовою економікою та підвищенням ефективності переробки відходів (Нестерчук, 2022, с. 44–47).

Зауважимо, після 2022 року світ зіткнувся з новими глобальними викликами за наслідками російсько-української війни, що суттєво вплинуло на існуючі економічні та соціальні моделі. Вчені переконливо доводять, і ми з ними погоджуємося, що одна з головних проблем, яка виникла, – це трансформація системи глобальної продовольчої безпеки. Так, індекс цін на продовольство ФАО у 2022 році був на 21% вищий, ніж у 2021 році, і перевищив попередній пік 2011 року на 2,2%.

Отже аналізуючи сучасні виклики глобальної безпеки в енергетичному, економічному та продовольчому аспектах ми можемо ґрунтовно зазначити, що зауважені сфери тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. І в сучасних умовах загострення конфліктів як показово це можна побачити за наслідками російсько-української війни, міжнародна спільнота повинна переглянути, скоординувати і вжити комплексних заходів для зміцнення безпекового компоненту в цих сферах, що, зокрема, буде включати розвиток альтернативних джерел енергії, диверсифікацію економічних зв'язків, створення надійних систем забезпечення продуктами харчування тощо.

Висновки. Залежність від енергетичних ресурсів, зокрема від викопних видів пального, ставить під загрозу глобальну енергетичну безпеку, що вимагає переходу до відновлюваних джерел енергії та зменшення викидів парникових газів для забезпечення стійкого майбутнього. Глобальні економічні нерівності та нестабільність валютних ринків підвищують ризики економічної безпеки, що потребує реформування міжнародних фінансових інститутів і створення механізмів для запобігання економічним кризам. Проблеми з доступом до продовольства та його безпека впливають на соціальну стабільність і здоров'я населення, що робить стійке аграрне виробництво та підтримку продовольчих систем критично важливими. Ефективне вирішення цих викликів можливе тільки через міжнародну співпрацю та узгоджені дії держав, міжнародних інституцій, організацій, приватного сектора, що підкреслює необхідність комплексних стратегій і політик. Перспективними є й подальші наукові дослідження проблеми як на рівні національних політик, так і на рівні міжнародних політико-правових процесів.

Buriachenko O. Current challenges to global security: energy, economic, food aspects

The author notes that in the twenty-first century, global security has acquired new dimensions in the energy, economic and food sectors, which requires a comprehensive scientific approach and close international cooperation. The author aims to analyze current global security challenges in these aspects and assess their impact on international stability. Among the main threats to economic security, the author notes the current energy crises, rising cost of living, natural disasters, geo-economic confrontations, and social polarization. The Russian-Ukrainian war is seen as a catalyst for these threats, especially for Europe, where energy dependence on the Russian Federation has become critical. The European Union was forced to revise its energy policy, focusing on diversification of energy sources and development of renewable energy sources. The author also notes that after 2022, the world faced new global challenges as a result of the Russian-Ukrainian war, which significantly affected existing economic and social models. One of the main challenges that has emerged is the transformation of the global food security system. Global economic inequalities and currency market volatility have increased economic security risks, which requires reforming international financial institutions and creating mechanisms to prevent economic crises. Problems with access to food and food security affect social stability and public health, making sustainable agricultural production and support for food systems critical. Thus, analyzing the current challenges to global security in the energy, economic and food aspects, the author thoroughly notes that these areas are closely interconnected and interdependent. And in today's context of escalating conflicts, as illustrated by the consequences of the Russian-Ukrainian war, the international community must review, coordinate and take comprehensive measures to strengthen the security component in these areas.

Key words: economic security, energy security, food security, global challenges, international stability, Russian-Ukrainian war, global security.

Література:

1. Агакерімова Р. Вплив війни в Україні на національну та глобальну продовольчу безпеку. *Економіка та суспільство*. 2023. № 50. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-53>.
2. Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану : експерт.-аналіт. доп. Нац. ін-т стратег. дослідж., 2023. 14 с.
3. Геополітичні та гео економічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі / Наук. ред. В. Юрчишин. Київ : Центр Разумкова, 2022. 103 с.

4. Маслій О., Ківшик О., Котелевець М. Загрози економічній безпеці держави в умовах глобальних перетворень. *Економічний простір*. 2023. № 183. С. 25–30.
5. Нестерчук А. І. Теоретичні та організаційно-економічні засади формування продовольчої безпеки із урахуванням глобальних викликів. *Підприємництво та інновації*. 2022. № 24. С. 44–48. <https://doi.org/10.32782/2415-3583/24.7>.
6. Онегіна В., Антощенко В. Основи глобальної продовольчої безпеки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2022. Т. 1, № 1 (103). С. 140–149. <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-6-140-149>.
7. Chitadze N. Ukraine – russia war, energy policy and role of USA. *Journal in humanities*. 2023. Vol. 12, no. 1. <https://doi.org/10.31578/hum.v12i1.509>.
8. Frenzel C., Rybak A., Kalynska O. Energy security of the west in the conditions of russian aggression against Ukraine. *Foreign affairs*. 2022. P. 25–32. [https://doi.org/10.46493/2663-2675.32\(4\).2022.25-32](https://doi.org/10.46493/2663-2675.32(4).2022.25-32).
9. Jing X. The russia-ukraine war and energy security: impact and policies, from a european perspective. *Highlights in business, economics and management*. 2023. Vol. 3. P. 215–222. <https://doi.org/10.54097/hbem.v3i.4745>.
10. The global risks report 2023: 18th edition insight report. World economic forum. 2023. No. 18.
11. Yakoviyk I., Tselikh M. Energy security of the European Union in the context of russian aggression against Ukraine. *Problems of legality*. 2023. No. 160. P. 170–191. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.160.274518>.

References:

1. Ahakerimova R. Vplyv viiny v Ukraini na natsionalnu ta hlobalnu prodovolchu bezpeku. [The Impact of the War in Ukraine on National and Global Food Security]. *Ekonomika ta suspilstvo*. 2023. № 50. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-53>. [in Ukrainian].
2. Aktualni vyklyky ta zahrozy ekonomichnii bezpetsi Ukrainy v umovakh voiennoho stanu: ekspert-analit. dop. Nats. in-t strateh. doslidzh. [Current Challenges and Threats to Ukraine's Economic Security under Martial Law: Expert-Analytical Report]. 2023. 14 s. [in Ukrainian].
3. Heopolitychni ta heoekonomichni zminy, formovani pid vplyvom rosiiskoi ahresii, ta onovlennia mistsia Ukrainy u svitovomu prostori. [Geopolitical and Geo-economic Changes Shaped by Russian Aggression and Ukraine's Updated Place in the Global Space]. / *Nauk. red. V.lurchyshyn*. Kyiv: Tsentrazumkova, 2022. 103 s. [in Ukrainian].
4. Maslii O., Kivshyk O., Kotelevets M. Zahrozy ekonomichnii bezpetsi derzhavy v umovakh hlobalnykh peretvoren. [Threats to the Economic Security of the State under Global Transformations. Economic Space]. *Ekonomichniy prostir*. 2023. № 183. S. 25–30. [in Ukrainian].
5. Nesterchuk A. I. Teoretychni ta orhanizatsiino-ekonomichni zasady formuvannia prodovolchoi bezpeky iz urakhuvanniam hlobalnykh vyklykiv. [Theoretical and Organizational-Economic Principles of Food Security Formation Considering Global Challenges. Entrepreneurship and Innovation]. *Pidpriemnytstvo ta innovatsii*. 2022. № 24. S. 44–48. URL: <https://doi.org/10.32782/2415-3583/24.7>. [in Ukrainian].
6. Onehina V., Antoshchenkova V. Osnovy hlobalnoi prodovolchoi bezpeky. [Fundamentals of Global Food Security]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*. 2022. Т. 1, № 1 (103). S. 140–149. URL: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-6-140-149>. [in Ukrainian].
7. Chitadze N. Ukraine – russia war, energy policy and role of USA. *Journal in humanities*. 2023. Vol. 12, no. 1. URL: <https://doi.org/10.31578/hum.v12i1.509>. [in English].
8. Frenzel C., Rybak A., Kalynska O. Energy security of the west in the conditions of russian aggression against Ukraine. *Foreign affairs*. 2022. P. 25–32. URL: [https://doi.org/10.46493/2663-2675.32\(4\).2022.25-32](https://doi.org/10.46493/2663-2675.32(4).2022.25-32). [in English].
9. Jing X. The russia-ukraine war and energy security: impact and policies, from a european perspective. *Highlights in business, economics and management*. 2023. Vol. 3. P. 215–222. URL: <https://doi.org/10.54097/hbem.v3i.4745>. [in English].
10. The global risks report 2023: 18th edition insight report. World economic forum. 2023. No. 18. [in English].
11. Yakoviyk I., Tselikh M. Energy security of the European Union in the context of russian aggression against Ukraine. *Problems of legality*. 2023. No. 160. P. 170–191. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.160.274518>. [in English].

Стаття надійшла до редакції 30.08.2024

Стаття рекомендована до друку 24.09.2024

СУЧАСНА ГЕОСТРАТЕГІЯ КИТАЮ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ

Гольцов А. Г.,

доктор політичних наук,

доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації,

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ORCID ID: 0000-0001-7696-3223

andrgengolts1@nubip.edu.ua

Стаття присвячена дослідженню сучасної геостратегії Китаю в Центральній Азії (ЦА). Показано, що основні положення геостратегії держави, як правило, не містяться в офіційних документах, але практично реалізуються в стратегії держави на міжнародній арені. Виявлено, що регіональна геостратегія КНР націлена, передусім, на реалізацію «ефективного впливу», забезпечення своїх геополітичних та гео економічних інтересів у центральноазійських країнах. Геополітичні інтереси Китаю в регіоні полягають, перш за все, у створенні надійного поля безпеки на своєму західному геостратегічному «фланзі» та захисті здобутих гео економічних позицій у регіоні. Встановлено, що трансрегіональний проект «Один пояс, один шлях» постає головним економічним «стрижнем» геостратегії Китаю в Євразії загалом та ЦА зокрема. «Середній коридор» (Транскаспійський міжнародний транспортний маршрут) для сполучення між Китаєм та Європою через країни ЦА (в обхід Росії) має нині найбільші перспективи. Китай досягнув економічної могутності в ЦА, став головним торговельним партнером для країн регіону та провідним інвестором для їхніх економік. КНР здатна ефективно використовувати Шанхайську організацію співробітництва як міжнародний інститут для забезпечення своїх інтересів у ЦА. Китай виявляє спроможність організовувати й очолити співпрацю країн ЦА у безпековій сфері. У статті проаналізовано особливості геостратегії Китаю щодо окремих держав ЦА. «М'яка сила» КНР є сукупністю ефективних засобів для реалізації геостратегії в регіоні: створення привабливого іміджу китайського авторитарного режиму; демонстрація вигід економічної моделі КНР; поширення уявлень щодо престижності китайської культури, освіти, науки тощо. Висловлено припущення, що експансіоністська геостратегія Китаю може призвести до встановлення його латентної гегемонії в окремих країнах ЦА.

Ключові слова: Китай, геостратегія, Центральна Азія, «Пояс і шлях», гео економічні інтереси, «м'яка сила», латентна гегемонія.

Центральна Азія (ЦА) – регіон, розташований по сусідству з КНР. Для Китаю ЦА особливо важлива з погляду гео економічних інтересів – багатство регіону мінерально-сировинними ресурсами, передусім енергоносіями, а також можливості трансконтинентального сполучення для реалізації китайського мегапроекту «Один пояс, один шлях». Також Центральноазійський регіон привабливий для Китаю в контексті вельми вигідних інвестицій у багато-які галузі господарства тутешніх країн. Країни ЦА – важливі ринки збуту для різноманітної китайської промислової продукції. З геополітичного погляду, КНР потрібне в сусідньому регіоні стабільне та безпечне середовище. Питання захисту національної безпеки для Китаю містять необхідність боротьби з трьома так званими «силами зла» (тероризмом, сепаратизмом, екстремізмом).

У сучасному світі зростає геополітична та гео економічна роль КНР, попри низку зовнішньополітичних, економічних, демографічних та інших проблем цієї держави. Дослідження геостратегії сучасного Китаю на різних ієрархічних рівнях геопросторової організації суспільства, основних ідеологічних, духовно-культурних, історичних, соціальних, економічних та інших факторів, що впливають на китайську геополітику, прикладних напрямів та засобів політичної діяльності Китаю в регіонах світу, – усе це постає актуальними завданнями наукових студій в країнах Європи, Азії, Америки. Зокрема, в українській науці щорічно відчутно зростає кількість публікацій, присвячених дослідженню тих чи інших аспектів китайської зовнішньої та внутрішньої політики, економіки, культури тощо. Отже, вивчення сучасної геостратегії КНР в такому важливому регіоні, як Центральноазійський, становить суттєвий науково-теоретичний та прикладний інтерес.

Метою даної роботи є виявлення сутності сучасної геостратегії Китаю в Центральній Азії, аналіз особливостей реалізації КНР своєї геостратегії щодо окремих країн регіону.

Загалом геостратегія покликана виявляти та обґрунтовувати головні цілі, норми та принципи зовнішньої політики держави, розробляти для неї загальні плани, комплекс засобів та прийомів їх реалізації (Гольцов, 2023, с. 73). Формальна державна стратегія міститься в офіційно ухвалених концепціях, планах, програмах, стратегіях, доктринах тощо. Неформальна прикладна геостратегія має достатньо чітко визначати конкретні цілі та завдання державної зовнішньополітичної діяльності на різних ієрархічних рівнях геопростору, а також напрями та засоби її реалізації (Гольцов, 2023, с. 73), які далеко не завжди відповідають офіційно ухваленим документам та міжнародно-правим зобов'язанням певної держави.

На теренах Центральноазійського регіону зіштовхуються інтереси низки потужних зовнішніх геополітичних акторів, котрі розробляють і втілюють власні геостратегічні вектори. Передусім йдеться про геостратегії Росії та Китаю. За досить поширеними оцінками, сучасний довгостроковий тренд полягає в тому, що Росія в ЦА є «державою, що уходить», а на заміну їй іде Китай (Гончарук, 2017, с. 2). Сучасна КНР, попри численні труднощі, дедалі більшою мірою поступово перетворюється на глобального геоекономічного (а на перспективу й геополітичного) «гравця» – конкурента США.

У недалекому минулому західні держави (особливо США та провідні країни Європи) надавали, зі стратегічних міркувань, допомогу новим незалежним пострадянським державам ЦА в реалізації політичних та економічних реформ. Нині ЦА не належить до пріоритетних регіонів у геостратегії США. Щодо країн Центральноазійського регіону США доцільно втілювати більш ефективну та реалістичну (прагматичну) геостратегію, орієнтовану на співробітництво з усіма країнами. У Стратегії національної безпеки США від 2022 р. передбачено розвиток співпраці з державами ЦА в рамках дипломатичної платформи «С5+1» (5 п'ять держав ЦА та США) (National Security Strategy 2022). Ставиться завдання, перш за все, протидіяти регіональному впливу РФ. А на перспективу США, вірогідно, планує вживати дієвих заходів проти китайської експансії в регіоні.

Для ЄС стратегія «Глобальні ворота ЄС» спрямована на конструктивну взаємодію з Китаєм та країнами ЦА у сфері реалізації вигідних для країн ЄС інфраструктурних проєктів, зокрема «Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту». Досить активно реалізовує свою регіональну геостратегію в ЦА сучасна Туреччина. Впливові турецькі політичні сили пропонують побудувати під егідою Туреччини трансрегіональну геополітичну модель «Великого Турану» на основі об'єднання тюркських народів Євразії. До тюркських інтеграційних проєктів Анкара прагне залучити країни ЦА. Така геостратегія Туреччини може, за окремими оцінками, призвести до створення очолюваного нею економічного та оборонного союзу (Парфіненко, 2022, с. 32). У принципі, Туреччина може розглядатися в якості потенційного стратегічного конкурента Китаю в ЦА. Спостерігається також стратегічна заінтересованість щодо Центральноазійського регіону з боку Ірану та Індії.

У своїй геостратегії щодо ЦА «Піднебесна» загалом досить ефективно використовує вигоди від співпраці зі своїм стратегічним партнером – Росією. Для останньої нині дуже важливого значення набуває економічна співпраця з країнами ЦА, особливо в рамках ЄАЕС (до якого входять Казахстан та Киргизстан). Росії потрібне збереження традиційних геополітичних та геоекономічних позицій у Центральноазійському регіоні, зокрема для забезпечення з Півдня втілення своєї геостратегії «повороту на Схід». Попри те, що в економічному сенсі Китай перетворився на провідного торговельного партнера та інвестора в регіоні, РФ і надалі намагатиметься залишитися провідною політичною силою в ЦА (Uran Kyzy, 2019, р. 12). Подальше загострення конфлікту між Заходом і РФ створює для КНР низку проблем і, водночас, приносить численні економічні вигоди від експлуатації паливно-енергетичних та сировинних ресурсів свого північного партнера. За окремими оптимістичними прогнозами недавнього минулого, узгоджена реалізація стратегій розвитку КНР та ЄАЕС (під керівництвом РФ) мала сприяти побудові «Євразійського економічного партнерства» (Li, 2018, р. 97–98). Китай, виходячи з власних стратегічних міркувань, може виявитися спроможним встановити гегемонію над таким регіональним економічним партнерством у разі його формування.

КНР нині не виявляє прагнення реалізовувати щодо країн Євразії імперську геостратегію, оскільки вона вельми витратна й викликає «жорсткий» опір з боку об'єктів експансії. Встановлення відвертої гегемонії також наражається на активну протидію з боку суспільних інститутів відповідних країн. На теренах Євразії Китай віддає перевагу, перш за все, дієвим інструментам геоекономічного впливу. Щодо слабкіших країн, але з відносно сталими й суверенними політичними та соціально-економічними системами, такий вплив згодом зміцнюється й поєднується з геополітичним. А щодо значно слабкіших і недостатньо розвинених «партнерів» у китайській геостратегії спостерігається курс на приховане підпорядкування останніх, тобто встановлення латентної гегемонії. На перспективу, можливе навіть втілення неоімперської геостратегії щодо найбільш залежних від Китаю формально суверенних країн. Важлива роль у реалізації стратегії Китаю відводиться, передусім,

двостороннім інститутам міжнародного співробітництва, які дають можливість реалізовувати окремий вплив на кожного з контрагентів.

На думку В. Ліпкана, «концепція стратегічної невизначеності не відповідає геостратегічному статусу КНР і має бути трансформована на концепцію стратегічної ясності» (Ліпкан, 2022, с. 78]. Зауважимо, що, на відміну від офіційної державної стратегії, геостратегія є «ясною» саме для керівної еліти суспільства відповідної держави. Для широких мас населення своєї країни та закордоння справжня геостратегія не маніфестується. Китайська геостратегія щодо окремих країн носить комплексний характер. Свій гео економічний та геополітичний вплив Китай за сприятливих умов поєднує з культурно-інформаційним.

Для сучасної геостратегії КНР особливо великого значення набуває слідування принципу захисту національної безпеки в усіх її аспектах (Хі Джіпінг, 2022) Китайською концепцією «Ініціатива щодо глобальної безпеки» передбачено перехід до нового типу безпеки, що ґрунтується «на діалозі, а не на конфронтації, на партнерстві, а не на блоках» (The Global Security Initiative, 2023). Саме таку «демократичну» стратегію КНР формально втілює в ЦА, просуваючи свої прагматичні геополітичні та гео економічні інтереси в регіоні.

За нашою оцінкою, сучасну геостратегію КНР в регіоні доцільно кваліфікувати як «геостратегію ефективного впливу», що передбачає подальше дієве просування своїх інтересів, здобуття різноманітних вигод, зміцнення в країнах ЦА власних геополітичних та гео економічних позицій. При цьому щодо особливо слабких в політичному та економічному сенсі країн КНР потенційно може реалізувати курс на встановлення своєї латентної гегемонії.

У 2013 р. китайський лідер Сі Цзіньпін виступив з обґрунтуванням поєднання трансрегіональних проєктів ЕПШШ та «Морського Шовкового шляху XXI ст.» у рамках ініціативи «Один пояс, один шлях» («Пояс і шлях»). Для всіх країн Євразії, розташованих у географічній зоні реалізації названої Ініціативи, пропонувалися надзвичайно вигідні перспективи економічного розвитку. Трансконтинентальний мегапроєкт мав стратегічні надзавдання: забезпечити стале та багатоаспектне сполучення між КНР та Європою, розбудувати на теренах численних країн зони та окремі ареали китайського економічного впливу, досягнення Китаєм статусу глобальної держави.

Для розвитку співпраці з країнами регіону Китай використовує інституції та можливості Шанхайської організації співробітництва (ШОС). Організація має невисоку ефективність функціонування, але вона потрібна, зокрема, для організації міжнародної взаємодії у боротьбі з транснаціональною злочинністю, наркотрафіком і, звісно, трьома «силами зла» (тероризмом, сепаратизмом, екстремізмом). Простежується тенденція до економічного домінування КНР над слабкими державами ЦА у програмах та проєктах у рамках ШОС.

Китайською владою поставлені стратегічні завдання щодо нарощування потенціалу у справі поширення китайської цивілізації, сприяння більш впевненому виходу китайської культури на світову арену (Хі Джіпінг, 2022). Для досягнення своїх геостратегічних цілей КНР застосовує засоби «м'якої сили». У країнах ЦА функціонують інститути Конфуція, проводяться різноманітні культурні заходи, організовано вивчення китайської мови. Заохочується навчання студентів з країн ЦА в китайських закладах вищої освіти. Культурно-інформаційні засоби використовуються для створення позитивного образу могутнього, розвиненого та миролюбного Китаю. У такий спосіб влада КНР намагається запобігати проявам «синофобії» в країнах регіону.

Китай нині остаточно перетворився на головного торговельного та інвестиційного партнера для країн ЦА. За даними КНР, протягом 2023 р. обсяг торгівлі між Китаєм та країнами ЦА досягнув 89 млрд \$ (за рік зріс на 27%), причому понад 60 млрд \$ припало на експорт з «Піднебесної». Китайський проєкт «Економічний пояс Шовкового шляху» (ЕПШШ) на теренах ЦА передбачає розбудову виробництва та інфраструктури в широких смугах навколо створюваних транспортних «коридорів». Основні капіталовкладення планується здійснювати в енергетику, гірничодобувну та переробну промисловість. Китайська компанія CNPC здобула в нафтовидобувній галузі ЦА вельми потужні позиції. Для Китаю важливо забезпечити отримання гарантованих доходів від своїх інвестицій, тому він заінтересований в існуванні стабільного геополітичного середовища на теренах ЦА в довгостроковій перспективі. Тому нині спостерігається прагнення Китаю виступати в ролі нового дуже впливового «гравця» в регіональній політиці, зокрема в царині врегулювання міждержавних суперечок.

Протягом тривалого часу Китай віддавав перевагу розвитку економічної взаємодії з країнами ЦА, а Росія – політичній та війсьній гегемонії (McGlinchey, 2016). Попри конкуренцію, РФ та КНР мають спільну заінтересованість у збереженні стабільних політичних, соціальних та економічних систем у державах ЦА, незалежно від ступеня демократичності тамтешніх політичних режимів, дотримання прав та свобод людини. КНР виявляє здатність використовувати створені Росією регіональні інститути міжнародного співробітництва, зменшуючи вплив останньої. У державах ЦА китайське

керівництво загалом успішно знаходить «спільну мову» при комунікації з представниками як «старої» пострадянської еліти, що вже переважно зійшла з політичної сцени, так і з представниками «нової» еліти – технократичної.

Спостерігається націленість геостратегії КНР на створення на теренах ЦА зони не лише гео-економічного, а й комплексного впливу. Китайська влада використовує для досягнення своїх цілей інститути міждержавного співробітництва. У травні 2023 р. в м. Сіань відбувся історичний «саміт групи С5», під час якого Сі Цзіньпін заявив лідерам країн ЦА про готовність КНР забезпечити мир та безпеку, зміцнити оборону, а також пообіцяв країнам регіону «фінансову підтримку» та «безоплатну допомогу» в обсязі 26 млрд юаней (3,8 млрд\$). У Декларації саміту було наголошено на тому, що «плідна всебічна співпраця між Китаєм та державами Центральної Азії слугує фундаментальним інтересам шести країн та їхніх народів» (Xi'an Declaration, 2023). 17-18 жовтня 2023 р. у Пекіні провели досить конструктивний III форум міжнародного співробітництва «Один пояс, один шлях» за участі країн ЦА.

Казахстан нині є головним економічним партнером КНР в Центральноазійському регіоні. КНР, як і держави Заходу, виявляє прагнення до розширення економічної співпраці з країною, винятково багатою на енергоносії та інші мінерально-сировинні ресурси. Для Казахстану особливо важливого значення набуває двостороннє співробітництво з Китаєм. У 2016 р. був укладений досить вигідний для Казахстану план сполучення ЕПШШ з його національною інфраструктурною програмою «Нурли Жол». Загалом досить успішно розбудовуються транспортні «коридори» з відповідною логістикою. Передбачено реалізацію спільної з Китаєм інвестиційної програми щодо створення в країні численних виробництв різних галузей. Так, у найближчому майбутньому йдеться про будівництво нових залізничних шляхів, логістичних об'єктів, підприємств хімічної промисловості тощо. Водночас, у Казахстані неодноразово лунали претензії щодо економічного та демографічного експансіонізму з боку Китаю. З геополітичного погляду, однією з причин того, що Астана зміцнює зв'язки з Пекіном, є її прагнення збалансувати вплив Росії в ЦА. Казахстан потенційно здатний відігравати роль головного геополітичного партнера КНР у регіоні. Геостратегія КНР щодо Казахстану, імовірно, враховує політичні та соціально-економічні особливості цієї держави і передбачає приваблювання її правлячої еліти проектами взаємовигідного співробітництва.

Республіка Узбекистан не має державного кордону з Китаєм, проте в регіональній геостратегії «Піднебесної» цій країні, вочевидь, надається важливе значення. Узбекистан становить для КНР суттєвий інтерес, передусім, з погляду економічного співробітництва. Китайські компанії будують в країні дві сонячні електростанції, завод з виробництва електрокарів, гідротехнічні споруди та численні інші об'єкти. Стратегічним цілям КНР, у принципі, відповідає стабільне існування в Узбекистані нинішнього світського авторитарного режиму. Китай заінтересований у збереженні регіональної стабільності. І, за умов зменшення впливу Росії, Узбекистан зможе відігравати роль важливого партнера КНР у справі захисту регіональної безпеки.

У китайській регіональній геостратегії Туркменістан посідає вагоме місце як джерело надходження природного газу до КНР. Триває будівництво 4-ої нитки («Лінії D») газопроводу «Китай-ЦА» з Туркменістану до КНР через території Узбекистану, Таджикистану та Киргизстану. Тому китайським геостратегічним інтересам відповідає збереження в державі «жорсткого» авторитарного світського режиму, економічно залежного від КНР.

3-поміж країн регіону саме Киргизстан найбільшою мірою перетворюється на зону геоекономічного, а на перспективу й геополітичного впливу КНР. Зовнішня заборгованість країни Китаю становить понад 1,8 млрд\$. Саме щодо Киргизстану варто припустити наявність потенційної небезпеки встановлення Китаєм латентної гегемонії над сусідньою країною.

Суттєво посилюється геоекономічний вплив КНР на Таджикистан. Великою проблемою для країни є зростання зовнішньої заборгованості від Китаю. Китайські інвестиції вкладені в численні проекти в багатьох галузях таджицької економіки. Зокрема, китайські інвестори домінують у золотодобувній галузі країни. Китай є безпосереднім сусідом Таджикистану, і надмірне посилення залежності від нього може мати неоднозначні наслідки для державного суверенітету країни. Останнім часом КНР надає особливого значення співпраці з Таджикистаном у безпековій сфері. Передбачено проведення спільних «антитерористичних» навчань силових підрозділів обох країн не менше 1 разу на 2 роки. З китайського стратегічного погляду, головні загрози для безпеки КНР та країн ЦА пов'язані з екстремізмом «Ісламської держави» та інших ісламістських терористичних організацій.

За сучасних умов геоекономічний (а разом з ним і геополітичний) вплив Китаю в Центральноазійському регіоні продовжує зростати, і залежність країн ЦА від нього стає непропорційною у порівнянні з Росією та Заходом.

Висновки. Геостратегія Китаю на світовому рівні спрямована на формування мультиполярного геополітичного порядку. Саме за такого порядку КНР матиме достатньо вигідні можливості для

просування своїх геополітичних та гео економічних інтересів у регіонах та країнах всього світу. Для розробки та втілення своєї геостратегії в Центральноазійському регіоні Китаю доцільно враховувати інтереси РФ та необхідність конструктивної взаємодії з нею. Сучасну китайську геостратегію в регіоні варто кваліфікувати як націлену на забезпечення «ефективного впливу», що означає подальше зміцнення сталих і вигідних економічних та політичних позицій КНР у країнах ЦА. Сфера «ефективного впливу» на теренах Центральноазійського регіону може розширюватися та поглиблюватися відповідно до потреб китайської сторони. Для реалізації стратегічних цілей КНР вигідне збереження в державах регіону стабільних політичних режимів (незалежно від рівня демократії в них). Трансконтинентальний проект «Пояс і шлях» відіграє роль гео економічного фундаменту для втілення геостратегії КНР в Євразії. В інтересах Китаю розбудова на теренах ЦА трансконтинентальних інфраструктурних мереж. КНР заінтересована в реалізації під своєю егідою на теренах ЦА моделі регіональної безпеки, яка формально покликана відповідати екзистенціальним потребам усіх країн ЦА. У регіональній геостратегії Китаю дедалі вагомішу роль відіграє застосування засобів «м'якої сили», що створює низку нових можливостей для зміцнення його впливу на суспільства центральноазійських країн. Щодо окремих країн ЦА подальше втілення експансіоністської геостратегії КНР може призвести до встановлення її латентної гегемонії.

Goltsov A. Contemporary Geostrategy of China in Central Asia

The article is dedicated to the study of China's contemporary geostrategy in Central Asia (CA). It is shown that the main principles of a state's geostrategy are typically not outlined in official documents but are practically implemented through the state's strategy on the international stage. It has been revealed that China's regional geostrategy is primarily aimed at exerting "effective influence" and securing its geopolitical and geoeconomic interests in Central Asian countries. China's geopolitical interests in the region consist, first of all, in creating a reliable security field on its western geostrategic "flank" and protecting the acquired geoeconomic positions in the region. It has been established that the transregional project "One Belt, One Road" serves as the main economic "core" of China's geostrategy in Eurasia as a whole and in CA in particular. The "Middle Corridor" (Trans-Caspian International Transport Route) for communication between China and Europe through Central Asian countries (bypassing Russia) has the greatest prospects. China has achieved economic power in CA, becoming the main trading partner for the countries of the region and the leading investor for their economies. The PRC is able to effectively use the Shanghai Cooperation Organization (SCO) as an international institution to secure its interests in CA. China is showing its ability to organize the cooperation of Central Asian countries in the security sphere. The article analyzes the specific features of China's geostrategy toward individual Central Asian states. The "soft power" of the PRC is a set of effective means for implementing geostrategy in the region: creating an attractive image of the Chinese authoritarian regime; demonstration of the benefits of the economic model of the PRC; spread of ideas about the prestige of Chinese culture, education, science, etc. It is suggested that China's expansionist geostrategy may lead to the establishment of its latent hegemony in certain Central Asian countries.

Key words: China, geostrategy, Central Asia, "Belt and Road" Initiative, geoeconomic interests, "soft power", latent hegemony.

Література:

1. Гольцов А. Г. Геостратегія держави: прикладний вимір. *«Politicus»*. 2023. № 1. С. 72–77.
2. Гончарук А. З. Суперництво Росії та Китаю за вплив у регіоні Центральної Азії. Висновки для України. Аналітична записка. Київ : НІСД, 2017. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-10/supernytstvo-a4f03.pdf>
3. Ліпкан В. А. Політичний зміст концепції стратегічної ясності: на прикладі КНР. *«Politicus»*. 2022. № 6. С. 77–84.
4. Парфіненко А. Ю. Центральна Азія як геостратегічний регіон у сучасному геополітичному протистоянні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2022. Вип. 15. С. 24–36.
5. Li Y. The greater Eurasian partnership and the Belt and Road Initiative: Can the two be linked? *Journal of Eurasian Studies*. 2018. Vol. 9, No. 2. P. 94–99.
6. McGlinchey E. Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. *Central Asian Affairs*. 2016. Vol. 3, No. 3. P. 209–225.

7. National Security Strategy of the United States of America (October 2022). *Washington DC: White House*. 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
8. The Global Security Initiative Concept Paper. *Xinhua News Agency*. 21.02.2023. URL: <https://english.news.cn/20230221/75375646823e4060832c760e00a1ec19/c.html>
9. Uran Kyzy A. The “Great Game”: Russia and China in Central Asia. *TRT World*. 2019. 16 p. URL: <https://researchcentre.trtworld.com/wp-content/uploads/2020/11/Great-Game-between-Russia-and-China.pdf>
10. Xi Jinping. Hold High the Great Banner of Socialism with Chinese Characteristics and Strive in Unity to Build a Modern Socialist Country in All Respects. Report to the 20th National Congress of the Communist Party of China. *Fudan Institute of Belt and Road & Global Governance*. 25.10.2022. URL: https://brgg.fudan.edu.cn/en/articleinfo_972.html.
11. Xi'an Declaration of the China-Central Asia Summit. *News Central Asia*. 20.05.2023. URL: <https://www.newscentralasia.net/2023/05/20/xian-declaration-of-the-china-central-asia-summit/>

References:

1. Goltsov, A. G. (2023). Geostrategiya derzhavy: prykladnyy vymir. [Geostrategy of the State: Applied Dimension]. “*Politicus*”. No 1. S. 72–77. [in Ukrainian]
2. Honcharuk, A. Z. (2017). Supernytstvo Rosiyi ta Kytayu za vplyv u rehioni Tsentral'noyi Aziyi. Vysnovky dlya Ukrayiny. [Rivalry between Russia and China for influence in the Central Asian region. Conclusions for Ukraine]. Analytical note. Kyiv: NISS. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-10/supernytstvo-a4f03.pdf> [In Ukrainian]
3. Li, Y. (2018). The greater Eurasian partnership and the Belt and Road Initiative: Can the two be linked? *Journal of Eurasian Studies*. Vol. 9, No 2. P. 94–99. [in English]
4. Lipkan, V. A. (2022). Politychnyy zmist kontseptsiyi stratehichnoyi yasnosti: na prykladi KNR. [The political content of the concept of strategic clarity: the case of the PRC]. “*Politicus*”. No 6. S. 77–84. [In Ukrainian]
5. McGlinchey, E. (2016). Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. *Central Asian Affairs*. Vol. 3, No 2. P. 209–225. [in English]
6. National Security Strategy of the United States of America (October 2022). *Washington DC: White House*. 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf> [in English]
7. Parfinenko, A. (2022). Tsentral'na Aziya yak heostrategichnyy rehion u suchasnomu heopolitychnomu protystoyanni. [Central Asia as a geo-strategic region in the modern geopolitical confrontation]. *The journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series “International Relations. Economics. Country Studies. Tourism”*. Issue 15. S. 24–36. [In Ukrainian]
8. The Global Security Initiative Concept Paper. *Xinhua News Agency*. 21.02.2023. URL: <https://english.news.cn/20230221/75375646823e4060832c760e00a1ec19/c.html> [in English]
9. Uran Kyzy, A. (2019). The “Great Game”: Russia and China in Central Asia. *TRT World*. 16 p. URL: <https://researchcentre.trtworld.com/wp-content/uploads/2020/11/Great-Game-between-Russia-and-China.pdf> [in English]
10. Xi Jinping. Hold High the Great Banner of Socialism with Chinese Characteristics and Strive in Unity to Build a Modern Socialist Country in All Respects. Report to the 20th National Congress of the Communist Party of China. 25.10.2022. *Fudan Institute of Belt and Road & Global Governance*. URL: https://brgg.fudan.edu.cn/en/articleinfo_972.html [in English]
11. Xi'an Declaration of the China-Central Asia Summit. *News Central Asia*. 20.05.2023. URL: <https://www.newscentralasia.net/2023/05/20/xian-declaration-of-the-china-central-asia-summit/> [in English]

Стаття надійшла до редакції 02.09.2024

Стаття рекомендована до друку 24.09.2024

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ США У КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Климчук І. І.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-8244-7804

Iryna.I.Klymchuk@lpnu.ua

У зв'язку із зростанням геополітичної активності таких країн як Китай та Росія у країнах Латинської Америки, США звертають особливу увагу на м'які інструменти впливу, щоб зберегти свої позиції у регіоні. При цьому, негативними чинниками залишаються міграційна криза, війна з наркотрафіком та зростання антиамериканських настроїв у деяких країнах регіону. На тлі зазначених проблем, публічна дипломатія стає ключовим інструментом впливу, а форми її реалізації, такі як цифрові кампанії, освітні обміни та культурні ініціативи, визначають імідж країни та ставлення до неї латиноамериканських партнерів та їхніх суспільств в цілому. Стратегічний інтерес Сполучених Штатів у регіоні Латинської Америки полягає у зміцненні їхнього партнерства у західній півкулі. Ці країни пов'язують спільні кордони, економічні інтереси та безпекові альянси, а також спільна мета процвітання. Метою дослідження є всебічний аналіз особливостей реалізації публічної дипломатії США у регіоні Латинської Америки.

У статті проаналізовано особливості розвитку публічної дипломатії США у країнах Латинської Америки, а також найефективніші методи та інструменти її реалізації. Визначено місце країн Латинської Америки в зовнішньополітичному курсі Сполучених Штатів. Проаналізовано роль медіа, цифрових інструментів та аутсорсингових ініціатив США в латиноамериканському регіоні. Розглянуто науково-освітні та культурно-мистецькі ініціативи такі, як «Fulbright Program», «100K Strong in the Americas» та інші, як один з найефективніших інструментів м'якого впливу. Досліджено вплив на регіон американської індустрії розваг, зокрема голлівудського кінематографу.

Ключові слова: публічна дипломатія, США, Латинська Америка, м'який вплив, зовнішня політика, цифрова дипломатія, культурна дипломатія.

Постановка проблеми дослідження. Публічна дипломатія США почала активно розвиватися в період після Другої світової війни як чинник протидії впливу комуністичних ідей в країнах Латинської Америки. Саме цей регіон став найбільшим об'єктом поширення американцями публічної дипломатії з 1940-х років. Дотепер США намагаються не втратити свою репутацію сильного гравця в регіоні та окрім економічної та безпекової співпраці, найбільший акцент роблять саме на інструментах м'якого впливу. США відчувають, що певною мірою втрачають позиції впливу в Латинській Америці, особливо на тлі зростання геополітичної активності інших гравців в регіоні, таких як Китай та Росія. Перш за все, це спричинено намаганням деяких країн Латинської Америки диверсифікувати свої зовнішні зв'язки та розширити співпрацю з іншими світовими суперниками США. Крім цього, ще одним важливим чинником є зростання антиамериканських настроїв у деяких країнах регіону, спричинене, зокрема, реалізацією економічної політики США та втручанням у внутрішні справи деяких країн. Також, найгострішою проблемою відносин США-Латинська Америка залишається міграційна криза та наркотрафік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан наукових досліджень даної тематики характеризується значною кількістю публікацій англomовних та іспаномовних авторів. Окрім наукової літератури, опрацьовані під час дослідження джерела були умовно розділені на дві категорії: першу категорію склали нормативні документи США, які є законодавчим підґрунтям реалізації американської публічної дипломатії. До другої категорії джерел належать онлайн-ресурси: сайти урядових та неурядових організацій; Facebook-сторінки американських посольств; сайти освітніх та культурних американських інститутів, тощо.

Мета статті полягає у здійсненні всебічного аналізу особливостей реалізації публічної дипломатії США у регіоні Латинської Америки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному взаємопов'язаному світі американська публічна дипломатія охоплює різноманітні форми та інструменти, спрямовані на залучення глобальної аудиторії та активного просування власних зовнішньополітичних інтересів. Американська публічна дипломатія включає такі методи впливу на іноземні суспільства, як інформаційні програми, освітні обміни, проєкти у сфері науки, культури та мистецтва, а також цифрову дипломатію.

Цифрова дипломатія є важливою складовою зовнішньополітичної стратегії США, оскільки вона дозволяє збільшити доступність та ефективність комунікації з аудиторією, підвищує обмін інформацією та сприяє побудові партнерства у глобальному масштабі. У Латинській Америці США активно впроваджують цифрову дипломатію через різноманітні програми та ініціативи, використовуючи цифрові технології та нові медіа для м'якого впливу на регіон.

Оскільки країни, компанії та громадяни Латинської Америки інтенсивно зосереджені на цифровій комунікації, тому Сполучені Штати налагодили співпрацю із партнерами по всій Латинській Америці, щоб сприяти зростанню, орієнтованому на цифрові технології й реалізовувати потенціал регіону, одночасно сприяючи безпеці, конфіденційності та інклюзивності.

У рамках ініціативи Сполучених Штатів "Growth in the Americas" здійснюється цільове фінансування цифрових трансформацій у Західній півкулі, а також урядова програма Партнерство з цифрового підключення та кібербезпеки (Digital Connectivity and Cybersecurity Partnership) спрямована на розвиток відкритого, надійного та безпечного Інтернет зв'язку (грантова пропозиція з бюджетом у 10 млн. доларів США (січень 2020 р.). Натомість, ініціатива "America Cresce" полягає у інвестуванні у енергетичну та іншу інфраструктуру приватного сектору, включаючи телекомунікації у Латинській Америці (US Department of State, 2017–2021).

Також одним із найбільш пріоритетних напрямків діяльності США є сприяння цифровій інклюзивності суспільства регіону. Так, USAID нещодавно оприлюднило свою першу в історії цифрову стратегію, в якій окреслено бачення розвитку цифрової сфери регіону, що стрімко розвиваються (US Department of State, 2017–2021). У Західній півкулі USAID використовує цифрові інструменти для вдосконалення цифрового зв'язку, зокрема через сприяння навчанню цифровим навичкам населення та розширення доступу до цифрових фінансових послуг. -

У жовтні 2020 р. Сполучені Штати та Бразилія посилили співпрацю щодо сприяння розвитку у секторі інформаційних і комунікаційних технологій, приділяючи особливу увагу технологіям 5G. Експортно-імпорتنний банк США та Міністерство економіки Бразилії підписали меморандум про взаєморозуміння щодо виділення 1 млрд. доларів фінансування для підтримки експорту технологій США до Бразилії в сфері 5G та інших секторах (US Department of State, 2017–2021).

Водночас, програми публічної дипломатії США дають можливість різноманітним молодим лідерам і жінкам спілкуватися за допомогою цифрових інструментів. Так, Мережа Ініціативи молодих лідерів Америки (Young Leaders of the Americas Initiative) – це динамічна онлайн-спільнота з майже 50 000 підприємницьких молодих лідерів в усьому регіоні, що містить ресурси та можливості для розвитку лідерських навичок й просування позитивних змін у суспільстві. Зокрема, кампанії 2020 р. були зосереджені на фінансовій грамотності, стійкості бізнесу та етичному лідерстві. Наприклад, Академія для жінок-підприємців (AWE) підтримує жінок-підприємців у створенні та розширенні успішного бізнесу за допомогою полегшеної підприємницької програми, доповненої локалізованим контентом (Young Leaders of The Americas Initiative [YLA], 2024).

Значний акцент у цифровій дипломатії Сполучені Штати роблять на кібербезпеці – як власної країни, так і країн-партнерів. Уряд США надає або підтримує широкий спектр програм, пов'язаних з кібернетичною інформацією, для країн у Західній півкулі, зокрема в рамках Партнерства з цифрового підключення та кібербезпеки. Проєкти включають навчання найкращих практик з кібербезпеки, що проводяться Національним інститутом стандартів і технологій (National Institute of Standards and Technology), технічну допомогу, навчання та обмін інформацією через Агентство з кібербезпеки та безпеки інфраструктури (Cybersecurity and Information Safety Agency), взаємодію між військовими, навчання правоохоронних органів щодо боротьби з кіберзлочинністю та спільні зусилля для сприяння міжнародній безпеці й стабільності в кіберпросторі через двосторонню та регіональну співпрацю (US Department of State, 2017–2021).

Через Міжамериканський комітет боротьби з тероризмом Організації американських держав, Сполучені Штати підтримали та надали експертів для розробки та впровадження національних кіберстратегій, а також реалізацію заходів щодо зміцнення кібердовіри. Сполучені Штати фінансують регіональні навчальні семінари з кіберзлочинності, які проводяться Департаментом правового співробітництва нарад міністрів юстиції ОАД (US Department of State, 2017–2021).

Ще одним пріоритетом цифрової політики є забезпечення вільного доступу всіх верств населення до Інтернету та цифрових джерел інформації. Наразі понад 35 % латиноамериканців все ще не мають доступу до фіксованого широкосмугового Інтернету, а 20% не мають мобільного зв'язку – це вдвічі більше, ніж середній показник для країн ОЕСР (Melguizo & Torreblanca, 2023). Завдяки програмі Партнерству з цифрового зв'язку та кібербезпеки (DCCP) Сполучені Штати забезпечують навчання та розбудову цифрового потенціалу в регіоні з допомогою таких партнерів, як Навчальний інститут телекомунікацій США та Федеральна комісія зі зв'язку. Ця підготовка та технічна допомога сприяють розширенню відкритих, сумісних і безпечних мереж зв'язку, заохочують до реалізації політики цифрової торгівлі та розвитку ІКТ в регіоні (US Department of State, 2017–2021).

Також, одним з останніх цифрових проєктів став запуск у лютому 2024 року Обсерваторії цифрового розвитку (Digital Development Observatory) для сприяння цифровій трансформації Латинської Америки та Карибського басейну. Економічна комісія для Латинської Америки та Карибського басейну (ECLAC) за ініціативи США та країн Північної Америки представила Обсерваторію, що має створювати, збирати та аналізувати відповідні дані та інформацію для виявлення тенденцій, оцінки політики з цифрової трансформації в регіоні (Economic Commission for Latin America and the Caribbean, 2024).

Додатково, американські та канадські технологічні компанії визнають Латинську Америку найкращим місцем для аутсорсингу розробки програмного забезпечення. Багато фірм із Північної Америки обирають цей регіон своїм основним пунктом призначення для спеціалізованих послуг у сфері інформаційних технологій через близькість до них, висококваліфікований потенціал, сприятливі умови для ведення бізнесу та культурну схожість (Shkurdoda, 2024).

Вагому роль у реалізації е-дипломатії США відіграє комунікація з суспільством через соцмережі. Платформи соціальних медіа – це потужні цифрові інструменти, більшістю з яких сьогодні керують американські «технічні гіганти». Завдяки покращенню доступу до Інтернету та доступності смартфонів за останнє десятиліття, використання соціальних медіа в Латинській Америці виросло в рази. Цим уміло скористалися США для поширення свого впливу на регіон (Harper, 2011).

Посольства та консульства США активно використовують соціальні мережі, такі як Facebook, Twitter, Instagram та YouTube, для спілкування з іноземною аудиторією в регіоні. Це дозволяє суспільству отримувати миттєвий доступ до інформації про культурні та освітні ініціативи, проєкти, чи важливі події.

Особливе місце в публічній дипломатії в період президентства Обами займала інтернет-активність посольств США в столицях латиноамериканських держав, а дипмісії отримали повноваження для більш творчого і прямого спілкування з місцевим населенням. Наприклад, в рамках підготовки до візиту Обами до Бразилії був створений спеціальний сайт, де всім бажаючим було запропоновано через Facebook надіслати вітальні повідомлення чи запитання президенту США. Посольство США в м. Бразилія збільшило число підписників у Facebook більш ніж на 75%, а також подвоїло число фоловерів у Twitter (the Obama White House Archives, 2015).

В свою чергу, посольство США в Уругваї перетворило онлайн-відвідувачів на справжніх друзів, організувавши змагання з призами – наприклад, гру у настільний футбол з послом. Дана ініціатива була поширена на сторінці посольства у Facebook, а співробітники розмістили свої імена та фотографії, щоб уругвайці знали, що мають справу з реальними людьми (McHale, 2011).

У 2011 році в посольстві Санто-Домінго в Домініканській Республіці відділ зв'язків із громадськістю вирішив використовувати Facebook-сторінку посольства, щоб спілкуватися з окремими користувачами на різноманітні теми: від програм посольства та конкурсів до іноді гострих політичних тем. Завдяки такому підходу та високому рівню відкритості сторінка посольства виросла з 1000 підписників у 2009 році до 37 тисяч у 2011 р., та до 359 тисяч на сьогодні (Embajada de los Estados Unidos en República Dominicana, 2024).

В результаті, технічні проєкти, запроваджені американською владою, сприяють покращенню цифрового розвитку латиноамериканського регіону. В свою чергу, використання соціальних медіа є ефективним інструментом впливу на громадську думку та підтримкою стратегічних інтересів США у Латинській Америці.

Освітні проєкти США в країнах Латинської Америки виступають як потужні інструменти публічної дипломатії. Освітні зв'язки набули важливого значення для поширення демократії, оскільки виховання у студентів справжніх демократичних цінностей виявляється надійною інвестицією в майбутнє. Освіта залишається ключовим компонентом демократичних принципів.

Перші в Америці двосторонні державні освітні та культурні обміни почалися в міжвоєнний період завдяки приватним філантропічним зусиллям. Вони були зосереджені на Латинській Америці, регіоні, якому вже було приділено важливе місце в американських зовнішніх справах завдяки політиці добросусідства президента Франкліна Д. Рузвельта (Bettie, 2014).

Перш за все, варто згадати Програму Фулбрайта (Fulbright Program), що є однією з кількох програм культурного обміну Сполучених Штатів, спрямованих на покращення міжкультурних відносин, культурної дипломатії, шляхом обміну знаннями та навичками. Програма була заснована сенатором США Дж. Вільямом Фулбрайтом у 1946 році та вважається однією з найпрестижніших стипендій у Сполучених Штатах. До кінця 1950-х років Програма Фулбрайта різко змінилася порівняно зі скромною програмою обміну в перший рік. Нові джерела фінансування дозволили включити в програму регіон Латинської Америки, який не відповідав вимогам щодо фінансування надлишкового військового майна. Починаючи з 1954 року Латинська Америка стала відкрита для Програми Фулбрайта, і незабаром почалися обміни з Аргентиною, Бразилією, Болівією, Колумбією, Еквадором, Перу та Парагваєм (Bettie, 2014).

Програма Фулбрайта надає ґранти для студентів, вчених, фахівців та педагогів зі всього світу для навчання, викладання або проведення досліджень у Сполучених Штатах. Більшість програм та ґрантів в межах програми доступні для аплікантив з Латинської Америки. Крім цього, були створені окремі підрозділи проєкту: Fulbright Brazil, Fulbright Colombia, Fulbright Chile (Fulbright Specialist Program [FSP], 2024). Наприклад, програма Fulbright Specialist Program (FSP) сприяє співпраці та академічному обміну між Чилі та Сполученими Штатами. Її мета полягає в тому, що американські науковці та дослідники перебувають в Чилі тривалістю від 2 до 6 тижнів для підтримки розвитку та інституційного зміцнення університету або установи, яка приймає їх у країні (Fulbright Specialist Program [FSP], 2024). В рамках програми Fulbright в Бразилії діє ґрант на Стипендію Хамфрі для професійного розвитку та навчання працівників державного сектору та третього сектору економіки (Comissão Fulbright Brazil, 2024).

Станом на сьогодні 40 тисяч американських студентів навчаються в Латинській Америці та Карибському басейні та 64 тисячі латиноамериканських і карибських студентів навчаються в Сполучених Штатах. США прагнуть подвоїти ці цифри за найближчі десять років. Багатьом студентам з Латинської Америки та Карибського басейну, особливо тим, хто має менш сприятливе фінансове становище, не вистачає навичок англійської мови або ресурсів, щоб досягти успіху в американських закладах (US Department of State, 2024).

Щоб реалізувати дану стратегію, Державний департамент США заснував державно-приватне партнерство з "NAFSA": Асоціацію міжнародних педагогів, некомерційну асоціацією, яка займається міжнародною освітою, та "Partners of the Americas", волонтерську агенцію. Програми відповідних ґрантів використовують приватні та корпоративні пожертви, щоб університети та коледжі могли розширити програми з навчання за кордоном і зробити міжнародне навчання більш доступним (The Dialogue, 2024).

Одним із найуспішніших прикладів публічної дипломатії США у просуванні освітнього підходу є програма "100 000 Strong in the Americas". Ця інклюзивна освітня ініціатива сприяє розширенню інституційного партнерства між коледжами та університетами США з регіональними навчальними закладами в Латинській Америці для створення інноваційних, інклюзивних освітніх обмінів у різних сферах, включаючи боротьбу зі зміною клімату, а також розробку освітніх програм для студентів та викладачів, які представляють різні етнічні меншини, коледжі та університети, у яких навчаються темношкірі латиноамериканці (HBCU, HSI) (US Department of State, 2024). На сьогоднішній день 100K Strong Innovation Fund надав 79 ґрантів американо-колумбійським науковим спільнотам із залученням 156 вищих навчальних закладів у 31 штаті США та 17 колумбійських департаментів, що свідчить про міцну двосторонню освітню співпрацю між двома країнами (US Department of State, 2024). Дана співпраця спрямована на розширення інклюзивних програм з обміну студентами та викладачами, орієнтованих на боротьбу з кліматом, розвиток нових технічних та лінгвістичних навичок. Навчання з кліматичних студій та обміни будуть зосереджені на управлінні водними ресурсами, забрудненні прибережних районів, стійкому/електричному транспорті, зеленому водні, охороні здоров'я, міському сільському господарстві, зміні клімату та місцевих підходах до сталого розвитку тощо (Embassy in Uruguay, 2024).

Програми обміну, що фінансуються Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) підтримують ініціативи, такі як навчання вчителів, розробка навчальних програм та надання стипендій студентам в Латинській Америці. Більшість таких проєктів USAID реалізовує через окремих підрозділ організації – "Bureau for Latin America and the Caribbean". З 2015 р. USAID інвестувало 35 млн дол. в нову програму вищої освіти, спрямовану на розширення доступу до вищої освіти маргінальних груп населення Центральної Америки і Карибського басейну (the Obama White House Archives, 2015).

Так, Проєкт USAID «Верховенство права та культура доброчесності» в Парагваї – це співпраця між місцевими та американськими вищими навчальними закладами, навчальними центрами, громадянським суспільством і приватним сектором для зміцнення верховенства права в Парагваї. Проєкт підтримує розробку навчальних програм, професійні обміни та тренінги, спрямовані на підвищення якості юридичних шкіл та юридичних послуг (U.S. Agency for International Development, 2024).

Додатково, USAID підтримує молодих лідерів у Сальвадорі, щоб збільшити участь громадян у розвитку спільноти та сприяти діалогу з державної політики щодо питань прозорості та підзвітності. За підтримки USAID Університет Сходу (Universisa de Oriente – UNIVO) створив Центр дослідження демократії (CIDEMO): аналітичний центр, який забезпечує голос населення східного регіону країни, особливо молоді, жінок та лідерів різних громад. Програма CIDEMO “Oriente Lidera” набирає молодих лідерів-початківців і пропонує їм навчання та можливості для налагодження контактів, щоб долучитися до демократичних процесів, зокрема підзвітність уряду та доступ до публічної інформації (U.S. Agency for International Development, 2024).

Варто відзначити освітню програму «Міжамериканський діалог», яка спрямована на покращення якості навчання та розвитку навичок у Латинській Америці. Через цю платформу уряд США співпрацює з державними та приватними організаціями по всій півкулі, виявляє та поширює найкращі практики та відстежує прогрес у різних сферах державної та громадської діяльності (The Dialogue, 2024).

У підсумку, освітні програми та гранти США у Латинській Америці є чи не найбільш дієвим та потужним інструментом публічної дипломатії в регіоні.

На сьогодні культурні продукти США є основними орієнтирами для решти світу. Не виключенням є й Латинська Америка через її близькість і розвинені відносини зі США. Вплив американської культури помітний у мові, музиці, фільмах і навіть у соціальних мережах регіону.

Перш за все, використання кінематографу для підтримки американського іміджу сприяє підвищенню м'якого впливу США в Латинській Америці. Голлівуд сформував американську масову культуру, пропагуючи демократичні та капіталістичні ідеали та цінності. Так, найбільші студії Голлівуду підписали угоди про розподіл і спільне виробництво зі своїми латиноамериканськими колегами.

Одним з перших проявів м'якого впливу США на Латинську Америку через кінематограф став мультфільм “Tres cabaleros” («Троє Кабальєро»), випущений у 1945 році, символізує Латинську Америку в момент зародження інтересу до цього регіону з боку Сполучених Штатів (Lukens, 2021). Він є основоположним фільмом у міжамериканському кінематографі, оскільки його метою було допомогти відновити відносини між Латинською Америкою та Сполученими Штатами шляхом демонстрації зближення народів Сполучених Штатів, Мексики та Бразилії. У фільмі розповідається про те, як Дональд Дак отримує в подарунок книгу про історію Латинської Америки на свій день народження. Використавши класичного діснеївського героя Дональда Дака, творці фільму зацікавили не лише латиноамериканську аудиторію, а й американських дітей.

Проте, у фільмі представлені нарративи, які ігнорують будь-які негативні моменти історії, такі як вплив колонізації США. Фільм використовує відносно стереотипні характеристики для представлення Сполучених Штатів, Бразилії та Мексики, оскільки на той час метою фільму була пропаганда, а не реалістичне зображення громадян цих країн.

Варто також згадати фільм The Panama Canal Stories 2014 року. Він демонструє інший погляд на Латинську Америку, зокрема погляд панамців. Цей фільм є міжамериканським, оскільки всі описані історії стосуються відносин між Сполученими Штатами та Панамою через історію будівництва Панамського каналу (Lukens, 2021).

Одним з проявів співпраці кінематографів США та Латинської Америки є низка фестивалів латиноамериканського кіно, що проводяться в Штатах. Наприклад, Кінофестиваль “Mill Valley” – один із найстаріших кінофестивалів у світі. Ініціатива “¡Viva el cine!” в межах фестивалю – це демонстрація найкращих латиноамериканських та іспаномовних стрічок року, які знайомлять аудиторію з розмаїттям культур, ідентичностей та історій (Cinema Tropical, 2023).

Фестиваль латиноамериканського кіно в Нью-Йорку (NYLFF) – головна подія міського латиноамериканського кіно в країні. З моменту свого заснування в 1999 році NYLFF виробляє культурні та розважальні програми, які підтримують кіноспільноту і демонструють латиноамериканськими талантами.

Міжнародний фестиваль латиноамериканського кіно в Джорджії (GALIFF) проводиться кожного вересня в Атланті під час місяця латиноамериканської спадщини. Заснований Georgia Latino Film Alliance (GALFA), афрлатиноамериканською некомерційною організацією, фестиваль спрямований на розвиток, популяризацію та підвищення обізнаності про латиноамериканське кіно (Cinema Tropical, 2023).

Серед інших схожих кінофестивалів варто виділити “Portland Latin American film festival”, “San Francisco latino film festival”, “North Carolina Latin American film festival”, “Cinema tucson”, “AFI Latin American Film Festival” (Cinema Tropical, 2023).

Висновки. Проаналізувавши форми реалізації публічної дипломатії США, можна стверджувати, що даний вид діяльності має успіх у досліджуваному регіоні, оскільки у нього вкладається чимало коштів (85,39 млн. доларів США у 2023 р.) (Advisory Commission on Public Diplomacy, 2023), а також зусиль з боку Державного департаменту та інших урядових та неурядових інституцій. В цілому,

публічна дипломатія є ефективним інструментом, що успішно доповнює зовнішньополітичну стратегію Сполучених Штатів та є складовою глобальної стратегії держави з поширення американських цінностей у світі. Важливо зазначити, що США використовують класичну систему інструментів, що найчастіше застосовується у межах публічної дипломатії різних держав: програми міжнародної інформації (веб-сайти, платформи соціальних медіа, інтернет ресурси), різні ініціативи з цифрових трансформацій та кібербезпеки, науково-освітні та культурні програми, а також арсенал американської індустрії розваг. Цільова аудиторія публічної дипломатії США у даному регіоні представлена у вигляді громадських об'єднань; академічних установ; бізнес-лідерів, підприємців; лідерів громад, а також жінок та молоді. Водночас, серед найбільших викликів американській дипломатії залишається зростання антиамериканських настроїв у низці країн регіону, внаслідок посилення геополітичного впливу з боку КНР і Росії, а також гострої міграційної кризи та наркотрафіку. Сполученим Штатам варто враховувати контекст нових геополітичних викликів, та вдосконалювати власні підходи задля протидії іншому впливу у регіоні.

Klymchuk I. US public diplomacy in Latin America: features and forms of implementation

Due to the growing geopolitical activity of countries such as China and Russia in Latin America, the United States is paying special attention to soft instruments of influence to maintain its position in the region. At the same time, the migration crisis, the war on drug trafficking, and the growth of anti-American sentiment in some countries of the region remain negative factors. Against the backdrop of these problems, public diplomacy is becoming a key instrument of influence, and its forms of implementation, such as digital campaigns, educational exchanges, and cultural initiatives, determine the country's image and attitude towards it by Latin American partners and their societies in general. The United States' strategic interest in Latin America is to strengthen its partnership in the Western Hemisphere. These countries share common borders, economic interests, security alliances, and a common goal of prosperity. The purpose of the study is to comprehensively analyze the peculiarities of the implementation of US public diplomacy in the Latin American region.

The article analyzes the peculiarities of the development of US public diplomacy in Latin America and the most effective methods and tools for its implementation. The place of Latin American countries in the foreign policy of the United States is determined. The role of media, digital tools and outsourcing initiatives of the United States in the Latin American region is analyzed. Scientific, educational, cultural, and artistic initiatives such as the Fulbright Program, 100K Strong in the Americas, and others are among the most effective tools of soft influence. The impact of the American entertainment industry, in particular Hollywood cinema, on the region is studied.

Key words: public diplomacy, USA, Latin America, soft power, foreign policy, digital diplomacy, cultural diplomacy.

Література:

1. Bettie M. L. The Fulbright Program and American Public Diplomacy: PhD Thesis. 2014. 295 p. URL: <http://etheses.whiterose.ac.uk/6889/> (дата звернення: 01.05.2024).
2. Comprehensive Annual Report on Public Diplomacy and International Broadcasting. Advisory Commission on Public Diplomacy. URL: [2023_ACPD_Annual_Report_508C_v2-1.pdf](https://www.advisorycommission.gov/2023_ACPD_Annual_Report_508C_v2-1.pdf) (дата звернення 11.07.2024).
3. Democracy at Work in Latin America & the Caribbean. U.S. Agency for International Development. URL: <https://www.usaid.gov/where-we-work/latin-american-and-caribbean/democracy-work-latin-america-caribbean> (дата звернення: 01.05.2024).
4. ECLAC Launched Digital Development Observatory to Contribute to Latin America and the Caribbean's Digital Transformation. Economic Commission for Latin America and the Caribbean. Comisión Económica para América Latina y el Caribe. URL: <https://www.cepal.org/en/pressreleases/eclac-launched-digital-development-observatory-contribute-latin-america-and-Caribbeans> (дата звернення: 07.05.2024).
5. Embajada de los Estados Unidos en República Dominicana. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/EmbajadaUSAenRD/> (дата звернення: 07.05.2024).
6. Fact Sheet: The President's Priorities in the Latino Community, the Obama White House Archives, 15. X. 2015. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-pressoffice/2015/10/15/fact-sheet-presidents-priorities-latino-communit> (дата звернення: 07.05.2024).

7. Fulbright: US Student Program. URL: <https://us.fulbrightonline.org/> (дата звернення: 10.05.2024).
8. Fulbright Specialist Program. Fulbright Chile. URL: <https://fulbrightchile.cl/becas/fulbright-specialist-program-fsp/> (дата звернення: 09.05.2024).
9. Harper L. Social Media's Role in U.S. Policy Toward Latin America. *Americas Quarterly*. October 13. 2011. URL: <https://www.americasquarterly.org/blog/social-medias-role-in-u-s-policy-toward-latin-america/> (дата звернення: 07.05.2024).
10. Humphrey Fellowship para profissionais. Comissão Fulbright Brazil. URL: <https://fulbright.org.br/bolsas-para-brasileiros/hubert-h-humphrey-fellowship-program-para-aperfeicoamento-profissional-nos-eua/> (дата звернення: 03.05.2024).
11. Latin American Educational Policies and Programs. *The Dialogue*. URL: <https://www.thedialogue.org/programs/programs/education/> (дата звернення: 07.05.2024).
12. List of U.S. Latinx and Latin American Film Festivals: Hispanic Heritage Month 2023. *Cinema Tropical*. URL: <https://www.cinematropical.com/cinema-tropical/list-of-us-latinx-and-latin-american-film-festivals-september-october-2023> (дата звернення: 07.05.2024).
13. Lukens S. Latin America in cinema and television of the Americas: an analysis of how Latin America is portrayed in Interamerican cinema and the impact of these representations. *Portales: The Undergraduate Journal of the Department of Latin American and Iberian Cultures*. 2021. No. 5.1. URL: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/11bq-wa56> (дата звернення: 07.05.2024).
14. Melguizo Á. & Ignacio Torreblanca, J. Digital diplomacy: How to unlock the Global Gateway's potential in Latin America and the Caribbean. *European Council on Foreign Relations*. 22 May. 2023. URL: <https://ecfr.eu/article/digital-diplomacy-how-to-unlock-the-global-gateways-potential-in-latin-america-and-the-Caribbean/> (дата звернення: 07.05.2024).
15. McHale J. A. Public Diplomacy and Social Media in Latin America. *US Department of State*. March 29. 2011. URL: <https://2009-2017.state.gov/r/remarks/2011/159355.htm> (дата звернення: 07.05.2024).
16. New 100,000 Strong in the Americas Initiative Grant-Winning Partnership Programs between the United States, Argentina, Chile, Paraguay, and Uruguay. *U.S. Embassy in Uruguay*. URL: <https://uy.usembassy.gov/new-100000-strong-in-the-americas-initiative-grant-winning-partnership-programs-between-the-united-states-argentina-chile-paraguay-and-uruguay/> (дата звернення: 03.05.2024).
17. 100,000 Strong in the Americas. *US Department of State*. URL: <https://www.state.gov/100000-strong-in-the-americas/> (дата звернення: 03.05.2024).
18. Shkurdoda A. IT outsourcing to Latin America: All you need to know. *Grid Dynamics*. January 10. 2024. URL: <https://www.gri> (дата звернення: 10.05.2024).
19. U.S. Support for Digital Transformation in Latin America and the Caribbean. *US Department of State*. URL: <https://2017-2021.state.gov/u-s-support-for-digital-transformation-in-latin-america-and-the-caribbean/> (дата звернення: 07.05.2024).
20. Young Leaders of The Americas Initiative. *YLA*. URL: <https://ylai.state.gov/> (дата звернення: 10.05.2024).

References:

1. Bettie, M. L. (2014) *The Fulbright Program and American Public Diplomacy*: PhD Thesis. 295 p. URL: <http://etheses.whiterose.ac.uk/6889/> (date of access: 01.05.2024). [in English]
2. *Comprehensive Annual Report on Public Diplomacy and International Broadcasting*. Advisory Commission on Public Diplomacy. URL: [2023_ACPD_Annual_Report_508C_v2-1.pdf](https://www.advisorycommission.gov/2023_ACPD_Annual_Report_508C_v2-1.pdf) (date of access: 11.07.2024). [in English]
3. *Democracy at Work in Latin America & the Caribbean*. U.S. Agency for International Development. URL: <https://www.usaid.gov/where-we-work/latin-american-and-caribbean/democracy-work-latin-america-caribbean> (date of access: 01.05.2024). [in English]
4. *ECLAC Launched Digital Development Observatory to Contribute to Latin America and the Caribbean's Digital Transformation*. Economic Commission for Latin America and the Caribbean. Comisión Económica para América Latina y el Caribe. URL: <https://www.cepal.org/en/pressreleases/eclac-launched-digital-development-observatory-contribute-latin-america-and-Caribbeans> (date of access: 07.05.2024). [in English]
5. *Embajada de los Estados Unidos en República Dominicana*. [Embassy of the United States in the Dominican Republic] Facebook. URL: <https://www.facebook.com/EmbajadaUSAenRD/> (date of access: 07.05.2024). [in Spanish]
6. *Fact Sheet: The President's Priorities in the Latino Community*, the Obama White House Archives, 15. X. 2015. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-pressoffice/2015/10/15/fact-sheet-presidents-priorities-latino-communit> (date of access: 07.05.2024). [in English]
7. Fulbright: US Student Program. URL: <https://us.fulbrightonline.org/> (date of access: 10.05.2024). [in English]

8. Fulbright Specialist Program. Fulbright Chile. URL: <https://fulbrightchile.cl/becas/fulbright-specialist-program-fsp/> (date of access: 09.05.2024). [in English]
9. Harper, L. (2011) Social Media's Role in U.S. Policy Toward Latin America. *Americas Quarterly*. October 13. URL: <https://www.americasquarterly.org/blog/social-medias-role-in-u-s-policy-toward-latin-america/> (date of access: 07.05.2024). [in English]
10. Humphrey Fellowship para profissionais. Comissão Fulbright Brasil. [Fulbright Commission Brazil]. URL: <https://fulbright.org.br/bolsas-para-brasileiros/hubert-h-humphrey-fellowship-program-para-aperfeicoamento-profissional-nos-eua/> (date of access: 03.05.2024). [in English]
11. Latin American Educational Policies and Programs. The Dialogue. URL: <https://www.thedialogue.org/programs/programs/education/> (date of access: 07.05.2024). [in English]
12. List of U.S. Latinx and Latin American Film Festivals: Hispanic Heritage Month 2023. *Cinema Tropical*. URL: <https://www.cinematropical.com/cinema-tropical/list-of-us-latinx-and-latin-american-film-festivals-september-october-2023> (date of access: 07.05.2024). [in English]
13. Lukens, S. (2021) Latin America in cinema and television of the Americas: an analysis of how Latin America is portrayed in Interamerican cinema and the impact of these representations. *Portales: The Undergraduate Journal of the Department of Latin American and Iberian Cultures*. No. 5.1. URL: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/11bq-wa56> (date of access: 07.05.2024). [in English]
14. Melguizo, Á. & Ignacio Torreblanca, J. (2023) Digital diplomacy: How to unlock the Global Gateway's potential in Latin America and the Caribbean. *European Council on Foreign Relations*. 22 May. URL: <https://ecfr.eu/article/digital-diplomacy-how-to-unlock-the-global-gateways-potential-in-latin-america-and-the-Caribbean/> (date of access: 07.05.2024). [in English]
15. McHale, J. A. (2011) Public Diplomacy and Social Media in Latin America. *US Department of State*. URL: <https://2009-2017.state.gov/r/remarks/2011/159355.htm> (date of access: 07.05.2024). [in English]
16. New 100,000 Strong in the Americas Initiative Grant-Winning Partnership Programs between the United States, Argentina, Chile, Paraguay, and Uruguay. *U.S. Embassy in Uruguay*. URL: <https://uy.usembassy.gov/new-100000-strong-in-the-americas-initiative-grant-winning-partnership-programs-between-the-united-states-argentina-chile-paraguay-and-uruguay/> (date of access: 03.05.2024). [in English]
17. 100,000 Strong in the Americas. *US Department of State*. URL: <https://www.state.gov/100000-strong-in-the-americas/> (date of access: 03.05.2024). [in English]
18. Shkurdoda, A. (2024) IT outsourcing to Latin America: All you need to know. *Grid Dynamics*. January 10. URL: <https://www.gri> (date of access: 10.05.2024). [in English]
19. U.S. Support for Digital Transformation in Latin America and the Caribbean. *US Department of State*. URL: <https://2017-2021.state.gov/u-s-support-for-digital-transformation-in-latin-america-and-the-caribbean/> (date of access: 07.05.2024). [in English]
20. Young Leaders of The Americas Initiative. *YLA*. URL: <https://ylai.state.gov/> (date of access: 10.05.2024). [in English]

Стаття надійшла до редакції 29.08.2024

Стаття рекомендована до друку 06.09.2024

БОРТЬБА З ІНОЗЕМНИМ ФІНАНСУВАННЯМ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КЕРОВАНОСТІ НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В РОСІЇ

Кондратенко О. Ю.,

доктор політичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник відділу проблем світового політичного розвитку

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України

ORCID ID: 0000-0002-1905-934X

olegva@ukr.net

Проаналізовано вплив регуляції фінансування з боку держави на функціонування громадських об'єднань (ГО) та неурядових організацій (НУО) в Росії. З'ясовано, що держава в РФ залишається головним регулятором фінансування ГО та НУО. Натомість єдиним джерелом існування для російських неурядових організацій тривалий час залишалося іноземне фінансування, яке здійснювалося різного роду фондами, заснованими з метою підтримки розвитку громадянського суспільства та світової демократії. Доведено, що іноземне фінансування було особливо необхідним для тих організацій, які виступали з критикою путінського режиму, а відтак позбавлялися будь-якого матеріального сприяння з боку держави. Політичний пресинг щодо НУО зумовив виїзд з країни значної частини активних представників громадянського суспільства та хвилю закриття самих громадянських об'єднань, які оголошувалися так званими іноземними агентами. У той же час держава активізувала матеріальну підтримку лояльних та провладних організацій з тим щоби зберегти їх прихильність та сформувати видимість фасаду громадянського суспільства. Для провладних організацій було сформовано систему цільової грантової підтримки. Тим самим російський авторитарний режим здійснює реалізацію плану підпорядкування неурядового сектора. Влада організувала алгоритм здійснення оподаткування для іноземних організацій, що працювали в Росії, а також скасувала пільги для нелояльних до влади НУО. Підтверджено, що на законодавчому рівні Міністерству юстиції РФ було дозволено на власний розсуд оголошувати будь-які НУО іноагентами. На цьому тлі державою було забезпечено формування й функціонування громадських проурядових структур, відомих як GONGO. Водночас від репресій путінського режиму потерпають і незалежні медіа, які також періодично прираховуються до категорії «іноагентів».

Ключові слова: неурядові організації, громадські об'єднання, громадянське суспільство, Росія, авторитарний режим, законодавча політика, іноземні агенти.

Постановка проблеми. Російська гібридна (2014) та повномасштабна агресія Росії проти України (2024) активізувала наукову увагу щодо суспільних процесів у Російській Федерації та їх впливу на хід російсько-української війни. Варто констатувати, що російська агресивна політика знаходить доволі активну підтримку серед широких верств населення Росії. Адже попри несподіваний наступ Збройних сил України на теренах Курської області у серпні 2024 року рівень підтримки війни проти України в російському суспільстві та рівень популярності В. Путіна знизився не більше ніж на 1,5%. Відтак стійка популярність російського керівництва пояснюється передусім перманентною керованістю громадських інституцій з боку держави. Одним із ключових важелів впливу на громадські організації, передусім неурядові, є регулювання державою їх фінансового забезпечення. Важливим епіцентром наукового політологічного дискурсу є питання фінансування російських громадських та неурядових організацій. Російський авторитарний режим вже тривалий час забезпечує фінансове сприяння шляхом надання грантів лояльним та провладним громадським об'єднанням. Тоді як над опозиційними та відносно самостійними об'єднаннями російська влада здійснює тотальний контроль закордонного фінансового сприяння на законодавчому рівні. Неурядові організації, які підпали під специфічну категорію так званих іноземних агентів через фінансову підтримку Заходу піддаються тиску й переслідуванню з боку держави, що зумовлює порушення їх роботи, а то й ліквідацію.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання іноземного фінансового забезпечення поки не стало об'єктом спеціальних наукових розвідок як в українському, так і зарубіжному дослідницькому середовищі. Адже воно розглядається лише фрагментарно у загальних публікаціях, присвячених стану російського громадянського суспільства, а також його спробам впливати на політичну ситуацію в Росії. У разі якщо говорити про українське дослідницьке та експертне середовище то варто визнати, що питання громадянського суспільства в Росії піднімається переважно лише в журналістських публікаціях, тоді як академічна наукова когорта фактично лишається осторонь висвітлення цієї проблематики.

Помітно іншою є ситуація в західному науковому дискурсі російського громадянського суспільства. Однак і на Заході досі бракує спеціальних досліджень стосовно фінансового забезпечення російських громадянських організацій. Дослідниця російського походження О. Філіпенко, яка нині проживає у Литві, одну зі своїх публікацій присвятила впливу російського суспільства на війну РФ проти України. У своїй статті вона акцентує увагу на переслідуванні російської опозиції, а також на пошуку політичних аргументів у міжсуспільному та міжурядовому діалозі між Заходом і Росією щодо завершення війни. Авторка доводить важливість підтримки діалогу Заходу з Росією з тим щоби вибудувати відносини після відходу В. Путіна від влади. При всьому у статті практично не згадується про фінансовий фактор у діяльності громадських організацій (Filipenko, 2023).

Власну позицію обстоює ще один політолог російського походження – І. Грецький, який емігрував до Естонії. Дослідник стверджує, що з приходом до влади В. Путіна Росія йде шляхом створення контрольованого державою громадянського суспільства. Адже, за його словами, Кремль активно розвивав свою мережу організованих урядом провладних об'єднань (GONGO), водночас обмежуючи іноземне фінансування НУО (Gretskiy, 2023). Дослідниця польського походження М. Доманська, яка працює в Німецькому інституті міжнародної політики і безпеки досліджує питання російських громадських об'єднань в екзилі стверджуючи, що тригером небаченого наростання політичної еміграції стала повномасштабна російсько-українська війна (Domanska, 2023). Цю тему розвивав у своїх дослідженнях і запрошений співробітник берлінського офісу *Transatlantic Trusts GMF*, який активно аналізує стан демократичного російського громадянського суспільства за межами Росії та причини його формування (Bouchet, 2024). Також низка публікацій щодо функціонування російських громадських організацій представлена й науковим доробком викладача Центру російських східноєвропейських та євразійських досліджень та факультету політології Мічиганського університету Н. Форрат (Forrat, 2023).

У зв'язку із зазначеним **метою** нашої публікації є аналіз здійснення тиску на російські громадські об'єднання з боку держави шляхом надання привілеїв у матеріальному сприянні лояльним (провладним) організаціям та створення штучних перепон для неурядових інституцій, які мають джерела фінансування іноземного (передусім західного) походження.

Виклад основного матеріалу. Переслідування та арешти членів російських неурядових організацій (НУО) стали звичайною практикою в Росії та одним із підґрунть для до формування категорії громадських об'єднань, кваліфікованих у якості так званих іноземних агентів. Термін «іноземний агент» став по суті своєрідним ярликом, закріплення якого за певною особою чи організацією зумовило виїзд з країни та хвилю закриття НУО. Відтак цей статус фактично унеможлиблює функціонування та подальшу роботу НУО, яка підпала під категорію так званого іноагента та не зареєструвалася в окремому списку, що слугував своєрідною підзвітністю перед владою.

Слід відзначити, що іноземне фінансування відіграло важливу роль особливо для тих організацій, які критикували державну політику, а тому мали обмаль внутрішніх джерел матеріальної підтримки. Фінансування таких НУО здебільшого надходило з ЄС та США. У свою чергу такі політично активні групи мають проблеми зі збором коштів від російських донорів адже побоювалися повернути увагу з боку путінського режиму. Тим часом поліція вдавалася до обшуків у офісах низки НУО а переслідувань їх активістів. Разом з тим, траплялися й випадки погромів, як це трапилося з Татарським православним центром ще у 2005 році, який фінансувався фондом М. Ходорковського «Відкрита Росія».

На окрему наукову увагу заслуговує питання державного фінансування НУО, яке спрямовується передусім на забезпечення (купівлі) лояльності з боку громадянського суспільства та формування у нього провладних настроїв. Відтак у якості заохочення лояльно налаштованих до влади НУО державою було організовано забезпечення надання цільового фінансування. Ще з 2004 року було сформовано затверджений державою список НУО, які підпадають під надання фінансового сприяння внутрішніми російськими грантодавцями.

2 липня 2008 року В. Путін видав указ, який посилив оподаткування 89 із 101 іноземної неурядової організації, що працювали у Росії та були націлені на активізацію захисту прав людини та навколишнього середовища. Були скасовані податкові пільги для нелояльних до влади НУО, які відтоді мали сплачувати 24-відсотковий податок на всі гранти, надані в Росії. Тим самим російське

керівництво розпочало реалізацію плану підпорядкування неурядового сектора. Такі кроки були спрямовані зокрема й на витіснення західних організацій, які на той час діяли у Росії та заміну їх на російські організації, підпорядковані політичному керівництву держави (Mironova, 2008). Тож обмежуючи іноземне фінансування, держава збільшувала власний розподіл фінансування між НУО, включаючи й обмежену кількість груп, які критично ставилися до політики керівництва.

У свою чергу липня 2010 року В. Путін, який обіймав тоді посаду прем'єр-міністра, підготував список 14 вітчизняних фондів, чиї гранти не оподатковуються відповідно до статті 217 Податкового кодексу (National in Transit, 2010). Такі фонди створювалися за безпосередньої участі держави з метою забезпечення підтримки та формування лояльності з боку активістських груп російського суспільства. По мірі того як іноземне фінансування російських НУО зменшувалося вони мали отримувати фінансове забезпечення від держави, або безпосередньо від громадян у якості благодійних внесків. На 2011 рік лише 107 із 301 благодійних організацій Росії декларували фінансову інформацію. Держава надавала НУО певну кількість коштів на їх роботу, проте ключовою опцією такого фінансування було моделювання поведінки громадянського суспільства в інтересах влади. Російська влада передає частину функцій некомерційних організацій (НКО), натомість очікує від них повної лояльності. У 2011 році уряд виділив 1 млрд рублів на розвиток інститутів громадянського суспільства. Проте цей мільярд було розподілено між шістьма НУО, які, за твердженням різних критиків, були тісно пов'язані з державою (President Dmitry Medvedev's decree, 2011). Загалом Кремль намагався наростити державне фінансування лояльних НУО у якості засобу кооптації через збільшення виділення президентських грантів.

Помітним кроком щодо наступу на громадські свободи та діяльність НУО стало прийняття відомого закону про так званих іноземних агентів від 20 липня 2012 року (Федеральный закон от 20 июля 2012 года, 2012). Головними цілями НУО, за тодішніми словами В. Путіна, є отримання фінансування від впливових іноземних та вітчизняних фондів та/або обслуговування сумнівних групових і комерційних інтересів. Також він додав, що російські НУО не докладають жодних зусиль для вирішення найгостріших проблем Росії, адже нібито не хочуть образити так званих своїх спонсорів. Відтак Кремль прийняв досить жорсткі заходи щодо іноземного фінансування НУО.

Відповідно до зазначеного закону, будь-які організації, які займаються політичною діяльністю на території Російської Федерації й отримують фінансування із-за кордону, мають реєструватися в окремому списку, що кваліфікує їх як «іноземних агентів» (Федеральный закон «О внесении изменений в отдельные законодательные акты...», 2012). При цьому критерії, за якими визначається така політична діяльність, у законі чітко не прописані, що дає підстави владі переслідувати організації, які працюють у суспільно-гуманітарній сфері як НУО. У 2012 році владою було організовано здійснення перевірки близько тисячі НУО, передусім з метою залякування та перешкоджання їх роботі. Врешті 22 НУО було ідентифіковано як «іноземних агентів». Слід також зважити на таку деталь, що у підсумку було розпущено Моніторингову групу «Голос», визнану також у якості «іноземного агента», а її директор Л. Шибанова змушена була емігрувати за кордон. До кінця 2012 року влада порушила дев'ять адміністративних справ проти громадських організацій та ще п'ять адміністративних справ проти лідерів НУО за нереєстрацію у якості «іноземних агентів». Вказана НУО хоча й відновила свою діяльність, однак працювала вже на більш пасивному рівні (HRW. Russia: "Foreign Agents", 2013).

Чергове уможливлення посилення тиску на громадянське суспільство, що цілком вписувалося в дії влади спрямовані на зниження «іноземного впливу» відбувся після ухвалення так званого закону «Діми Яковлева» у грудні 2012 року. Цей документ став своєрідною дзеркальною відповіддю на прийняття у цьому ж році США «акта Магнітського», що передбачав заборону на в'їзд окремих громадян США, нібито причетних до порушення прав російських громадян й арешту їхніх активів, а також забороняв усиновлення російських дітей громадянами США (Федеральный закон от 28 декабря 2012 года, 2012).

З початком переслідування представників НУО на законодавчому рівні цілий ряд активістів та критиків влади змушені були шукати притулку за кордоном і здавалося б російська влада у значній мірі заохочувала цю тенденцію. Натомість влада дедалі активніше намагалася – залучити на свій бік націоналістичні угруповання, які пропагували ксенофобію та демонстрували лояльність до держави.

4 червня 2014 року В. Путіним було підписано закон, який дозволяє Міністерству юстиції оголошувати НУО іноагентами на власний розсуд (Дополнен перечень оснований для проведения внеплановой проверки, 2014). Користуючись цією правовою нормою до кінця цього року Мінюст прирахував до іноземних агентів близько 30 НУО (О деятельности некоммерческих организаций 4 июня 2014, 2014). Наступного року Міністерство юстиції включило ще 111 НУО до списку так званих іноземних агентів (Сведения реестра НКО, 2016). У травні 2015 року В. Путін підписав закон, який надавав право генеральному прокурору чи його заступниці після відповідного погодження з МЗС оголошувати іноземну чи міжнародну НУО «небажаною», після чого такі організації повинні були закрити свої

офіси в Росії, а їх рахунки також могли бути замороженими (Внесены изменения в отдельные законодательные акты, 2015). До таких «небажаних» організацій у 2015 році прираховували Національний фонд підтримки демократії (*NED*), що базується у США. Згодом до такого типу організацій був доданий Фонд відкритого суспільства та Фонд сприяння Інституту відкритого суспільства (*George Soros' Pro-democracy Charity Banned*, 2015).

Нові зміни до закону про громадські організації та громадських активістів від червня 2016 року, які кваліфікували будь-яку їх діяльність як політичну відривали нові репресивні можливості для влади. Характерно, що цього року до категорії іноагентів було внесене правозахисне та благодійне товариство «Меморіал». Натомість з метою уникнення ярлика іноземного агента НУО намагалися все більше адаптуватися до авторитарного середовища, що остаточно сформувалося в РФ. Натомість ключовим завданням влади за таких обставин стало недопущення завершення формування солідарності громадянського суспільства та власне формування до нього довіри. Отримання ресурсів для забезпечення будь-якої діяльності НУО (навіть не політично та/або громадської) давало всі підстави ідентифікувати таку організацію як «іноземного агента». Як приклад, у вересні 2016 року найвідомішу соціологічну компанію в Росії Левада-Центр було визнано «іноземним агентом». До категорії «іноземних агентів» було віднесено також й низку російських ЗМІ (Федеральный закон от 02.06.2016 г., 2016). Загалом у 2016 році 43 НУО було визнано «іноземними агентами». У 2018 році Міністерство юстиції РФ визнано іноземними агентами 14 НУО, які працювали у сферах прав людини, екології та соціальних питань, включно з краснодарським офісом товариства «Меморіал» (*Freedom House: Nation in Transit, Russia*, 2018).

Тим часом у 2017 році навіть було створено спеціалізовану НУО – Фонд президентських грантів з розгалуженою мережею регіонального представництва. Тоді 970 громадських організацій з усієї Росії отримали президентські гранти. Серед лауреатів три неурядові організації, згодом були визнані іноземними агентами, в тому числі Левада-Центр. Загальна сума грантів склала майже 2,25 мільярда рублів (37 мільйонів доларів), а ще 7 мільярдів рублів (80 мільйонів доларів) було передбачено для розподілу грантів до кінця року (Президентские гранты получили 970 НКО, 2017). Однак, згідно з офіційними даними Мін'юсту Росії, у 2017 році неурядові організації отримали понад 1 мільярд доларів США від іноземних донорів. Відтак урядовий підхід по завоюванню громадської довіри не створив достатніх можливостей для російського громадянського суспільства перед лицем політично створених ризиків і червоних ліній (Российские НКО за год получили из-за рубежа 72 млрд рублей, 2017).

У 2018 році було видано Указ Президента РФ №30 «Про гранти Президента РФ, що надаються для розвитку громадянського суспільства», а також затверджено відповідне Положення про гранти Президента РФ задля розвитку так званого громадянського суспільства. У зв'язку з цим у 2020 році згідно податкового кодексу РФ бізнесовим структурам було надано право здійснювати благодійні внески (в межах 1% виручки) на підтримку соціально-орієнтованих (потрібних/провладних) НКО. Таким чином, російський уряд намагається приборкати організації громадянського суспільства зокрема й шляхом розподілу державних і президентських грантів.

На 2019 рік на потреби таких організацій Фондом президентських грантів було виділено близько 18 млрд рублів (Фонд президентських грантов, 2021). У подальшому простуджується постійне збільшення фінансування діяльності провладно орієнтованих НКО як з боку бізнес структур, так із федерального бюджету (Указ Президента РФ от 30 января 2019 г., 2019). До того для досягнення політично прийнятних цілей громадські проурядові структури (*GONGO*) часто організовувалися та фінансувалися групами інтересів та окремими особами, які були безпосередньо пов'язані з режимом. Приміром, у жовтні 2020 року Міністерство освіти РФ своїм указом передало будівлю новоствореному Фонду захисту дітей, утім такий жест, за свідченням експертів, був спрямований на догодження групам інтересів, котрі слугують опорою для путінського режиму – на кшталт Російської православної церкви (Филипенко, 2020).

У грудні 2020 року Держдума РФ внесла зміни до чинного законодавства, згідно з яким будь-який пересічний громадянин, який поширює текстові, аудіо- чи візуальні матеріали для масової аудиторії в інтересах іноземних медіа та агентів зарубіжної підтримки міг бути легально визнаний іноземним агентом (Что Меняется в Законодательстве Об Иноагентах?, 2020). Ця поправка покликана була перетворити законодавство на потенційний засіб масових репресій проти будь-якого опозиційного діяча, а також на правовий інструмент, що забороняє будь-яким так званим іноземним агентам здійснювати публічну діяльність.

Також згідно законодавства щодо обмеження діяльності іноагентів будь-яка НУО, що отримує фінансування від іноземного джерела та не реєструється як «іноземний агент» може бути притягнута до відповідальності через стягнення штрафу, залучення до суспільних робіт, чи позбавленням волі її представників терміном до двох років. Паралельно у медіа розгорнулася активна кампанія щодо дискредитації «іноземних агентів», які нібито підривають національний суверенітет Росії та є чужими для

її суспільства. На цьому тлі влада розпочала практикувати вибіркові судові переслідування з метою залякування найактивніших представників громадянського суспільства та широкі його верстви загальною. Приміром, застосовувалися статті Кримінального кодексу РФ, зокрема й щодо виправдання тероризму. На цьому тлі проводилися обшуки у представників організацій, котрі кваліфікувалися як такі, що виконують функції «іноземних агентів» (Васильєва, 2022).

У грудні 2020 року в обмежувальне законодавство було внесено чергові зміни згідно якого будь-хто з росіян міг бути внесеним до категорії іноагентів. Згодом – у 2021 році Міністерство юстиції РФ почало вести два реєстри іноземних агентів: один для НУО Росії, а інший для ЗМІ. У той же час, починаючи з 2021 року неможливість зареєструватися в РФ у якості іноагента загрожує штрафами та кримінальними переслідуваннями. Цього ж року внесення російських НУО до розряду іноагентів набуло рекордної кількості, склавши 97 організацій (Kartsev, 2020). 29 червня 2022 року Держдума ухвалила закон про так звані небажані організації (такі собі *organization non grata*). Згідно цього закону будь-які іноземні чи міжнародні НУО, котрі надають послуги чи перераховують гроші організаціям зі статусом небажаної, так само визначаються у якості небажаних та підлягають кримінальному переслідуванню. Саме тому кількість так званих небажаних організацій різко розширився (Freedom House: Nation in Transit – Russia, 2020). Відтак чергова правка до закону про так званих іноземних агентів дозволила владі класифікувати навіть ті НУО у якості іноагентів, які отримують підтримку від іноземних акторів нематеріального характеру (Russian Journalists, 2022). До числа «іноземних агентів» активно прираховували тепер і журналістів, які намагалися провадити незалежну професійну діяльність та захищати права людини.

У грудні 2022 року була ухвалена нова редакція закону РФ про «іноземних агентів» під назвою «Про контроль за діяльністю осіб, які перебувають під іноземним впливом» (Федеральный закон «О контроле за деятельностью лиц, находящихся под иностранным влиянием», 2022). Цей закон розширив спектр претензій до осіб та НУО, які можуть бути визначені у якості «іноземних агентів». Закон також посилив дискримінаційні обмеження щодо участі можливих «іноземних агентів» у суспільно-політичному та професійному житті держави, зокрема працювати педагогами у державних та муніципальних організаціях, а також загалом навчати неповнолітніх і поширювати серед них будь-яку інформацію. Також «іноагенти», згідно законодавства, не можуть зможуть бути членами виборчих комісій, брати участь у створених владою консультативних, дорадчих та експертних органах, проводити незалежну антикорупційну експертизу та публічні заходи (У Росії набрав чинності закон, 2022). Такий стан речей у підсумку унеможливив функціонування незалежних НУО в Росії, що власне і наблизило її до встановлення закритого авторитарного режиму.

Також у 2022 році програма президентських грантів була зокрема спрямована на підтримку воєнних ініціатив на сході України, а також на підтримку російських громадян за кордоном, проекти соціального захисту та патріотичного виховання. Відтоді ще більш жорстко встановлювалася заборона на іноземне фінансування російських НУО (Russian Journalists, 2022).

Отже, попри активізацію громадянського суспільства та НУО у 1990-х роках, з приходом до влади В. Путіна активізувався політичний тиск на громадські організації та об'єднання. Разом з тим, активізувалася фінансування лояльних до влади НУО та підтримка громадських проурядових організацій (GONGO).

Наразі в Росії Міністерство юстиції веде реєстр із понад 200 «іноземних агентів», які, за твердженням влади, отримували іноземне фінансування задля здійснення політичної діяльності. У липні 2023 року Держдума Росії схвалила законопроект, який забороняє співробітництво з незареєстрованими іноземними НУО. Відтак особи, які беруть участь чи співпрацюють з незареєстрованою НУО іноземного походження можуть піддаватися адміністративному та кримінальному покаранню з потенційним позбавленням волі до двох років (Russia: Bill Bans Work with Most Foreign, 2023).

Відтоді влада паралельно здійснювала й «зачистку» російських університетів від іноземних викладачів, академічному середовищу було дедалі складніше отримувати гранти від іноземних фондів, а російські науковці змушені подавати свої статті на перевірку ФСБ перед тим як відвідувати конференції чи публікувати їх у наукових виданнях. Також згідно закону «Про освітню діяльність», що набув чинності 1 липня 2021 року усі освітні заходи – від науково-популярних лекцій до міжнародної співпраці між університетами піддаються контролю з боку уряду (Russia tightens state control, 2021).

Попри тиск громадянського суспільства та НУО на кшталт Комітету солдатських матерів російське керівництво продовжувало заперечувати участь російських військових у бойових діях на сході України, адже у незалежних медіа дедалі ширилася інформація про їх загибель на Донбасі. Проти НУО та противників російської військової агресії посилюються репресії, адже незалежні журналісти, які намагалися висвітлити інформацію про загибель солдатів в Україні піддавалися нападам невідомих та переслідувань з боку поліції.

Міжнародні НУО з оцінки розвитку світової демократії на кшталт «*Freedom House*» відзначали, що попри остаточне завершення транзиту Росії у 2021–2022 роках до авторитаризму (РФ у рейтинговому вимірюванні міжнародних НУО залишається консолідованим авторитарним режимом – Авт.) громадський сектор залишався активним незважаючи на обмежувальні правила, відсутність незалежних джерел фінансування й державний тиск. Не сприяло розвитку громадянського суспільства й тотальна корупція серед еліт, які з цього року на законодавчому рівні забезпечили собі захист персональних даних, ускладнює нагляд за ними з боку НУО та громадянського суспільства в цілому (Freedom House: Nation in Transit – Russia, 2022). До всього слід додати, що незалежні медіа Росії продовжували потерпати від репресій з боку державної влади, а також переслідувань журналістів і цензури. На цю проблему накладається й брак автономії судової системи від виконавчої влади та служб безпеки, яка використовується у якості інструменту політичного гноблення.

Висновки. Таким чином, боротьба з так званими іноземними агентами, що була задекларована на законодавчому рівні, стала для путінського режиму вагомим інструментом наступу на громадські свободи та громадське суспільство в цілому. Для російських незалежних НУО, за умов відсутності координації фінансової підтримки з боку держави, іноземне фінансування було єдиним легітимним джерелом їх матеріальної підтримки. Головним же завданням для путінського режиму було унеможливити здійснення фінансової підтримки та матеріального супроводу російських громадських об'єднань із Заходу. У той же час держава намагається спрямовувати фінансові ресурси з метою формування лояльності громадських об'єднань та своєрідного фасаду повноцінного громадянського суспільства. Влада постійно контролювала розподіл грантів для провладних НУО задля заручення підтримкою тих суспільних верств, які складають необхідний базис підтримки російського режиму. На законодавчому рівні було відпрацьовано регулювання обмеження фінансового сприяння російським НУО. До того ж, представники низки НУО, які намагалися демонструвати самостійність, часто піддаються політичному тиску та кримінальним переслідуванням. Відтак всі НУО, які мали іноземне джерело фінансування зобов'язувалися реєструватися та декларувати фінансування перед владою. Своєрідний ярлик іноагента унеможлиблював громадську діяльність таких НУО в Росії.

Kondratenko O. Combating foreign funding as a mechanism for ensuring the controllability of non-governmental organizations in Russia

The impact of state funding regulation on the functioning of non-governmental organizations (NGOs) and non-governmental organizations (NGOs) in Russia is analysed. It was found that the state in the Russian Federation remains the main regulator of funding of NGOs and NGOs. Instead, the only source of existence for Russian non-governmental organizations for a long time remained foreign funding, which was provided by various foundations established to support the development of civil society and world democracy. It has been proven that foreign funding was especially necessary for those organizations that were critical of the Putin regime, and therefore deprived of any material support from the state. Political pressure on NGOs led to the departure of a significant part of active representatives of civil society from the country and a wave of closure of civil associations themselves, which were declared by so-called foreign agents. At the same time, the state intensified material support of loyal and pro-government organizations in order to maintain their support and create the visibility of the facade of civil society. A system of targeted grant support was formed for pro-government organizations. Thus, the Russian authoritarian regime is implementing a plan to subjugate the non-governmental sector. The authorities organized a tax algorithm for foreign organizations working in Russia, and also canceled benefits for NGOs disloyal to the authorities. It was confirmed that at the legislative level the Ministry of Justice of the Russian Federation was allowed to declare any NGOs as foreign agents at its own discretion. Against this background, the state ensured the formation and functioning of public pro-government structures, known as GONGOs. At the same time, independent media, which are also periodically included in the category of "foreign agents", suffer from the repressions of the Putin regime.

Key words: non-governmental organizations, public associations, civil society, Russia, authoritarian regime, legislative policy, foreign agents.

Література:

1. Васильева А. У правозащитников ищут следы оправдания терроризма. В офисах «Мемориала» и «Гражданского содействия» вчера прошли обыски. *Коммерсантъ*. 2022. 05 мая. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5249100>.
2. Внесены изменения в отдельные законодательные акты. *Kremlin.ru*. 2015. 23 May. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/49511>.
3. Дополнен перечень оснований для проведения внеплановой проверки некоммерческих организаций. *Kremlin.ru*. 2014. 4 июня. URL: <http://kremlin.ru/acts/45840>.
4. О деятельности некоммерческих организаций 4 июня 2014. *Министерство юстиции РФ*. URL: <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>.
5. Президентские гранты получили 970 НКО из 79 регионов России. *Interfax*. 2017. 1 августа. URL: <http://www.interfax.ru/russia/572957>.
6. Российские НКО за год получили из-за рубежа 72 млрд рублей. *BBC Russia*. 2017. 28 апреля. URL: <http://www.bbc.com/russian/news-39748105>.
7. Сведения реестра НКО, выполняющих функции иностранного агента. *Министерство юстиции*. 2016. 13 января. URL: <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>.
8. У Росії набрав чинності закон, що дозволяє масово оголошувати людей «іноагентами». *Радіо Свобода*. 2022. 1 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-inoahenty/32157473.html>.
9. Указ Президента РФ от 30 января 2019 г. №30 «О грантах Президента Российской Федерации, предоставляемых на развитие гражданского общества». URL: <https://base.garant.ru/72160894/>.
10. Федеральный закон «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента» от 20.07.2012 № 121-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_132900.
11. Федеральный закон «О контроле за деятельностью лиц, находящихся под иностранным влиянием» от 14.07.2022 №255-ФЗ (последняя редакция). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_421788/.
12. Федеральный закон от 02.06.2016 г. №179-ФЗ. *Президент Российской Федерации*. 2006. 2 Июня. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/40857>.
13. Федеральный закон от 20 июля 2012 года №121-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_132900/.
14. Федеральный закон от 28 декабря 2012 года № 272-ФЗ «О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации». URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Федеральный_закон_от_28.12.2012_№_272-ФЗ.
15. Филипенко А. В России Создали Фонд Защиты Детей. *RBC*. 2020. 6 Октября. URL: <https://www.rbc.ru/politics/06/10/2020/5f7c754e9a794785dcd15452>.
16. Фонд президентских грантов. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%BE%D0%BD%D0%B4_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%B2.
17. Что меняется в Законодательстве Об Иноагентах? *Государственная Дума*. 2020. 23 Декабря. URL: <http://duma.gov.ru/news/50387/>.
18. Bouchet N. Democratic Russian Civil Society Outside Russia? A Window of Opportunity for Support: Report. URL: <https://www.gmfus.org/sites/default/files/2024-07/Bouchet%20-%20Russia%20emigrants%20-%20report%20%281%29.pdf>.
19. Domanska M. Russian Civil Society Actors in Exile. An underestimated agent of change. *Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit*. 11th May. URL: <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2023C26/>.
20. Filipenko A. A strong Russian civil society: The key to ending the war in Ukraine? *European Leadership Network*. 2023. 6th June. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/310964/302248>.
21. Forrat N. Civil Society in Russia: Compliance with and Resistance to the State. *Russian Politics Today. Stability and Fragility*. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. P. 408–430.
22. Freedom House: Nation in Transit 2018 – Russia. URL: <https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2018>.
23. Freedom House: Nation in Transit 2022 – Russia. URL: https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2022#footnote6_t2z9wjl.
24. George Soros' Pro-democracy Charity Banned in Russia for Being a Threat to State. *Telegraph*. 2015. 30 November. URL: <http://www.telegraph.co.uk/finance/globalbusiness/12026144/George-Soros>.

25. Gretskiy I. Is There Life in the Desert? Russian Civil Society After the Full-Scale Invasion of Ukraine. *International Centre for Defence and Security*. 2023. 12th May. URL: <https://icds.ee/en/is-there-life-in-the-desert-russian-civil-society-after-the-full-scale-invasion-of-ukraine/>.
26. HRW. Russia: "Foreign Agents". Law Hits Hundreds of NGOs: Updated December 26, 2013. *News Release*. 2013. 26 December. URL: <http://www.hrw.org/news/2013/12/26/russia-foreign-agents-law-hits-hundreds-ngos-updated-december-26-2013>.
27. Kartsev D. What you need to know about Russia's updated 'foreign agent' laws. *Meduza*. 2020. 28th December. URL: <https://meduza.io/en/feature/2020/12/28/what-you-need-to-know-about-rus>.
28. Mironova S. Russia: No Country for Charitable Souls. *Eurasianet*. 2008. 1 August. URL: <https://eurasianet.org/russia-no-country-for-charitable-souls>.
29. National in Transit 2010. Democratization from Central Europe to Eurasia. Edited by Lisa Mootz New York; Washington; Budapest: Freedom House, 2010. P. 442-443.
30. President Dmitry Medvedev's decree, 2 March 2011. URL: <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1547724>.
31. Russia tightens state control over education. *The Bell*. 2021. 21th March. URL: <https://en.thebell.io/russia-tightens-state-control-over-education/>.
32. Russia: Bill Bans Work with Most Foreign Groups. Latest Measure to Repress Civil Society. *Human Rights Watch*. 2023. 25th July. URL: <https://www.hrw.org/news/2023/07/25/russia-bill-bans-work-most-foreign-groups>.
33. Russian Journalists, Political Scientist Declared Foreign Agents, *The Moscow Times*. 2022. 15th April. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2022/04/15/russian-journalists-political>.

References:

1. Vasileva A. U pravozashitnikov ishut sledy opravdaniya terrorizma. V ofisah «Memoriala» i «Grazhdanskogo sodejstviya» vchera proshli obyski. *Kommersant*. 2022. 05 maya. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5249100>.
2. Vneseny izmeneniya v otdelnye zakonodatelnye akty. *Kremlin.ru*. 2015. 23 May. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/49511>.
3. Dopolnen perechen osnovanij dlya provedeniya vneplanovoj proverki nekommercheskih organizacij. *Kremlin.ru*. 2014. 4 iyunya. URL: <http://kremlin.ru/acts/45840>.
4. O deyatelnosti nekommercheskih organizacij 4 iyunya 2014. Ministerstvo yusticii RF. URL: <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>.
5. Prezidentskie granty poluchili 970 NKO iz 79 regionov Rossii. *Interfax*. 2017. 1 avgusta. URL: <http://www.interfax.ru/russia/572957>.
6. Rossijskie NKO za god poluchili iz-za rubezha 72 mlrd rublej. *BBC Russia*. 2017. 28 aprelya. URL: <http://www.bbc.com/russian/news-39748105>.
7. Svedeniya reestra NKO, vpolnyayushih funkcii inostrannogo agenta. Ministerstvo yusticii. 2016. 13 yanvarya. URL: <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>.
8. U Rosii nabrav chynnosti zakon, shcho dozvoliaie masovo oholoshuvaty liudei «inoahentamy». *Radio Svoboda*. 2022. 1 hrudnia. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-inoahenty/32157473.html>.
9. Ukaz Prezidenta RF ot 30 yanvarya 2019 g. №30 «O grantah Prezidenta Rossijskoj Federacii, predostavlyaemyh na razvitie grazhdanskogo obshestva». URL: <https://base.garant.ru/72160894/>.
10. Federalnyj zakon «O vnesenii izmenenij v otdelnye zakonodatelnye akty Rossijskoj Federacii v chasti regulirovaniya deyatelnosti nekommercheskih organizacij, vpolnyayushih funkcii inostrannogo agenta» ot 20.07.2012 № 121-FZ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_132900.
11. Federalnyj zakon «O kontrole za deyatelnostyu lic, nahodyashihsia pod inostrannym vliyaniem» ot 14.07.2022 №255-FZ (poslednyaya redakciya). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_421788/.
12. Federalnyj zakon ot 02.06.2016 g. №179-FZ. Prezident Rossijskoj Federacii. 2006. 2 iyunya. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/40857>.
13. Federalnyj zakon ot 20 iyulya 2012 goda №121-FZ «O vnesenii izmenenij v otdelnye zakonodatelnye akty Rossijskoj Federacii v chasti regulirovaniya deyatelnosti nekommercheskih organizacij, vpolnyayushih funkcii inostrannogo agenta». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_132900/.
14. Federalnyj zakon ot 28 dekabrya 2012 goda № 272-FZ «O merah vozdejstviya na lic, prichastnyh k narusheniyam osnovopolagayushih prav i svobod cheloveka, prav i svobod grazhdan Rossijskoj Federacii». URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Federalnyj_zakon_ot_28.12.2012_№_272-FZ.

15. Filipenok A. V Rossii Sozdali Fond Zashity Detej. RBK. 2020. 6 Oktyabrya. URL: <https://www.rbc.ru/politics/06/10/2020/5f7c754e9a794785dcd15452>.
16. Fond prezidentskih grantov. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%BE%D0%B-D%D0%B4_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE-%D0%B2.
17. Chto menyaetsya v Zakonodatelstve Ob Inoagentah? Gosudarstvennaya Duma. 2020. 23 Dekabrya. URL: <http://duma.gov.ru/news/50387/>.
18. Bouchet N. (2024). Democratic Russian Civil Society Outside Russia? A Window of Opportunity for Support: Report. URL: <https://www.gmfus.org/sites/default/files/2024-07/Bouchet%20-%20Russia%20emigrants%20-%20report%20%281%29.pdf>.
19. Domanska M. (2023, May 11). Russian Civil Society Actors in Exile. An underestimated agent of change. *Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit*. 11th May. URL: <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2023C26/>.
20. Filipenko A. (2023, June 6). A strong Russian civil society: The key to ending the war in Ukraine? *European Leadership Network*. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/310964/302248>.
21. Forrat N. (2023). Civil Society in Russia: Compliance with and Resistance to the State. *Russian Politics Today. Stability and Fragility*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 408–430.
22. Freedom House: Nation in Transit – Russia (2018). URL: <https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2018>.
23. Freedom House: Nation in Transit – Russia (2022). URL: https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2022#footnote6_t2z9wj1.
24. George Soros' Pro-democracy Charity Banned in Russia for Being a Threat to State (2015, November 30). *Telegraph*. URL: <http://www.telegraph.co.uk/finance/globalbusiness/12026144/George-Soros>.
25. Gretskiy I. (2023, May 12). Is There Life in the Desert? Russian Civil Society After the Full-Scale Invasion of Ukraine. *International Centre for Defence and Security*. URL: <https://icds.ee/en/is-there-life-in-the-desert-russian-civil-society-after-the-full-scale-invasion-of-ukraine>.
26. HRW. Russia: "Foreign Agents". Law Hits Hundreds of NGOs: Updated December 26, 2013 (2013, December 26). *News Release*. 2013. 26 December. URL: <http://www.hrw.org/news/2013/12/26/russia-foreign-agents-law-hits-hundreds-ngos-updated-december-26-2013>.
27. Kartsev D. (2020, December 28). What you need to know about Russia's updated 'foreign agent' laws. *Meduza*. URL: <https://meduza.io/en/feature/2020/12/28/what-you-need-to-know-about-rus>.
28. Mironova S. (2008, August, 1) Russia: No Country for Charitable Souls. *Eurasianet*. URL: <https://eurasianet.org/russia-no-country-for-charitable-souls>.
29. National in Transit 2010. Democratization from Central Europe to Eurasia (2010). Edited by Lisa Mootz. New York; Washington; Budapest: Freedom House. P. 442–443.
30. President Dmitry Medvedev's decree (2011, March 2). URL: <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1547724>.
31. Russia tightens state control over education (2021, March 21). *The Bell*. URL: <https://en.thebell.io/russia-tightens-state-control-over-education/>.
32. Russia: Bill Bans Work with Most Foreign Groups. Latest Measure to Repress Civil Society (2023, July 2025). *Hunan Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/news/2023/07/25/russia-bill-bans-work-most-foreign-groups>.
33. Russian Journalists, Political Scientist Declared Foreign Agents (2022, April 15). *The Moscow Times*. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2022/04/15/russian-journalists-political>.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2024

Стаття рекомендована до друку 13.09.2024

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ

Найчук А. В.,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0002-9906-6645
nav1963@ukr.net*

Маркітантов В. Ю.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0002-7700-972X
vemark@ukr.net*

У статті аналізується роль і місце національної держави в наявній архітектурі міжнародної безпеки. Закцентовано на усвідомленні національними державами необхідності забезпечення власних безпекових потреб в умовах посилення військових загроз та деструкції традиційної системи міжнародної безпеки. Визначено проблемні аспекти колективної безпеки, що актуалізувались унаслідок військової агресії російської федерації проти України.

Мета статті полягає у визначенні ролі національної держави в умовах функціонування сучасної системи колективної безпеки.

Під час проведення дослідження застосовувались загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема, аналіз, синтез, порівняння та узагальнення.

Результати роботи засвідчили, що попри наявність механізмів забезпечення колективної безпеки, сучасна архітектура міжнародної безпеки потребує змін, оскільки повне делегування власного безпекового суверенітету в усьому його різноманітті сьогодні неможливе. Це підтверджує важливість національної держави як гаранта власного суверенітету, що змушена самотійно вживати заходів, спрямованих на розширення власної боєздатності та консолідації суспільства задля захисту стратегічних аспектів державного функціонування.

Попри значущість наднаціональних об'єднань щодо захисту кожного окремого союзника, існуючі формати колективної безпеки не заміщують роль національної держави, а лише доповнюють її, надаючи додатковий інструментарій для відстоювання національних інтересів.

Сформовано рекомендації щодо фундаментальних принципів забезпечення державою національної безпеки, що передбачають, зокрема: 1) розвиток власної армії як основи захисту територіального суверенітету, яка, попри наявність колективних зобов'язань і договорів, має бути готовою до ведення війни конвенційними засобами; 2) консолідацію суспільства в межах спільних культурно-ідеологічних цінностей; 3) забезпечення інформаційної безпеки, яка є важливим елементом державного суверенітету, що не делегується інституціям колективної безпеки та потребує виключних дій кожної окремої держави.

Ключові слова: колективна безпека, національна держава, безпековий суверенітет, інформаційна безпека, культурно-ідеологічна ідентичність.

Постановка проблеми. В умовах посилення військових загроз та деструкції традиційної системи міжнародної безпеки роль національної держави зростає в контексті забезпечення суб'єктності власної політики та пріоритетного відстоювання інтересів на міжнародній арені.

Традиційні підходи колективної безпеки знаходяться під системною загрозою, викликаною військовою агресією з боку російської федерації та спробами зруйнувати загальноприйнятні баланси й світоустрій. Ескалація ризиків спостерігається як на глобальному рівні, так і в регіональних рамках, що спонукає кожну окрему державу захищати власні стратегічні потреби. Водночас військова агресія не обмежується бойовими діями й воєнними злочинами щодо українського суспільства, а провокує й інші наслідки в економічній, гуманітарній та соціальній сферах.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам колективної безпеки присвячували свої наукові пошуки такі вітчизняні дослідники як В. Буткевич, С. Галака, В. Горбулін, В. Грубов, А. Дмитрієв, Ю. Дроздова, Т. Загола, О. Кучик, Л. Поляков, В. Ржевська, Г. Ситник, Л. Тимченко, І. Троян та багато інших. Водночас проблеми системи міжнародної безпеки, що проявились із початком повномасштабної російсько-української війни, актуалізували дослідження трансформації ролі національної держави у забезпеченні власних безпекових потреб.

Мета статті полягає у визначенні ролі національної держави в умовах функціонування сучасної системи колективної безпеки. Основні завдання передбачають визначення ключових аспектів та проблемних моментів функціонування сучасної системи колективної безпеки; аналіз практичних заходів реагування держав щодо сприяння забезпеченню безпеки; формулювання рекомендацій, здатних допомогти країні розвинути цілісність суспільно-економічної системи та стабільність політичної системи.

Виклад основного матеріалу. З огляду на широкі територіальні рамки потенційного дослідження, акцент в межах даної роботи буде зроблено на європейському континенті.

Авторами роботи взято за основу визначення концепту «колективної безпеки» – як комплексу дій держав, об'єднаних спільною системою цінностей, договорів і цілей, для упередження ризиків, що підривають державну стабільність, загрожують територіальній цілісності та суверенітету або життєдіяльності населення (Wilson, 2014).

Розвинутий у роботі термін «національна держава» ґрунтується на базовому розумінні держави як принципу організації, що об'єднує в певну систему діяльність чисельних інститутів управління суспільством (Найчук, 2012). При цьому, вона зосереджена на забезпеченні різноманітних контурів власної безпеки: територіальній цілісності, культурному вимірі та суспільній ідентичності, економічному захисті тощо.

Також автори вдаються до концепту «безпековий суверенітет», що виступає верховенством держави в умовах забезпечення кожного сегменту власної безпеки та включає інформаційний захист, здатність до консолідації населення, розвиток військово-технологічного потенціалу тощо.

Традиційним підходом для країн Європи впродовж тривалого часу виступало переконання щодо ефективності моделі колективного захисту втіленої у наднаціональному Альянсі НАТО.

Функціонал монолітної конструкції покликаний забезпечувати колективну безпеку кожного окремого представника. Для чіткого визначення алгоритмів дій у випадку загрози, країни-учасники зафіксували чітку дорожню карту дій, в основі якої лежить 5 стаття статуту: «Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або більше з них у Європі чи Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх, і, отже, вони погоджуються, що, якщо такий збройний напад відбудеться, кожна з них, здійснюючи право на індивідуальну або колективну самооборону, визнану статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, допоможе Стороні або Сторонам, які зазнали такого нападу, шляхом негайного вжиття, індивідуально та спільно з іншими Сторонами, таких дій, які вона вважає необхідними, включаючи використання збройних сил, щоб відновити та підтримувати безпеку північноатлантичного регіону.

Про будь-який такий збройний напад і про всі вжиті внаслідок нього заходи негайно повідомляється Раді Безпеки. Такі заходи припиняються, коли Рада Безпеки вживає заходів, необхідних для відновлення та підтримки міжнародного миру та безпеки» (Collective defence, 2023).

Проте детально відпрацьована теоретична база не проходила достатнього практичного випробування, яке б дозволило визначити її дієвість.

В політичній площині принци роботи НАТО засновані на тому, що країни-члени, які не мають технічної змоги повністю захистити себе у разі військової агресії делегують частину свого «безпекового суверенітету» іншим партнерам, які прийдуть на допомогу у разі нагальної потреби. Водночас, кожен представник Альянсу має виконувати певні умови колективного співіснування, що полягають у виділенні частини власного ВВП на військові потреби.

Здавалося б, що принцип колективної безпеки нівелює потребу національної держави самостійно забезпечувати свою безпекову компоненту. Однак, в реальності виникає низка проблемних аспектів, які несуть у собі ризики попри наявність статуту та загальноприйнятого договору.

По-перше, Альянс не актуалізував сучасні військові загрози, що засвідчило відсутність структурної та системної підготовки до війни подібного масштабу, що відбулась в Україні. Після розпаду Радянського Союзу серед представників експертного середовища навіть точились дискусії з приводу того, що НАТО – це рудимент минулої епохи, потреби у якому доволі сумнівні. Виникали питання й щодо доцільності його існування, як пережитку минулого (Nazemroaya, 2012). Подібні підходи дещо приспали увагу до нових загроз, які поступово посилювались на Східних кордонах, а коли вони матеріалізувались в конкретні дії, реагувати довелось фактично «з коліс».

Військовим експертам доцільно проаналізувати та змоделювати сценарій, за якого конвенційна військова агресія росії була б спрямована проти одного з учасників Альянсу, а не України.

Наявні обставини та отриманий досвід дають привід вважати, що в НАТО могли б виникнути проблеми з миттєвим стримуванням і локалізацією потенційного наступу. Для прикладу, не беручи прямої участі у війні, а лише надаючи військово-технічну підтримку Україні, інтенсивність бойових дій призвела до того, що ФРН фактично вичерпала артилерійські запаси. Із запланованої загальної кількості 230 тисяч снарядів 155-мм калібру в розпорядженні німецьких військ станом на червень 2023 року перебувало лише 20 тисяч, що за окремими розрахунками вистачило лише б орієнтовно на місяць бойових дій (Gebauer, 2023).

Можна констатувати, що попри продовження війни, країни ЄС дотепер не виконали взяті на себе зобов'язання щодо випуску та надання Україні одного мільйона боєприпасів (Гофманн, 2024). Причина цього полягає в бюрократизації, відсутності інфраструктурних і технічних можливостей.

По-друге, політична кон'юнктура в окремих державах зберігає високий вплив на функціонування цілої системи Альянсу, що ставить під загрозу забезпечення колективної безпеки. Країни Альянсу небезпідставно побоюються результатів президентських виборів у США, оскільки політична нестабільність в межах політичної системи основного гаранта, напряду впливає на захист національних інтересів інших партнерів, які свідомо делегували свій «безпековий суверенітет» НАТО.

Приклад України продемонстрував деструктивну роль іншого союзника – Угорщини, керівництво якої ставило власні політичні оцінки ситуації вище від її консенсусного розуміння, що призводило до проблем при затвердженні стратегічних рішень.

Інший фундаментальний випадок – перетин російськими ракетами колективного повітряного простору Альянсу (зокрема, Республіки Польщі), що залишалось без відповіді, не в останню чергу, через рекомендації Адміністрації Дж. Байдена не допускати ескалації, навіть шляхом пасивної реакції.

На фоні вказаних особливостей політичної кон'юнктури, інші представники Альянсу розпочали усвідомлювати необхідність забезпечення власних безпекових потреб в традиціях сильної національної держави. Показовим став польський підхід: польське військово-політичне командування реалізує найшвидшу та найамбітнішу програму збільшення й модернізації своїх збройних сил. Подібної до такої програми континентальна Європа не бачила десятиліттями.

Менш ніж за 10 років польська армія подвоїлася з 95 000 до 200 000 військовослужбовців, з яких 148 000 осіб – це регулярні збройні сили та 38 000 осіб – сформовані у 2015 році сили територіальної оборони. В кінцевому підсумку Польща хоче досягти відмітки в 300 000 військовослужбовців, що надало б їй позицію найбільшої сухопутної армії НАТО в Європі.

Планується також збільшити кількість основних танків до 1600, з яких близько 1000 планується закупити у Південної Кореї, що означає, що Польща матиме більше танків, ніж Велика Британія, Франція, Німеччина, Іспанія та Італія разом узяті. Очікується, що цього року оборонні видатки зростуть до понад 3% ВВП, а за деякими підрахунками навіть перевищать 4%, що буде найвищим показником в НАТО (Usatenko, 2024).

По-третє, бюрократизація та політизація механізмів прийняття рішень, примножена потребою досягнення загального компромісу при ухваленні стратегічних рішень, ставить питання щодо термінів і строків виконання зобов'язань Альянсу у разі гіпотетичного нападу на одного з його учасників.

Варто також зважати, що НАТО є колегіальним органом, який виробляє рекомендації та забезпечує координацію країн-членів, натомість військовий ресурс – техніка, особливий склад, підготовка збройних сил – це виключна компетенція кожної окремої країни.

По-четверте, залишається відкритим питання про ефективність використання країнами НАТО наявних засобів у разі потреби ведення конвенційної війни. Зібрання в рамках самітів Альянсу неодноразово засвідчували важливість ядерних засобів стримування, як одного з важливих елементів колективної безпеки (Friis, 2017).

Водночас моделювання потенційних сценаріїв розвитку військового конфлікту, до прикладу, на рівні НАТО-росія, що передбачає теоретичне вторгнення російських військ в одну з балтійських країн, залишає відкритим для експертного середовища питання: чи забезпечення безпеки союзника змусить вдатися до ядерного озброєння? Чи виникне відповідна необхідність? Чи буде достатньо

конвенційних ресурсів, щоб виконати функції із забезпечення «безпекового суверенітету» кожного окремого союзника?

По-п'яте, країни НАТО не зуміли своєчасно знайти прийнятний алгоритм захисту інтересів країн, що перебувають у перехідному етапі на шляху інтеграції в Альянс. Приклад України став чіткою демонстрацією вказаної проблеми. Зберігається загроза і щодо Республіки Молдови.

Проте, є випадки і безпрецедентного характеру – зокрема Вірменія. Офіційний Єреван поки не виразив реальної готовності до євроатлантичної інтеграції, оскільки країна дотепер залишається в проросійському блоці одкб. Водночас, Вірменія чітко артикулює свої наміри переглянути відповідне членство і окремі країни НАТО, насамперед Франція, долучаються до постачання озброєння на потреби вірменських збройних сил.

При цьому, набуває актуальності питання: у разі ініціювання офіційного виходу Вірменії з одкб і початку російської військової експансії на вірменську територію з метою утримання офіційного Єревану в орбіті власного впливу, чи будуть готові країни НАТО долучитись до забезпечення безпеки іншої країни, яка того потребує, але не входить у сферу близького впливу і стратегічного пріоритету Альянсу?

Якщо НАТО чітко фіксує відкритість для інтеграції інших країн (Sloan, 2010), релевантним є відпрацювання механізмів захисту потенційних нових учасників до моменту потрапляння їх під протекторат Альянсу.

По-шосте, не варто забувати, що сучасна війна полягає не тільки у прямому військовому вторгненні, але й використанні альтернативних гібридних засобів війни.

До моменту повномасштабного вторгнення, росія активно використовувала різні засоби розхитування безпекової ситуації в Україні, суспільно-політичної дестабілізації та використання різноманітних гібридних загроз для провокування проблем зсередини. Не стала виключенням й інформаційна експансія, яка порушувала український інформаційний суверенітет і готувала платформу для подальших загарбницьких дій.

Як відзначає В. Горбулін «поняття гібридної війни охоплює явище набагато ширше, ніж сучасні форми ведення бойових дій, види війн майбутнього або назви конкретних конфліктів змішаного типу. Насправді йдеться про оформлення нового виду глобального протистояння у сучасному дестабілізованому міжнародному безпековому довіллі. Гібридна війна не є поверненням до стану холодної війни. Вона приходить їй на зміну, у супроводі ланцюгів гарячих конфліктів, як нова, ускладнена й нестабільна форма відносин на міжнародній арені» (Світова гібридна війна, 2017).

Отже, гібридні загрози у різноманітних проявах стали комплексною загрозою міжнародного масштабу, від якої повною мірою не захищені навіть країни-члени НАТО.

Завдяки інформаційним технологіям, маніпуляціям із суспільною свідомістю, кібератакам та іншим формам агресії, російська сторона має змогу організувати провокації зсередини країн, які перебувають «під парасолькою захисту» НАТО.

Важливо, що усвідомлення цього приходить до керівництва Альянсу і, в рамках внутрішніх дискусій, напрацьовуються механізми протидії кіберзагрозам, а фахівці НАТО визнають небезпеку, що створюється росією з використанням альтернативних засобів, а не тільки прямого військового втручання. Вказаний фактор став елементом оновленої доктрини Альянсу і здійснення колективної безпеки (Setting the record straight, 2024). Однак, практичні заходи із захисту власних мереж, створення умов для протидії пропаганді, проведення дієвої комунікації із власним населенням – все це залишається у сфері відповідальності національної держави.

Сучасна безпека не закінчується спроможністю утримати власні кордони військовим шляхом в умовах стримування агресії, вона поширюється на суспільно-економічну, історико-культурну, ідеологічно-патріотичну складову державного функціонування.

Вказані фундаментальні аспекти з об'єктивних причин складно забезпечити у форматі колективної безпеки. Вони напряму дотичні до державного функціонала та не можуть бути делеговані третім сторонам.

Висновки. Сучасна архітектура міжнародної безпеки зазнала суттєвих випробувань, які зафіксували важливість і значущість національної держави як гаранта власного суверенітету та ключову структурну одиницю. Попри наявність моделі забезпечення колективної безпеки, повне делегування власного безпекового суверенітету у всьому різноманітті його проявів – не можливе.

Кожна держава вимушена самостійно вживати заходів спрямованих на розширення боездатності військ, консолідації суспільства і його єдиної культурно-ідеологічної самоідентифікації при збереженні політичного плюралізму, захисту стратегічних аспектів державного функціонування.

Наднаціональні об'єднання виконують важливу функцію у захисті кожного окремого союзника, проте без здатності самостійно забезпечити основи захисту власних національних інтересів, країна втрачає суб'єктність та ставить себе під більшу загрозу.

Наявні формати колективної безпеки не заміщують роль національної держави, вони лише доповнюють її, надаючи додатковий інструментарій для відстоювання національних інтересів.

З урахуванням наявних обставин рекомендації для кожної держави в питанні забезпечення безпеки можуть полягати у наступному:

По-перше, розвиток власної армії як основи для захисту територіального суверенітету і ключової характеристики потужної національної держави сучасного світоустрою.

Попри наявність колективних зобов'язань і договорів, а також системи ядерного стримування, країни, що перебувають в зоні виключного ризику, мають бути готові до ведення війни конвенційними засобами. В зазначеному ключі, вищезгаданий досвід Республіки Польщі є показовим.

По-друге, консолідація суспільства в межах спільних культурно-ідеологічних цінностей – це фундаментальне завдання держави, яке забезпечить її цілісність та дієздатність навіть у критичних умовах.

Не зважаючи на політичну конкуренцію в межах демократичного режиму не можна допускати відхилення політичних програм чи риторики від загальноприйнятих стратегічних основ національної безпеки.

По-третє, особливої уваги потребує інформаційна безпека. Це важливий елемент державного безпекового суверенітету, який не може бути делегований до наднаціональних інституцій колективної безпеки і потребує суб'єктних дій кожної окремої держави.

Naichuk A., Markitantov V. The role and significance of the nation state in the conditions of modern models of ensuring collective security

The article deals with the role and place of the national state in the existing architecture of international security. The accent made upon the necessity of national states to be aware of the demand to ensure their own security needs in the face of increasing military threats and the destruction of the traditional international security system. Defined the problematic aspects of collective security, which became actualized as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The purpose of the article is to determine the role of the national state in the conditions of the functioning of the modern system of collective security.

In this research were used general scientific and special methods, in particular, analysis, synthesis, comparison and generalization.

The results of the work proved that despite the existence of mechanisms for ensuring collective security, the modern architecture of international security needs changes, because the full delegation of own security sovereignty in all its diversity is impossible today. This confirms the importance of the national state as a guarantor of its own sovereignty, which is forced to independently take measures aimed at expanding its own fighting capacity and consolidating society in order to protect strategic aspects of state functioning.

Despite the importance of supranational associations for the protection of each individual ally, the existing formats of collective security do not replace the role of the nation state, but only complement it, providing additional tools for defending national interests.

This article formed recommendations on the fundamental principles of ensuring national security by the state, which include, in particular: 1) the development of own army as the basis for the protection of territorial sovereignty, which, despite the existence of collective obligations and treaties, must be ready to conventional war; 2) consolidation of society within common cultural and ideological values; 3) ensuring information security, which is an important element of state sovereignty that is not delegated to institutions of collective security and requires exceptional actions of each individual state.

Key words: *collective security, national state, security sovereignty, information security, cultural and ideological identity.*

Література:

1. Гофманн Ф. Чому Європа не змогла поставити Україні обіцяні боєприпаси? 26.02.2024. DW. URL: <https://www.dw.com/uk/comu-evropa-ne-zmogla-postaviti-ukraini-obicani-boeprisasi/a-68372512> (час звернення: 12.07.2024).
2. Найчук А. Політична теорія держави : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП Звонко Д.Г., 2012. 200 с.

3. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0013707> (час звернення: 12.07.2024).
4. Collective defence and Article 5. 04.07.2023. NATO. URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm#:~:text=Article%20%20provides%20that%20if,to%20assist%20the%20Ally%20attacked (access date: 11.07.2024).
5. Friis K. NATO and Collective Defence in the 21st Century: An Assessment of the Warsaw Summit. Taylor & Francis, 2017. 118 p.
6. Gebauer M. Pistorius forciert Großeinkauf von Munition. 19.06.2023. SPIEGEL Politik. URL : <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/bundeswehr-boris-pistorius-plant-grosseinkauf-fuer-leeres-munitions-depot-a-cd741c7a-1288-4b2b-b0b8-de11659ec8f2> (access date: 13.07.2024).
7. Nazemroaya M.D. The Globalization of NATO. Atlanta, GA : Clarity Press, 2012. 411 p.
8. Setting the record straight. 12.01.2024. NATO. URL : <https://www.nato.int/cps/ua/natohq/115204.htm> (access date: 11.07.2024).
9. Sloan S. Permanent Alliance? NATO and the Transatlantic Bargain from Truman to Obama. Bloomsbury Publishing, 2010. 336 p.
10. Usatenko I. «Times»: Польща нарощує армію найшвидше в Європі. 12.02.2024. Polska Agencja Prasowa. Український сервіс. URL : <https://www.pap.pl/ua/ukrainian/news/times-polscha-naroschue-armiyu-nayshvidshe-v-evropi> (час звернення: 14.07.2024).
11. Wilson G. The United Nations and Collective Security. Abingdon, Oxon : Routledge, 2014. 264 p.

References:

1. Hofmann F. (2024) Chomu Yevropa ne zmohla postavyty Ukrayini obitsyani boyeprypasy? [Why was Europe unable to supply Ukraine with the promised ammunition?]. DW. Retrieved from : <https://www.dw.com/uk/comu-evropa-ne-zmogla-postaviti-ukraini-obicani-boepripasi/a-68372512> (chas zvernennya: 12.07.2024) [in Ukrainian].
2. Naychuk A. (2012) Politychna teoriya derzhavy : navchal'nyy posibnyk [Political theory of the state: study guide]. Kam"yanets'-Podil's'kyy : PP Zvoynenko D.H. 200 s.
3. Svitova hibrydna viyna: ukrayins'kyy front : monohrafiya [World hybrid war: the Ukrainian front: a monograph] (2017) / za zah. red. V.P. Horbulina. Kyiv : NISD. 496 s. Retrieved from : <http://resource.history.org.ua/item/0013707> (chas zvernennya: 12.07.2024).
4. Collective defence and Article 5 (2023) NATO. Retrieved from : https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm#:~:text=Article%20%20provides%20that%20if,to%20assist%20the%20Ally%20attacked (access date: 11.07.2024).
5. Friis K. (2017) NATO and Collective Defence in the 21st Century: An Assessment of the Warsaw Summit. Taylor & Francis. 118 p.
6. Gebauer M. (2023) Pistorius forciert Großeinkauf von Munition. SPIEGEL Politik. Retrieved from : <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/bundeswehr-boris-pistorius-plant-grosseinkauf-fuer-leeres-munitions-depot-a-cd741c7a-1288-4b2b-b0b8-de11659ec8f2> (access date: 13.07.2024).
7. Nazemroaya M.D. (2012) The Globalization of NATO. Atlanta, GA : Clarity Press. 411 p.
8. Setting the record straight (2024). NATO. Retrieved from : <https://www.nato.int/cps/ua/natohq/115204.htm> (access date: 11.07.2024).
9. Sloan, S. (2010). Permanent Alliance? NATO and the Transatlantic Bargain from Truman to Obama. Bloomsbury Publishing. 336 p.
10. Usatenko, I. (2024). «Times»: Pol'shcha naroshchuye armiyu nayshvydshe v Yevropi [«Times»: Poland is building up its army the fastest in Europe]. Polska Agencja Prasowa. Ukrayins'kyy servis. Retrieved from : <https://www.pap.pl/ua/ukrainian/news/times-polscha-naroschue-armiyu-nayshvidshe-v-evropi> (chas zvernennya: 14.07.2024).
11. Wilson, G. (2014). The United Nations and Collective Security. Abingdon, Oxon : Routledge. 264 p.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2024

Стаття рекомендована до друку 24.09.2024

ДОВІРА ЕЛЕКТОРАТУ ДО ЕЛЕКТРОННИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

Сікора І. І.,
*аспірант кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0009-0006-0295-5275
ihorsikora@gmail.com*

Стаття досліджує важливість довіри при впровадженні електронних технологій у виборчий процес. Довіра розглядається як ключовий елемент, що забезпечує легітимність та ефективність виборів, особливо при використанні сучасних технологій, таких як електронне голосування та електронні реєстри виборців.

Основна увага приділяється взаємозв'язку між рівнем довіри громадян та успішним застосуванням цих технологій. Підкреслюється, що суспільна довіра визначає, наскільки охоче та ефективно громадяни використовуватимуть електронні рішення, що впливає на загальну ефективність виборчого процесу та сприйняття його результатів.

Наголошується на необхідності впровадження технічних та організаційних заходів для підвищення довіри. Значна увага приділяється забезпеченню прозорості процесів, безпеці даних та проведенню незалежних аудитів. Ці заходи розглядаються як ключові для зменшення ризиків маніпуляцій та забезпечення сприйняття цих технологій як надійних.

Автор аналізує фактори, що впливають на формування довіри до електронних виборчих технологій, включаючи попередній досвід, рівень технологічної грамотності населення та загальний рівень довіри до державних інституцій. Розглядаються приклади успішного впровадження електронних технологій у різних країнах.

Особлива увага приділяється ролі комунікації та освіти. Підкреслюється важливість прозорої комунікаційної стратегії та проведення освітніх кампаній для підвищення технологічної грамотності виборців.

У висновках підкреслюється, що довіра є фундаментальним фактором успішного впровадження електронних технологій у виборчий процес. Без належного рівня довіри навіть найдосконаліші технологічні рішення можуть бути неефективними. Рекомендується комплексний підхід, який враховує як технічні, так і соціальні аспекти, з особливим акцентом на побудові та підтримці суспільної довіри.

Ключові слова: довіра, довіра електорату, електронні технології, виборчий процес, електронне голосування, легітимність, безпека даних, прозорість, редемократизація.

Актуальність теми. Впровадження систем електронних технологій розглядається як спосіб поліпшення публічного сервісу, сприяння комунікації уряду з громадянами та оптимізації виборчих процесів.

Мотивації, що стоять за впровадження е-технологій у виборчий процес численні: від вдосконалена система підрахунку голосів до залучення більшої кількості виборців у електоральний процес. У науковій літературі спостерігається зростаючий дискурс щодо досвіду впровадження електронних технологій у виборчі процеси країн різних континентів.

Попри стабільне зростання кількості досліджень щодо використання електронних технологій у виборчих процесах, спостерігаються два протилежні тренди: деякі європейські країни, як-от Велика Британія, Нідерланди та Норвегія, відмовилися від електронного голосування, тоді як деякі азійські країни, зокрема Йорданія, Філіппіни та Індія, впровадили його у свої вибори. Загалом можна спостерігати тенденцію до зменшення кількості країн, що використовують електронне голосування: з 43 країн у 2010 році до 33 у 2019 році.

Незалежно від обраних технологій чи континенту, дана статистика можна пояснити зовсім неоднорідним досвідом та впливом на впровадження таких технологій у виборчий процес.

Жодна із електронних технологій, які застосовувалися у виборах не є і не може бути досконалою, оскільки тоді б не було необхідності у такої кількості електронних виборчих систем. Проте, досвід застосування одних і тих же технологій має різний вплив на інститут виборів у схожих країнах. Тому слід змістити фокус із технологічних інноваціях, які застосовуються, а до кінцевого результату – довірі до процесу та результату виборів, які проводилися із застосуванням таких технологій.

Таким чином, абсолютно точно можна стверджувати, що довіра є первинним елементом та відправною змінною складного рівня легітимних виборів не лише як до елемента впровадження електронних технологій у виборчий процес, а й як ключова вимога до демократичного устрою держави.

Отже, наявна практична необхідність для дослідження важливості категорії «довіра» як причини, яка зумовлює сприйняття або відхилення електоратом електронних технологій у виборчих процесах.

Таким чином, абсолютно точно можна стверджувати, що довіра є первинним елементом та відправною змінною складного рівня легітимних виборів не лише як до елемента впровадження електронних технологій у виборчий процес, а й як ключова вимога до демократичного устрою держави.

Отже, наявна практична необхідність для дослідження важливості категорії «довіра» як причини, яка зумовлює сприйняття або відхилення електоратом електронних технологій у виборчих процесах.

Метою дослідження є аналіз світового досвіду щодо довіри електорату до застосування е-технологій у виборчому процесі.

Науковий інтерес до даної теми виявляли зарубіжні та українські науковці: Н. Чізман, Г. Лінч, Дж. Вілліс, Д. Харні, М. Ярд, І. Дармаван, Д. Харні, В.П. Вишнеський, О.М. Гаркушенко, С.І. Князев та інші.

У даному дослідженні розглядаються останні дослідження досвіду впровадження електронних технологій, їх вплив на виборчий процес через призму довіри суспільства до результатів виборів та аналіз причин набуття або втрати довіри суспільства до впроваджених електронних технологій.

У дослідженні використано загальнонаукові методи, такі як аналіз науково-теоретичної літератури, порівняльний аналіз, синтез і загальносистемний підхід.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи досвід впровадження електронних технологій у виборчий процес у різних країнах, науковці дійшли висновку, що хоча цифровізація може бути незупинною, однак її вплив у нових демократіях світу, ймовірно, буде неоднозначним (Cheeseman, Lynch, & Willis, 2018).

Щоб зрозуміти причини такого неоднорідного впливу слід погодитися із думкою відомого дослідника Д. Харні наголошував, що усілякі соціальні суб'єкти (корпорації, підприємці та різні гілки влади, особливо військові) наділяють технології причинними властивостями до такої міри, що вони не критично – і часом згубно – інвестують у них, наївно вірячи, що це якимось чином вирішить будь-які проблеми, з якими вони стикаються (Harvey, 2003).

Однією з причин такого наслідку на думку М. Ярда (2010) є той факт, що більшість не розрізняє виборчу ефективність від виборчої прозорості. Таким чином, він стверджує, що хоча технології можуть допомогти досягнути обох цілей, вони зазвичай впроваджуються таким чином, що сприяють більше першій, ніж останній. Отже, створюються компоненти «чорного ящика», які «призводять до більш ефективної розробки та використання», водночас (технології) ризикують передати владу «від багатьох» в «руки небагатьох».

Чудово розкрили окреслені вище виклики «чорного ящика» Р. Гонгрейпом та В. Хенгевельдом (2006), які зазначають, що з одного боку, якщо система голосування буде побудована відповідно до сучасних вимог безпеки, вона все одно потребуватиме майже безмежної довіри до дуже обмеженої кількості осіб та організацій, що, принципово суперечить поняттю публічно перевірюваних виборів. З іншого боку, системи прямого електронного голосування (DRE) змушують нас залежати від єдиного підрахунку голосів, виконаного в програмному забезпеченні. Люди не можуть бачити електрони, тому вони не можуть спостерігати за підрахунком голосів, коли використовується система DRE.

Кеннет Р. Фляйшман (2020) відзначив, «Технології матимуть складні наслідки для суспільства, які буде важко передбачити, і які залежатимуть від рішень технологічних компаній, урядів, засобів масової інформації та громадян. ... Ключовим буде довіра, причому не сліпа довіра, а довіра, заснована на прозорому походженні інформації, що може допомогти користувачам здійснювати свою автономію та агенцію».

У вітчизняній та зарубіжній літературі феномен довіри в різних його проявах є предметом численних досліджень. Цю проблему досліджують фахівці різних галузей знань. Незважаючи на проведені наукові розвідки щодо з'ясування сутності категорії «довіра», немає єдиного визначення в наукових колах, як і поняття «довіра електорату».

Проте, значна частина науковців розділяє думку, що категорія «довіра» є поняттям, яке відображає взаємодію між різними соціальними суб'єктами, в той же час є соціокультурним мірилом розвитку суспільства та чинником його економічної активності (Лисенко, 2018).

У політології визначено два основні підходи до пояснення довіри до політичних інститутів. Перший підхід розглядає політичну довіру як результат культурного розвитку суспільства. Згідно з зазначеним підходом, довіра до державних установ виникає з загальної соціальної довіри, яка формується у взаєминах між людьми та їхніми спільнотами. Ця теорія стверджує, що схильність довіряти уряду є наслідком історично сформованої тенденції громадян довіряти одне одному.

Другий підхід пов'язує довіру до політичних інститутів з оцінкою їхньої діяльності громадянами. Ця теорія зосереджується на тому, як люди сприймають ефективність управління та результати роботи політичних інститутів. У цьому контексті довіра залежить від того, наскільки надійними громадяни вважають ці інституції. Надійність політичного актора (особи чи установи) оцінюється за двома критеріями: мотивація до відповідального виконання своєї політичної ролі та компетентність у виконанні своїх обов'язків (Budurushi, Neumann, Renaud, & Volkamer, 2018).

Загалом можна дійти висновку, що довіра це «внутрішнє» ставлення особистості до предмету чи суб'єкта, яке виявляє себе «зовнішньо» у міжособистісній, міжгруповій взаємодії.

Дослідники переважно схиляються до думки, що в загальному політична довіра зводиться до віри людей у свій уряд (Citrin, Muste, Robinson, Shaver, & Wrightsman, 1999).

З огляду на вище зазначене, слід погодитися з думкою науковців, що політична довіра – це позитивне ставлення суспільства до політичної системи та державних інституцій, яке базується на соціальній довірі, загальному задоволенні та економічній впевненості. Політична довіра складається з трьох складових: фидуціарного очікування, чесності та компетентності. По-перше, фидуціарне очікування – це рівень задоволеності, який мають усі громадяни країни, та їхні моральні очікування від членів парламенту. По-друге, чесність стосується громадської оцінки того, чи є члени парламенту надійними, наприклад, чи дотримуються вони своїх обіцянок. По-третє, компетентність стосується сприйняття громадянами членів парламенту з точки зору їхньої інтелектуальної здатності, прийняття рішень та дипломатичних навичок (Gumus, Yalcinkaya, & Kayaalp, 2019).

Відомий дослідник Д. Дуенас-Цід та ін. (2019), під час представлення доповідей та матеріалів науково-практичних конференцій визначили 64 фактори, які впливають на довіру до виборів, які використовують електронні технології.

Важливість довіри електорату чітко можна простежити й у викликах, які зустрічаються задовго до початку виборчого процесу, наприклад, починаючи від процедур закупівлі та логістики електронних систем до опублікування результатів виборів.

Свідченням цього може слугувати практичний приклад підготовки виборів у Кенії. Уряд Канади запропонував допомогти забезпечити кредити, необхідні для впровадження цифрового обладнання у 2013 році, але лише за умови, що це обладнання буде придбане у затвердженій компанії під канадським наглядом. Ця практика викликала серйозні суперечки, і після перегляду виборчих витрат Комітет державних рахунків парламенту Кенії звернувся до Генерального прокурора з проханням розпочати провадження щодо стягнення «305 мільйонів шилінгів з Канадської комерційної корпорації», які були сплачені як «комісія за посередництво» в рамках цього процесу (Cheeseman, Lynch, & Willis, 2018).

Кейс організації виборів у Кенії 2017 року яскраво демонструє проблеми з технологічною складовою. Вибір компанії Safran Identity and Security (раніше Morpho) без відкритого тендеру викликав сумніви щодо прозорості процесу. Компанія раніше була дискваліфікована під час тендеру, який згодом скасували. Safran не дотрималася строків постачання обладнання, що поставило під питання готовність системи до виборів. Вартість проекту була високою, а система не включала обов'язкову функцію реєстрації виборців. Додатково, Safran була материнською компанією Morpho Technology Canada, яка постачала невдале обладнання для виборів 2012 року. Це викликало підозри в конфлікті інтересів, що підірвало довіру до якості вибору підрядника та результатів виборів загалом [14].

Подібні проблеми виникли у зв'язку з виборами 2011 року в Демократичній Республіці Конго, після чого до бельгійської компанії ZETES було подано до суду в Бельгії за шахрайство на виборах після заяв про корупцію під час процесу закупівлі біометричних наборів для реєстрації виборців (Nation Media Group, 2017).

Зазначені приклади доводять, наскільки довіра електорату до електронних технологій може бути підірвана ще до того як е-технологія буде застосована.

Сама по собі цифровізація може покращити якість деяких аспектів виборчого процесу, не забезпечуючи при цьому вибори, які хоча б наближаються до того, щоб вважатися достовірними й відповідно такими, що матимуть довіру. Вибори в Уганді у 2016 році є прикладом успішності застосування технологій, зокрема: виборці були зареєстровані біометрично, їхні особи були перевірені;

система, дозволяла деяким виборцям підтвердити свою реєстрацію та визначити виборчі дільниці. Але вибори були позначені значними диспропорціями між суперниками, коли правлячий Національний рух опору (NRM) зміг реалізувати свої права набагато більше, тоді як зусилля лідера опозиції Кіззи Бесіг'є були ускладнені його арештом та залякуванням його прихильників. Більше того, результати показали досить високий рівень явки в регіонах, що підтримували NRM (European Union Election Observation Mission, 2016).

Комічна ситуація сталася на президентських виборах в Азейбарджані у 2013 році, яка підірвала віру у чесність результатів виборів. Так, для проведення президентських виборів було розроблено мобільний додаток, який би інформував населення про результати виборів. Проте, за день до проведення виборів в даному мобільному додатку були оприлюднені результати голосування за двох кандидатів на користь чинного президента Азейбарджана Алієва Ільхама Гейдара (Detector Media, 2013).

Абсолютно протилежний результат довіри електорату до результатів виборів отримали країни, які здійснювали систематичну підготовку до впровадження електронних систем у виборчий процес.

До прикладу, Гана розпочала цифровізацію свого виборчого процесу у 2012 році, коли вже була однією з провідних демократичних держав Африки та мала рейтинг «Вільна» від Freedom House. Цей процес частково був спричинений діяльністю наполегливої та незалежної виборчої комісії під керівництвом Кваджо Афарі-Гяна, що, у свою чергу, сприяло подальшому розвитку комісії. Зокрема, під його керівництвом комісія впровадила такі реформи, як використання прозорих виборчих урн, що підвищило довіру електорату.

На жаль, е-технології не дали бажаних результатів під час виборчої кампанії 2012 р. Виборча комісія працювала над удосконаленням протоколів, забезпечуючи додаткове навчання та впроваджуючи заходи, які дозволяли виборцям голосувати іншими способами, крім електронного. Таким чином, під час виборчої кампанії 2016 року виникло значно менше проблем із цифровими технологіями, і жодна з партій не подала скарг, на відміну від 2012 року. Це, своєю чергою, допомогло підвищити довіру електорату до результатів виборів, незважаючи на те, що Афарі-Гян пішов у відставку (Cheeseman, Lynch, & Willis, 2018).

Важливим є досвід зміцнення довіри електорату до інституту виборів за допомогою електронних технологій у Бразилії. Даний досвід є особливо цінним для дослідження, оскільки опитування громадської думки та показники поведінки свідчать, що бразильці загалом довіряють виборчому процесу в своїй країні та суперечки щодо результатів були рідкісними, навіть у випадках, коли різниця між голосами, отриманими конкуруючими кандидатами, була незначною, і не було зафіксовано жодних інцидентів, які б поставили під сумнів дійсність підрахунку голосів.

Дослідження, присвячені довірі громадян до інституту виборів у 2004 році, показали, що 81,5% респондентів мали повну або часткову довіру до інституції Виборного правосуддя, при цьому 89,5% позитивно оцінили послуги, які вона надає, а 96,7% позитивно оцінили швидкість підрахунку голосів (Avgerou, 2013).

Варто зауважити, що впровадження електронних технологій почалося ще за військової диктатури та згодом процесів редемократизації політичного устрою Бразилії.

Поворотною подією стала поправка до Конституції 1985 року, яка розширила політичні права та надала право голосу малограмотним громадянам, яких було близько 30% від всього населення. Внаслідок включення до виборчого реєстру громадян та підвищення рівня їх освіти, явка на виборах 2000 року становила 94,6%, проте багато громадян не проголосували. Виборча система Бразилії поєднувала мажоритарну та пропорційну системи, таким чином ускладнюючи можливості неписьменних представників електорату чітко висловлювати свої уподобання. Незважаючи на різні інтерпретації того, що означали пусті та зіпсовані голоси під час голосування у 2000 році, для бразильських інституцій голоси, які не були враховані, стали чітким свідченням того, що громадянам було важко впоратися зі складними бюлетенями періоду редемократизації (Avgerou, 2013).

У 1986 році Виборчий трибунал Бразилії (TSE) розпочав комп'ютеризацію виборчої системи, створивши центральну базу даних виборців (Національний реєстр виборців). Це дозволило підвищити надійність реєстрації, запобігти реєстрації виборців у кількох реєстрах, підвищити ефективність реєстраційного процесу та забезпечити електронний зв'язок між окремими виборчими трибуналами (TRE) та виборчими дільницями. Однією з основних цілей Виборчого трибуналу було автоматизувати процес підрахунку голосів, що було реалізовано у 1994 році. Голоси підраховувалися вручну на дільницях, а потім перетворювалися в електронний формат і передавалися через зашифровану передачу на сервер підрахунку.

Система забезпечила позитивні результати та полегшила роботу комісії під час виборчого процесу. На початку 1995 року TSE, за фінансування Світового банку, створила робочу групу з представників TSE, TRE та IT-спеціалістів федеральних міністерств для розробки нових електронних засобів

у виборчому процесі і вже травні 1996 року завершено розробку першого електронного виборчого апарата та його програмного забезпечення (Avgerou, 2013).

Важливо звернути увагу, що нову систему тестували, впроваджували послідовно та поступово: вперше протестували на муніципальних виборах жовтня 1996 року у містах з понад 200,000 виборців та в обласних центрах, охопивши 33% виборців. Другий пілотний проект було проведено на загальних виборах 1998 року у містах з понад 40,000 виборців, досягнувши 67% виборців і лише у 2000 році система була впроваджена на муніципальних виборах по всій країні (Avgerou, 2013).

Важливою умовою успіху впровадження електронних технологій стала патерналістська політика Бразилії, починаючи із 1970-х років, коли тодішній націоналістичний військовий уряд визначив комп'ютерну індустрію як один з ключових секторів для індустріалізації країни і надавав субсидії бразильським компаніям для інвестицій у комп'ютерну техніку (Adler, 1988).

Добре організований і широко висвітлений процес удосконалення програмного забезпечення відбувався перед кожними новими виборами: запрошення політичних партій та інших соціальних суб'єктів для участі у тестових процедурах, безпекових тестах, такі як вилучення з випадкових виборчих діляниць та і тестування певної кількості машин, паралельне використання паперових бюлетенів та електронного голосування – все це сприяло нагадуванню громадянам про постійну турботу щодо забезпечення довіри до виборів (Avgerou, 2013).

Отже, послідовна державна політика державних інституцій у законодавчих, виконавчих сферах та чітка взаємодія із суспільством створили відкритість й безпрецедентну залученість різних суб'єктів у процедури підготовки й прийняття рішень у підготовці виборів, сформуvalи передумови для довіри електорату до спроможностей електронних технологій та систем в цілому у забезпеченні виборчого процесу.

Перспективи подальшого розвитку досліджень. Враховуючи той факт, що поняття довіри є міждисциплінарним та пронизує різні соціальні сфери, які трансформуються під час впровадження електронних технологій у виборчий процес, а також наявний науковий інтерес, доцільно проаналізувати вплив на інші сфери соціального устрою чинників, які змінюється під час впровадження електронних технологій у електоральний процес.

Висновки. Довіра – це «внутрішнє» ставлення особистості до предмету чи суб'єкта, яке виявляє себе «зовнішньо» у міжособистісній, міжгруповій взаємодії, що є мірилом соціальної взаємодії, детерміновано культурно та історично.

Довіра електорату до електронних технологій породжується завдяки демократичній участі громадян у виборчих процесах. Впевненість громадян у реалізації демократичних процедур впливає на довіру до впровадження та подальшої практики виборчих інновацій, напр. електронне голосування тощо.

Впевненість у надійності та необхідності застосування електронних технологій значною мірою залежить від довіри до політичних інституцій, які його впроваджують та контролюють. Те, як громадяни сприймають мотиви та компетентність виборчих органів у проведенні виборів із використанням електронних технологій, впливає на їхню довіру до цієї технології. Інституції, що мають репутацію компетентних та справедливих арбітрів виборів, можуть використовувати її, активно працюючи над модернізацією виборчих інфраструктур та процесів.

Sikora I. Electorate's Trust in Electronic Technologies in the Electoral Process: Global Experience

This article explores the importance of trust in implementing electronic technologies in the electoral process. Trust is viewed as a key element ensuring the legitimacy and effectiveness of elections, particularly when using modern technologies such as electronic voting and electronic voter registries.

The main focus is on the relationship between citizens' trust levels and the successful application of these technologies. It is emphasized that public trust determines how willingly and effectively citizens will use electronic solutions, which affects the overall efficiency of the electoral process and the perception of its results.

The necessity of implementing technical and organizational measures to enhance trust is highlighted. Significant attention is given to ensuring process transparency, data security, and conducting independent audits. These measures are seen as crucial for reducing the risks of manipulation and ensuring the perception of these technologies as reliable.

The author analyzes factors influencing the formation of trust in electronic electoral technologies, including previous experience, the level of technological literacy among the population, and the overall level of trust in state institutions. Examples of successful implementation of electronic technologies in various countries are examined.

Special attention is paid to the role of communication and education. The importance of a transparent communication strategy and conducting educational campaigns to increase voters' technological literacy is emphasized.

In conclusion, it is stressed that trust is a fundamental factor for the successful implementation of electronic technologies in the electoral process. Without an adequate level of trust, even the most advanced technological solutions may be ineffective. A comprehensive approach is recommended, taking into account both technical and social aspects, with a particular emphasis on building and maintaining public trust.

Key words: trust, voter trust, electronic technologies, electoral process, electronic voting, legitimacy, data security, transparency, re-democratization.

Література:

1. Gumus O. D., Yalcinkaya T., Kayaalp A. Psychology of Turkish University Students as Electorate: The Mediating Role of Political Trust. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. 2019. Vol. 6, no. 1. P. 45–62. DOI: 10.29333/ejecs/180.
2. Citrin J., Muste C., Robinson J. P., Shaver P. R., Wrightsman L. S. *Measures of political attitudes*. San Diego : Academic Press, 1999.
3. Darmawan I. E-voting Adoption in Many Countries: A Literature Review. *Asian Journal of Comparative Politics*. 2021. Vol. 6, no. 4. P. 482–504. DOI: 10.1177/20578911211040584.
4. Cheeseman N., Lynch G., Willis J. Digital dilemmas: the unintended consequences of election technology. *Democratization*. 2018. Vol. 25, no. 8. P. 1397–1418. DOI: 10.1080/13510347.2018.1470165.
5. Harvey D. *The Fetish of Technology: Causes and Consequences*. Macalester International. 2003. Vol. 13, no. 3. DOI: 10.1007/s13347-011-0035-6.
6. Yard M. *Direct Democracy: Progress and Pitfalls of Elections Technology*. Washington, DC : International Foundations of Electoral Systems, 2010.
7. Gonggrijp R., Hengeveld W. Nedap/groenendaal es3b voting computer: A security analysis. 2006. P. 1–16. DOI: 10.5555/1323111.1323112.
8. Pew Research Center. Concerns about democracy in the digital age. 2020. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2020/02/21/concerns-about-democracy-in-the-digital-age/> (дата звернення: 05.08.2024).
9. Avgerou C. Explaining Trust in IT-Mediated Elections: A Case Study of E-Voting in Brazil. *Journal of the Association of Information Systems*. 2013. Vol. 14. P. 420–451. DOI: 10.17705/1jais.00340.
10. Budurushi J., Neumann S., Renaud K., Volkamer M. Introduction to special issue on e-voting. *Journal of Information Security and Applications*. 2018. Vol. 38. P. 122–123. DOI: 10.1016/j.jisa.2017.12.003.
11. Куриленко Т. Довіра як соціальний феномен. Міжнародний науковий журнал юриспруденції та філософії. 2024. Т. 3, № 1. С. 20–26. DOI: 10.46299/j.isjpr.20240301.03.
12. Лисенко Д. П. Довіра як соціально-психологічний феномен. Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 3. С. 123–126. URL: psp-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2018/26.pdf (дата звернення: 05.08.2024).
13. Krimmer R., Volkamer M., Dueñas-Cid D. E-Voting – An Overview of the Development in the Past 15 Years and Current Discussions. 2019. DOI: 10.1007/978-3-030-30625-0_1.
14. Nation Media Group. IEBC has questions to answer on how it chose electronic kits supplier. *Nation*. 2017. URL: <https://nation.africa/oped/opinion/--IEBC--on-how-it-chose-electronic-kits-safran/440808-3898436-sqc2hs/index.html> (дата звернення: 04.08.2024).
15. European Union Election Observation Mission. Uganda presidential, parliamentary and local council elections 18 February 2016: Final report. 2016. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212609/Uganda_presidential-parliamentary-election_18-February-2016_European-Parliament-report.pdf (дата звернення: 05.08.2024).
16. Detector Media. Meydan TV: Election results in Azerbaijan published a day before the election. 2013. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/2703/2013-10-09-meydan-tv-rezultaty-vyboriv-v-azerbaydzhani-oprylyudnyly-za-den-do-provedennya/> (дата звернення: 05.08.2024).
17. Adler E. State institutions, ideology and autonomous technological development. *Latin American Review*. 1988. Vol. 23, no. 2. P. 59–90. DOI: 10.1017/S0023879100022214.

References:

1. Gumus O. D., Yalcinkaya T., Kayaalp A. Psychology of Turkish University Students as Electorate: The Mediating Role of Political Trust. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. 2019. Vol. 6, no. 1. P. 45–62. DOI: 10.29333/ejecs/180.
2. Citrin J., Muste C., Robinson J. P., Shaver P. R., Wrightsman L. S. *Measures of political attitudes*. San Diego : Academic Press, 1999.
3. Darmawan I. E-voting Adoption in Many Countries: A Literature Review. *Asian Journal of Comparative Politics*. 2021. Vol. 6, no. 4. P. 482–504. DOI: 10.1177/20578911211040584.
4. Cheeseman N., Lynch G., Willis J. Digital dilemmas: the unintended consequences of election technology. *Democratization*. 2018. Vol. 25, no. 8. P. 1397-1418. DOI: 10.1080/13510347.2018.1470165.
5. Harvey D. The Fetish of Technology: Causes and Consequences. *Macalester International*. 2003. Vol. 13, no. 3. DOI: 10.1007/s13347-011-0035-6.
6. Yard M. *Direct Democracy: Progress and Pitfalls of Elections Technology*. Washington, DC: International Foundations of Electoral Systems, 2010.
7. Gonggrijp R., Hengeveld W. Nedap/groenendaal es3b voting computer: A security analysis. 2006. P. 1–16. DOI: 10.5555/1323111.1323112.
8. Concerns about democracy in the digital age. Pew Research Center : веб-сайт. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2020/02/21/concerns-about-democracy-in-the-digital-age/> (дата звернення: 05.08.2024).
9. Avgerou C. Explaining Trust in IT-Mediated Elections: A Case Study of E-Voting in Brazil. *Journal of the Association of Information Systems*. 2013. Vol. 14. P. 420–451. DOI: 10.17705/1jais.00340.
10. Budurushi J., Neumann S., Renaud K., Volkamer M. Introduction to special issue on e-voting. *Journal of Information Security and Applications*. 2018. Vol. 38. P. 122–123. DOI: 10.1016/j.jisa.2017.12.003.
11. Kurylenko T. Dovira yak sotsialnyi fenomen [Trust as a social phenomenon]. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. 2024. Vol. 3, no. 1. pp. 20–26. DOI: 10.46299/j.isjpp.20240301.03. [in Ukrainian]
12. Lysenko D. P. Dovira yak sotsialno-psykholohichni fenomen [Trust as a socio-psychological phenomenon]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii [Theory and Practice of Modern Psychology]*. 2018. no. 3. pp. 123–126. URL: psp-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2018/26.pdf (accessed: 05.08.2024). [in Ukrainian]
13. Krimmer R., Volkamer M., Dueñas-Cid D. E-Voting – An Overview of the Development in the Past 15 Years and Current Discussions. 2019. DOI: 10.1007/978-3-030-30625-0_1.
14. IEBC has questions to answer on how it chose electronic kits supplier. *Nation* : веб-сайт. URL: <https://nation.africa/oped/opinion/--IEBC--on-how-it-chose-electronic-kits-safran/440808-3898436-sqc2hs/index.html> (дата звернення: 05.08.2024).
15. Uganda presidential, parliamentary and local council elections 18 February 2016: Final report. European Union Election Observation Mission: веб-сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212609/Uganda_presidential-parliamentary-election_18-February-2016_European-Parliament-report.pdf (дата звернення: 05.08.2024).
16. Meydan TV: результати виборів в Азербайджані оприлюднили за день до проведення. *Detector Media* : веб-сайт. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/2703/2013-10-09-meydan-tv-rezultaty-vyboriv-v-azerbaydzhani-oprylyudnyly-za-den-do-provedennya/> (дата звернення: 05.08.2024).
17. Adler E. State institutions, ideology and autonomous technological development. *Latin American Review*. 1988. Vol. 23, no. 2. P. 59–90. DOI: 10.1017/S0023879100022214.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2024

Стаття рекомендована до друку 05.09.2024

УДК 340.1:[342.1(=161.2):316.61-027.542]](045)

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3\(63\).313505](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3(63).313505)

ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Кириленко В. А.,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри публічного управління,

менеджменту інноваційної діяльності та дорадництва

Національного університету біоресурсів і природокористування України

ORCID ID: 0000-0002-7413-8809

public_admin@nubip.edu.ua

В умовах повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну утвердження української національної ідентичності як наріжного каменю української державності стало надважливим завданням. Зусилля законодавчої гілки влади за цих умов спрямовані, зокрема, на захист української національної ідентичності. Мета статті – аналіз напрацьованого законодавцем правового підґрунтя формування української національної ідентичності як основи існування української державності в обставинах повномасштабного вторгнення РФ та умовах правового режиму воєнного стану. Завдання дослідження полягають у розгляді процесів законотворення у контексті напрацювання правового забезпечення процесу формування української національної ідентичності. Результати дослідження. Національна ідентичність – світоглядне та політичне явище, яке є основою існування державності та має потужний консолідуючий та мотивуючий суспільний потенціал. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності» (далі – *Закон*) визначив правову основу державної політики у сфері утвердження української національної ідентичності. Вивчення змін, що у ній відбулися після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, дає підстави стверджувати: в Україні зміцнилося розуміння пріоритетного значення, яке має українська національна ідентичність для існування української держави. В статті досліджуються процеси законотворення у контексті правового забезпечення формування української національної ідентичності, обґрунтовується їх системність та цілісність. Висновки. Аналіз змін, яких зазнали після 24 лютого 2022 року Закони України, що формують правову основу державної політики у сфері утвердження української національної ідентичності, засвідчив: зміни до законів почали активно напрацьовуватися після лютого 2024 року; переважну більшість прийнятих законодавцем змін до чинних законів складають правки, що торкаються питань захисту національної ідентичності.

Ключові слова: українська національна ідентичність, державна політика національної ідентичності, Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності».

Постановка проблеми. В умовах повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну утвердження української національної ідентичності як наріжного каменю української державності стало надважливим завданням. Саме на знищення української ідентичності спрямовані збройні та інформаційні удари ворога. Утвердження української національної ідентичності та української громадянської ідентичності є пріоритетним завданням української держави, що має бути належним чином реалізоване на рівні законодавчого забезпечення, публічного управління, функціонування громадського сектору, у сфері освітніх та культурно-мистецьких взаємодій. Аналіз законодавчого підґрунтя цих процесів є необхідною умовою успішного виконання багатовекторних завдань з утвердження та захисту української національної ідентичності у правовому полі України з дотриманням принципів міжнародного права.

© Кириленко В. А.

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості формування української національної ідентичності в умовах війни неодноразово були предметом вивчення академічної спільноти. О. Кіндратець та Т. Сергієнко (2021) вивчають питання в контексті гібридної війни, інструментами якої росія впродовж тривалого часу намагалася знищити Україну та українців, зазначають, що національна ідентичність є умовою збереження держави в умовах повномасштабного вторгнення (Кіндратець & Сергієнко, 2023). Утвердження національної та громадянської ідентичності обґрунтовується як важливий складник сфери публічного управління (Бородін & Третьяк). Дослідники аналізують кейси окремих закладів освіти в контексті формування у здобувачів освіти громадянської та національної ідентичності (Зелена & Мірчук, 2023) можливості окремих освітніх компонент у цьому напрямку (Кириленко К., 2022). В контексті виховання учнівської молоді О. Бялик (2023) здійснює аналіз термінів та державних документів. Водночас аналіз законодавчих основ формування національної української ідентичності та їх активного напрацювання в умовах правового режиму воєнного стану не було предметом окремого вивчення.

Мета статті. Аналіз напрацьованого законодавцем правового підґрунтя формування української національної ідентичності як основи існування української державності в умовах правового режиму воєнного стану. **Завдання дослідження полягають** у розгляді процесів законотворення у контексті напрацювання правового забезпечення процесу формування української національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національна ідентичність є одним з різновидів колективних ідентичностей (расових, етнічних, релігійних, гендерних тощо), значення якої у сучасному світі стрімко зростає. Як зазначають дослідники, «у найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю розуміють відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури» (Козловець, 2009, с. 57). Національна ідентичність є важливим чинником формування індивідуальної та колективної свідомості, основою суспільної єдності навколо прийняття спільних цінностей, якими є «спільна історія, спільна культура й мова, відчуття необхідності колективного спільного майбутнього як спільної економічної, соціальної, культурної тощо діяльності» (Кириленко В., 2022, с. 35). Як зазначає доктор юридичних наук Р. Зварич, «актуальність вивчення питання національної ідентичності та етнонаціональної політики держави підкреслюється зростаючим рівнем між-етнічних конфліктів, соціальної напруги та необхідністю побудови інклюзивного та багатокультурного суспільства» (Зварич, 2023).

У сучасному гетерогенному світі національна ідентичність розуміється, за влучним спостереженням американського філософа Ф. Фукуяма, який належить до ста провідних інтелектуалів світу за рейтингом часописів «Prospect Magazine» та «Foreign Policy» (*The Prospect/FP Top 100...*), як інклюзивне утворення, що формує політичну націю. У праці «Ідентичність. Потреба в гідності та політика скривдженості» Ф. Фукуяма зазначає, що національна ідентичність «має вирішальне значення для збереження сучасного політичного устрою», її «можна створити на основі ліберальних та демократичних цінностей та спільного досвіду, який стане сполучною тканиною й дозволить процвітати багатонаціональним суспільствам» (Фукуяма, 2020, с. 125). Водночас у творі обґрунтовано: «крайній випадок, до чого може призвести відсутність національної ідентичності, – це розпад держави та громадянська війна ... Але навіть без цього слабка національна ідентичність призводить до інших серйозних проблем з безпекою» (Фукуяма, 2020, с. 125).

Тож національна ідентичність – світоглядний та водночас політичний феномен, який є основою існування державності, запорукою успішного державного управління. Вона має потужний консолідуючий та мотивуючий суспільний потенціал. Об'єднання громадян на основі спільно сповідуваних принципів національної єдності стало життєво необхідною умовою як індивідуального, так і колективного існування після повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України та введення в дію Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (Верховна Рада України, 2015, 12 травня). Питання національної ідентичності стало ключовим питанням національної безпеки, пріоритетним напрямом державної політики.

З цих міркувань зросла увага до напрацювання правової основи політики формування та захисту української національної ідентичності. 13 грудня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності» (далі – *Закон*) (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня). Прийняття цього Закону стало наслідком єдності політичних візій національної ідентичності, що активно обговорювалися в різних громадсько-політичних колах. Єдність як мета державної політики в сфері утвердження національної ідентичності зафіксована ст. 4 Закону. В загальних положеннях Закону визначені ключові терміни: «українська громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством» (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня) та «українська національна

ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня). Закон визначає засади державної політики утвердження української національної ідентичності та її правову основу. Згідно зі ст. 3 *Закону* такими документами є: Конституція України (Верховна Рада України, 1996), Закон України «Про національну безпеку України» (Верховна Рада України, 2018, 21 червня), Закон України «Про освіту» (Верховна Рада України, 2017, 5 вересня), Закон України «Про закордонних українців» (Верховна Рада України, 2004), Закон України «Про волонтерську діяльність» (Верховна Рада України, 2011), Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (Верховна Рада України, 2015, 9 квітня), Закон України «Про основи національного спротиву» (Верховна Рада України, 2021, 16 липня) (Закони перелічені у порядку, визначеному законодавцем).

Хронологія прийняття встановлених *Законом* (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня) у якості правової основи державної політики утвердження національної ідентичності Законів України охоплює практично двадцятирічний період становлення новітньої української державності (від 1996 по 2022 рік, якщо додати рік прийняття самого *Закону*). Це є підтвердженням того, що увага українського суспільства та державних інституцій впродовж цих років була серед іншого спрямована і на формування української національної ідентичності, впродовж тривалого часу відбувалося напрацювання правового підґрунтя її утвердження та захисту, до цього процесу був активно долучений громадський сектор та культурно-мистецьке середовище.

Повномасштабне вторгнення військ РФ в Україну 2022 року не лише пришвидшило прийняття *Закону*, але й стимулювало до активного доопрацювання наявної законодавчої бази, створення якої інтенсифікувалося після початку російської агресії 2014 року (з семи перелічених Законів чотири було прийнято після 2014 року).

Проаналізуємо зміни до окремих законів (які визначені *Законом* (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня) як правова основа державної політики у питаннях національної ідентичності), що були внесені законодавцем після повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 року.

Закон «Про національну безпеку України» (Верховна Рада України, 2018, 21 червня) був прийнятий 2018 року та зазнав правок у 2020 (три правки) та 2021 (чотири зміни) рр. Після 24 лютого 2022 року мав лише дві правки, у зв'язку з прийняттям у грудні 2022 *Закону* України, що регулює діяльність медіа (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня), та квітні 2023 року після прийняття змін до *Закону* України, який спрямований на захист державного кордону України (Верховна Рада України, 2023, 24 лютого).

Найбільшу кількість правок має Закон України «Про освіту» (Верховна Рада України, 2017, 5 вересня), що є прямим свідченням важливості освітянської сфери для утвердження, пропагування та захисту української національної ідентичності. Закон України «Про освіту» був прийнятий 2017 року, має 18 правок до 2022 року та 15 правок після дати повномасштабного вторгнення (7 правок 2022 року, 6 правок 2023 року та 2 правки 2024 року). Зміни до *Закону* 2022 року мали місце у березні після прийняття *Закону* України, що врегульовує надання державних гарантій в умовах воєнного стану (Верховна Рада України, 2022, 15 травня), та *Закону* України, яким передбачено вдосконалення питань соціального захисту ветеранів війни (Верховна Рада України, 2022, 24 березня); у квітні після прийняття *Закону* України, який спрямований на вдосконалення національної системи кваліфікацій (Верховна Рада України, 2022, 1 квітня. *Про внесення змін до деяких...*); у червні у зв'язку з прийняттям *Закону* України, що врегульовує функціонування інтегрованих інформаційних систем в освіті (Верховна Рада України, 2022, 27 липня), та *Закону* України, який спрямований на захист польських громадян, що перебувають в Україні (Верховна Рада України, 2022, 28 липня). Зміни до *Закону* «Про освіту» 2023 року відбулися у грудні, після прийняття *Закону* України, що врегульовує питання створення Національного військового меморіального комплексу (Верховна Рада України, 2023, 8 грудня. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення...*), та *Закону* України, що торкається врегулювання прав національних меншин (Верховна Рада України, 2023, 8 грудня. *Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування...*); листопаді, після прийняття змін до *Закону* України, яким передбачалось визнання результатів навчання тих осіб, які проживали на тимчасово окупованих територіях України та мали бажання здобувати освіту далі в Україні (Верховна Рада України, 2023, 21 листопада); червні, у зв'язку з прийняттям *Закону* України, який врегульовує окремі питання надання освітніх послуг в умовах правового режиму воєнного стану (Верховна Рада України, 2023, 10 червня); травні, після прийняття *Закону* України, спрямованого на покращення якості вищої освіти (Верховна Рада України, 2023, 2 травня). Зміни до *Закону* у 2024 році (станом на липень місяць) мали місце у червні, після прийняття *Закону* України, який врегульовує питання функціонування в Україні англійської мови (Верховна Рада України, 2024, 4 червня), та травні

у зв'язку з прийняттям Закону України, яким передбачено вдосконалення підготовки громадян України до служби у війську (Верховна Рада України, 2024, 22 травня). Зазначені правки не є вичерпним переліком внесених до Закону змін після повномасштабного вторгнення. Вказані лише ті правки, які прямо чи опосередковано торкаються питань захисту національної ідентичності. Слід зазначити, що такі правки визначають переважну більшість змін до Закону (з семи правок 2022 року лише одна була пов'язана зі змінами державної статистичної діяльності; з восьми внесених впродовж 2023–2024 років правок перелічено сім, лише одна правка мала на меті врегулювати питання надання та використання освітянам відпусток).

Закон України «Про закордонних українців» (Верховна Рада України, 2004), прийнятий 2004 року, мав одну правку 2012 року та одну зміну після повномасштабного вторгнення у грудні 2022 року у зв'язку з прийняттям Закону (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня).

Закон «Про волонтерську діяльність» (Верховна Рада України, 2011) прийнятий 2011 року. Він мав дві зміни до 2014 року, сім змін від 2014 року до повномасштабного вторгнення (вони пов'язані зі змінами, яких зазнала сама волонтерська діяльність), мав чотири зміни 2022 року. Зміни, що мали місце у липні та серпні 2022 року були пов'язані з необхідністю підтримки волонтерської діяльності та підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги. У грудні того ж року Закон «Про волонтерську діяльність» був змінений у зв'язку з прийняттям Закону (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня) та Закону України «Про медіа» (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня).

Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (Верховна Рада України, 2015, 9 квітня) був змінений лише раз, у травні 2023 року у зв'язку з прийняттям Закону України, яким була запроваджена заборона російської імперської пропаганди та врегульована деколонізація топонімів (Верховна Рада України, 2023, 21 березня).

Закон України «Про основи національного спротиву» (Верховна Рада України, 2021, 16 липня) із шести наявних правок має п'ять, які були внесені до тексту Закону після лютого 2022 року. У квітні 2022 року – у зв'язку з прийняттям Закону України, яким передбачені зміни до інших законодавчих актів в частині вдосконалення забезпечення Сил оборони (Верховна Рада України, 2022, 1 квітня. *Про внесення змін до Закону...*), зміни у травні 2022 року обумовлені Законом України, який передбачає збільшення сфери застосування Сил територіальної оборони (Верховна Рада України, 2022, 3 травня), зміни Закону у грудні 2022 року визначив Закон України «Про медіа» (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня), у квітні 2023 року – прийняття Закону України, який спростив доступ до правничої допомоги на безоплатні основі (Верховна Рада України, 2023, 10 квітня), у травні 2024 року – прийняття Закону України, яким передбачено підвищення якості підготовки громадян України до служби у війську (Верховна Рада України, 2024, 22 травня).

Висновки та напрями подальших досліджень. Нагальна необхідність захисту української державності та її наріжного каменю – української національної ідентичності – стали особливо актуальними в умовах повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну. 13 грудня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності» (Верховна Рада України, 2022, 13 грудня). *Законом* встановлена правова основа політики утвердження української національної ідентичності, зафіксована тяглість законодавчої роботи щодо підтримки та розвитку політики національної ідентичності, яка активно напрацьовувалася до ухвалення цього Закону. Розробка правового підґрунтя державної політики української національної ідентичності в умовах правового режиму воєнного стану була активною та результативною, це підтверджують правки, які проаналізовано в ході проведення дослідження. Аналіз 28 змін, що їх зазнали після 24 лютого 2022 року Закони України, які формують державну політику української національної ідентичності, засвідчив: обставини повномасштабного вторгнення РФ до України та запровадження у зв'язку з цим правовий режим воєнного стану спонукав до активної розробки законодавчого підґрунтя державної політики української національної ідентичності, яка є основою української державності. Здійснений аналіз законодавчої бази в частині поправок, які були внесені законодавцем в Закони України, що визначені *Законом* як правові основи політики української національної ідентичності, засвідчив: 1) зміни до законів почали активно напрацьовуватися після лютого 2024 року, це підтверджує, зокрема, аналіз правок до Закону України «Про основи національного спротиву» (Верховна Рада України, 2021, 16 липня); 2) переважну більшість прийнятих законодавцем змін до чинних Законів складають правки, що торкаються питань захисту національної ідентичності, що, зокрема, засвідчує аналіз правок до Закону України «Про освіту» (Верховна Рада України, 2017, 5 вересня).

Предметом подальшого аналізу має стати вивчення змін, яких зазнали інші Закони України після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, в частині формування державної політики утвердження української національної ідентичності.

Kyrylenko V. Legislative framework for the formation state policy of Ukrainian national identity under the legal regime of martial law

In the context of the full-scale Russian invasion of Ukraine, the establishment of the Ukrainian national identity as the cornerstone of Ukrainian statehood, and thus the main target of Russian aggression, has become a crucial task. Legislative efforts under these conditions are directed towards the protection of Ukrainian national identity. The purpose of the article is to analyze the legislative groundwork established by lawmakers for the formation of Ukrainian national identity as the basis for Ukrainian statehood under the legal regime of martial law. The objectives of the study are to examine the lawmaking processes in the context of developing the legal basis for the process of formation of the Ukrainian national identity. Results of the study. National identity is an inclusive ideological and political concept that forms the core of statehood. It has a powerful potential to consolidate and motivate the society. The Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Policy in the Field of Building Ukrainian National and Civil Identity" (hereinafter referred to as "the Law") defined the legal framework of the national policy of strengthening Ukrainian national identity. The study of the changes that have taken place in said policy after Russia's full-scale invasion of Ukraine allows to assert that Ukraine has established an understanding of the utmost importance of Ukrainian national identity in the very existence of the Ukrainian state. The article analyzes the lawmaking processes in the context of the legal framework for the formation of the Ukrainian national identity, substantiating their systematic nature and integrity. Conclusions. The analysis of the amendments made to the laws of Ukraine after February 24, 2022, has shown that the legal regime of martial law prompted the active development of the legislative framework for Ukrainian national identity, which is the basis of Ukrainian statehood. The analysis of the legislative framework in terms of amendments to the Ukrainian laws, defined by the Law as legal bases of the national policy of affirming Ukrainian national identity, showed that amendments began to be actively developed after February 2024; the vast majority of amendments to existing laws are amendments related to the protection of national identity.

Key words: Ukrainian national identity, state national identity policy, Law of Ukraine «On the Basic Principles of State Policy in the Field of Building Ukrainian National and Civil Identity».

Література:

1. Антонюк Р. Національна самосвідомість публічного управлінця як чинник сучасного державотворення. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 5 (33). С. 45–65.
2. Бородин Є., Третяк Я. Ініціалізація громадянської ідентичності молоді в публічному управлінні. *Державне будівництво*. 2023. Т. 1. № 33. С. 163–173.
3. Бялик О. В. Формування національної та громадянської ідентичності молоді в умовах сучасних викликів. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2023. № 209. С. 29–33.
4. Зварич Р. В. Національна ідентичність та етнонаціональна політика держави: проблеми взаємодії у глобалізованому суспільстві. *Академічні візії*. 2023. № 24. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1048> (дата звернення: 12.07.2024).
5. Зелена О. Я., Мірчук І. Л. Громадянська ідентичність студентської молоді під час війни (кейс Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка). *Регіональні студії*. 2023. № 34. С. 12–17.
6. Кириленко В. А. Національна ідентичність та її вплив на суспільну консолідацію і ефективність публічного управління. *Питання культурології*. 2022. № 39. С. 32–39.
7. Кириленко К. М. Формування української ідентичності в процесі викладання курсу «Філософія» в закладі вищої освіти за умов воєнного стану. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 3. С. 10–15.
8. Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Politicus*. 2021. № 1. С. 40–46.
9. Кіндратець О. М., Сергієнко, Т. І. Національна ідентичність як умова збереження та зміцнення державного суверенітету. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2023. № 35–36. С. 78–89.
10. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України : Закон України від 21.11.2023 р. № 3482-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).

13. Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах : Закон України від 08.12.2023 р. № 3504-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2126-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення якості вищої освіти : Закон України від 02.05.2023 р. № 3062-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3062-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення системи підготовки громадян України до військової служби : Закон України від 22.05.2024 р. № 3724-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3724-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
17. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти : Закон України від 27.07.2022 р. № 2457-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з внесенням змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» : Закон України від 24.03.2022 р. № 2153-IX. Дата оновлення: 13.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2153-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення будівництва та експлуатації Національного військового меморіального кладовища : Закон України від 08.12.2023 р. № 3505-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3505-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України : Закон України від 24.02.2023 р. № 2952-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги : Закон України від 10.04.2023 р. № 3022-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування національної системи кваліфікацій : Закон України від 01.04.2022 р. № 2179-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2179-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
23. Про внесення змін до Закону України «Про основи національного спротиву» щодо вдосконалення порядку комплектування і соціального забезпечення Сил територіальної оборони Збройних Сил України та добровольчих формувань територіальних громад : Закон України від 01.04.2022 р. № 2170-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2170-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
24. Про внесення змін до Закону України «Про основи національного спротиву» щодо надання можливості територіальній обороні виконувати завдання в районах ведення воєнних (бойових) дій : Закон України від 03.05.2022 р. № 2237-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2237-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
25. Про внесення зміни до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про освіту» щодо врегулювання окремих питань освітньої діяльності в умовах воєнного стану : Закон України від 10.06.2023 р. № 3143-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3143-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
26. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 12.07.2024).
27. Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України : Закон України від 28.07.2022 р. № 2471-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
28. Про закордонних українців : Закон України від 04.03.2004 р. № 1582-IV. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15> (дата звернення: 12.07.2024).
29. Про застосування англійської мови в Україні : Закон України від 04.06.2024 р. № 3760-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-IX#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
30. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії : Закон України від 21.03.2023 р. № 3005-IX. Дата оновлення: 15.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
31. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. Дата оновлення: 11.02.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
32. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 12.07.2024).

33. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 27.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
34. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 р. № 1702-IX. Дата оновлення: 20.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20> (дата звернення: 12.07.2024).
35. Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
36. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Дата оновлення: 30.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
37. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 9.04.2015 р. № 314-VIII. Дата оновлення: 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
38. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності та політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. Київ : Наш формат, 2020. 192 с.
39. The Prospect/FP Top 100 Public Intellectuals. URL: <https://www.infoplease.com/culture-entertainment/prospectfp-top-100-public-intellectuals> (дата звернення: 12.07.2024).

References:

1. Antonyuk R. (2024). Natsional'na samosvidomist' publicnoho upravlintsya yak chynnyk suchasnoho derzhavotvorennya [National identity of a public manager as a factor of modern state-building]. *Naukovi innovatsiyi ta peredovi tekhnolohiyi*. No 5 (33). S. 45–65. [in Ukrainian]
2. Borodin Ye., Tretyak Ya. (2023). Initsializatsiya hromadyans'koyi identychnosti molodi v publicnomu upravlinni [Initialization of civic identity of youth in public administration]. *Derzhavne budivnytstvo*. T. 1. No 33. S. 163–173. [in Ukrainian]
3. Byalyk O. V. (2023). Formuvannya natsional'noyi ta hromadyans'koyi identychnosti molodi v umovakh suchasnykh vyklykiv [Formation of the national and civic identity of the youth in the conditions of modern challenges]. *Naukovi zapysky. Seriya: Pedagogichni nauky*. No 209. S. 29–33. [in Ukrainian]
4. Zvarych R. V. (2023). Natsional'na identychnist' ta etnonatsional'na polityka derzhavy: problemy vzayemodiyi u hlobalizovanomu suspil'stvi [National identity and ethno-national policy of the state: problems of interaction in a globalized society]. *Akademichni vizyyi*. No 24. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1048>. [in Ukrainian]
5. Zelena O. Ya., Mirchuk I. L. (2023). Hromadyans'ka identychnist' student-s'koyi molodi pid chas viyny (keys Drohobys'tkoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu imeni Ivana Franka) [Civic identity of students during the war (the case of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University)]. *Rehional'ni studiyi*. No 34. S. 12–17. [in Ukrainian]
6. Kyrylenko V. A. (2022). Natsional'na identychnist' ta yiyi vplyv na suspil'nu konsolidatsiyu i efektyvnist' publicnoho upravlinnya [National identity and its influence on social consolidation and efficiency of public administration]. *Pytannya kul'turolohiyi*. No 39. S. 32–39. [in Ukrainian]
7. Kyrylenko K. M. (2022). Formuvannya ukrayins'koyi identychnosti v protsesi vykladannya kursu «Filosofiya» v zakladi vyshchoyi osvity za umov voyennoho stanu [Formation of Ukrainian Identity in 'Philosophy' Course Teaching in Tertiary Education Institution under Martial Law]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi kerivnykh kadrov kul'tury i mystetstv*. No 3. S. 10–15. [in Ukrainian]
8. Kindratets' O. M., Serhiyenko T. I. (2021). Osoblyvosti formuvannya identychnosti ukrayintiv v umovakh hibrydnoyi viyny [Peculiarities of the formation of identity of Ukrainians in conditions of a hybrid war]. *Politicus*. No 1. S. 40–46. [in Ukrainian]
9. Kindratets' O. M., Serhiyenko T. I. (2023). Natsional'na identychnist' yak umova zberezheniya ta zmitsnennya derzhavnoho suverenitetu [National identity as a condition for the preservation and strengthening of state sovereignty]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istoriya. Politolohiya*. No 35–36. S. 78–89. [in Ukrainian]
10. Kozlovets' M. A. (2009). Fenomen natsional'noyi identychnosti: vyklyky hlobalizatsiyi: monohrafiya [The phenomenon of national identity: challenges of globalization: monograph]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka. 558 s. [in Ukrainian]
11. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine], June 28, 1996, No 422/96-VR). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukrainian]
12. Zakon Ukrainy 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrainy shchodo vyznannya rezul'tativ navchannya osib, yaki prozhyvaly na tymchasovo okupovaniy terytoriyi Ukrainy' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on recognition of educational results of persons residing in the temporarily occupied territory of Ukraine'], November 21, 2023, № 3482-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-20#Text>. [in Ukrainian]

13. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo vrakhuvannya ekspertnoyi otsinky Rady Yevropy ta yiyi orhaniv stosovno prav natsional'nykh menshyn (spil'not) v okremykh sferakh' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on taking into account the expert assessment of the Council of Europe and its bodies regarding the rights of national minorities (communities) in certain areas'], December 8, 2023, № 3504-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#Text>. [in Ukrainian]
14. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo derzhavnykh harantiy v umovakh voyennoho stanu, nadzvychnoyi sytuatsiyi abo nadzvychnoho stanu' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on state guarantees under martial law, state of emergency or state of emergency'], March 15, 2022, № 2126-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text>. [in Ukrainian]
15. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo zabezpechennya yakosti vyshchoyi osvity' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Higher Education Quality Assurance'], May 2, 2023, № 3062-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3062-20#Text>. [in Ukrainian]
16. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo udoskonalennya systemy pidgotovky hromadyan Ukrayiny do viys'kovoyi sluzhby' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the improvement of the system of training Ukrainian citizens for military service'], May 22, 2024, № 3724-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3724-20#Text>. [in Ukrainian]
17. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo funktsionuvannya intehrovanykh informatsiynykh system u sferi osvity' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on functioning of integrated information systems in the field of education'], July 27, 2022, № 2457-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-20#Text>. [in Ukrainian]
18. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny u zv'yazku z vnesennyam zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro status veteraniv viyny, harantiyi yikh sotsial'noho zakhystu»' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine in connection with the Amendments to the Law of Ukraine 'On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection'], March 24, 2022, № 2153-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2153-20#Text>. [in Ukrainian]
19. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zabezpechennya budivnytstva ta ekspluatatsiyi Natsional'noho viys'kovoho memorial'noho kladovyshcha' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on ensuring the construction and operation of the National Military Memorial Cemetery'], December 8, 2023, № 3505-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3505-20#Text>. [in Ukrainian]
20. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zakhystu derzhavnogo kordonu Ukrayiny' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the protection of the state border of Ukraine'], February 24, 2023, № 2952-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-20#Text>. [in Ukrainian]
21. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo sproshchennya dostupu do bezoplatnoyi pravnychoyi dopomohy' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on simplifying access to free legal aid'], April 10, 2023, № 3022-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-20#Text>. [in Ukrainian]
22. Закон України 'Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo funktsionuvannya natsional'noyi systemy kvalifikatsiy' [Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the functioning of the national system of qualifications'], April 1, 2022, № 2179-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2179-20#Text>. [in Ukrainian]
23. Закон України 'Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro osnovy natsional'noho sprotyvu» shchodo vdoskonalennya porядku komplektuvannya i sotsial'noho zabezpechennya Syl terytorial'noyi oborony Zbroynykh Syl Ukrayiny ta dobrovol'chykh formuvan' terytorial'nykh hromad' [Law of Ukraine 'On Amendments to the Law of Ukraine "On the Basics of National Resistance" regarding the improvement of the order of staffing and social security of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine and voluntary formations of territorial communities'], April 1, 2022, № 2170-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2170-20#Text>. [in Ukrainian]
24. Закон України 'Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro osnovy natsional'noho sprotyvu» shchodo nadannya mozhlyvosti terytorial'niy oboroni vykonuvaty zavdannya v rayonakh vedennya voyennykh (boyovykh) diy' [Law of Ukraine 'On Amendments to the Law of Ukraine "On the Basics of National Resistance" regarding enabling the territorial defense to carry out tasks in the areas of military (combat) operations'], May 3, 2022, № 2237-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2237-20#Text>. [in Ukrainian]

25. Zakon Ukrainy 'Pro vnesennya zminy do rozdilix XII «Prykintsevi ta perekhidni polozhennya» Zakonu Ukrainy «Pro osvitu» shchodo vrehulyuvannya okremykh pytan' osvith'oyi diyal'nosti v umovakh voyennoho stanu' [Law of Ukraine 'On Amendments to Chapter XII of "Final and Transitional Provisions" of the Law of Ukraine "On Education" regarding the regulation of certain issues of educational activity under martial law'], June 10, 2023, № 3143-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3143-20#Text>. [in Ukrainian]
26. Zakon Ukrainy 'Pro volonters'ku diyal'nist'' [Law of Ukraine 'On Volunteering'], April 19, 2011, № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>. [in Ukrainian]
27. Zakon Ukrainy 'Pro vstanovlennya dodatkovykh pravovykh ta sotsial'nykh harantiy dlya hromadyan Respubliky Pol'shcha, yaki perebuvayut' na terytoriyi Ukrainy' [Law of Ukraine 'On establishment of additional legal and social guarantees for citizens of the Republic of Poland staying on the territory of Ukraine'], July 28, 2022, № 2471-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-20#Text>. [in Ukrainian]
28. Zakon Ukrainy 'Pro zakordonnykh ukrayintsev' [Law of Ukraine 'On Ukrainians Worldwide'], March 4, 2004, № 1582-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15>. [in Ukrainian]
29. Zakon Ukrainy 'Pro zastosuvannya anhliys'koyi movy v Ukraini' [Law of Ukraine 'On the use of the English language in Ukraine'], June 4, 2024, № 3760-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-IX#Text>. [in Ukrainian]
30. Zakon Ukrainy 'Pro zasudzhennya ta zaboronu propahandy rosiys'koyi impers'koyi polityky v Ukraini i dekolonizatsiyu toponimiyi' [Law of Ukraine 'On the Condemnation and Prohibition of Propaganda of Russian Imperial Policy in Ukraine and the Decolonization of Toponymy'], March 21, 2023, № 3005-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>. [in Ukrainian]
31. Zakon Ukrainy 'Pro media' [Law of Ukraine 'On media'], December 13, 2022, № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>. [in Ukrainian]
32. Zakon Ukrainy 'Pro natsional'nu bezpeku Ukrainy' [Law of Ukraine 'On National Security of Ukraine'], June 21, 2018, № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. [in Ukrainian]
33. Zakon Ukrainy 'Pro osvitu' [Law of Ukraine 'On education'], September 5, 2017, № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. [in Ukrainian]
34. Zakon Ukrainy 'Pro osnovy natsional'noho sprotyvu' [Law of Ukraine 'On the foundations of national resistance'], July 16, 2021, № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20>. [in Ukrainian]
35. Zakon Ukrainy 'Pro osnovni zasady derzhavnoyi polityky u sferi utverdzhennya natsional'noyi ta hromadyans'koyi identychnosti' [Law of Ukraine 'On the Basic Principles of State Policy in the Field of Building Ukrainian National and Civil Identity'], December 13, 2022, № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>. [in Ukrainian]
36. Zakon Ukrainy 'Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu' [Law of Ukraine 'On legal regime of martial law'], May 12, 2015, № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukrainian]
37. Zakon Ukrainy 'Pro pravovyy status ta vshanuvannya pam'yati bortsiv za nezalezhnist' Ukrainy u XX stolitti' [Law of Ukraine 'On the Legal Status and Honoring the Memory of Fighters for Ukraine's Independence in the Twentieth Century'], April 9, 2015, № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>. [in Ukrainian]
38. Fukuyama F. (2020). Identychnist'. Potreba v hidnosti ta polityka skryvdzhenosti [Identity: Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition] / per. z anhli. T. Sakhno. Kyiv : Nash format. 192 s. [in Ukrainian]
39. The Prospect/FP Top 100 Public Intellectuals. URL: <https://www.infoplease.com/culture-entertainment/prospectfp-top-100-public-intellectuals>. [in English]

Стаття надійшла до редакції 06.08.2024

Стаття рекомендована до друку 02.09.2024

ДУШЕВНЕ ЧИ ПСИХІЧНЕ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Мисливий В. А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-7246-3683
vladimir@myslyvyy.com*

Стаднік С. С.,

*студентка 2 курсу факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0009-0007-5200-3464
stadnik.sofia@gmail.com*

У статті розглянуто кримінально-правові категорії «душевне» і «психічне», які характеризують ознаки суб'єктивної сторони в кримінальному праві України, оскільки як правомірна так і протиправна діяльність особи в межах його норм нерозривно пов'язана з психічними якостями людини. Відзначено, що названі категорії важливі для кримінально-правової оцінки обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, а також аналізу ознак суб'єктивної сторони окремих злочинів проти здоров'я та життя людини, їх кваліфікації, врахування в якості обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, а також його призначення. Розглянуто генезу поняття «душевне» в кримінальному праві, його усталений характер та спорідненість з терміном «психічне», а також наскрізне застосування цих категорій у чинному кримінальному законодавстві. Наголошено, що такі ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, як осудність, обмежена осудність, неосудність, вина, мотив, мета та інші за своєю природою ґрунтуються на ключовому понятті «психічний», а також визначаються через дефініцію «сильне душевне хвилювання». При цьому центральним чинником останньої виступає термін «душевне». На основі аналізу кримінально-правової теорії, законодавства та судової практики підтверджується недоцільність вживання у кримінальному законодавстві поняття «сильне душевне хвилювання», оскільки воно не відповідає рівню сучасної психологічної науки. Зроблено висновок про неможливість заміни поняття «сильне душевне хвилювання» такими термінами, як фізіологічний або кумулятивний афект, фрустрація та іншими. За результатами проведеного дослідження щодо кримінально-правового дискурсу категорій «душевного» та «психічного» зроблено висновок на користь останнього, на підставі чого в Кримінальному кодексі України пропонується заміна словосполучення «сильне душевне хвилювання» на законодавчу конструкцію «надзвичайний психічний стан» особи.

Ключові слова: кримінальне законодавство, кримінальне правопорушення, юридична відповідальність, судочинство, сильне душевне хвилювання, психічний стан, фізіологічний афект, надзвичайний психічний стан.

Постановка проблеми. Кримінально-правова оцінка зовнішньої діяльності особи вимагає врахування її єдності з психічними процесами, оскільки як правомірні, так і протиправні прояви поведінки особи у контексті кримінального права нерозривно пов'язані із внутрішніми, суб'єктивними факторами. При цьому особу поза умислом і намірами її психічний стан може спонукати як до позитивної поведінки при відсічі суспільно небезпечного посягання, так і навпаки, схильності до агресії, бажання помсти, імпульсивності чи ревнощів та іншим проявам психічної діяльності при вчиненні кримінального правопорушення.

Кримінальний кодекс України (далі – КК) містить такі ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, як осудність, неосудність, вина, мотив і мета та інші кримінально-правові категорії, що ґрунтуються на ключовому понятті «психічний». Поряд з цим, в окремих нормах кодексу емоційний стан особи визначається через іншу дефініцію – «сильне душевне хвилювання», певним субстратом якої є термін «душевне». Незважаючи на спорідненість, теоретичну розробленість та усталену практику застосовування цих понять для кримінально-правової характеристики та оцінки психічної діяльності особи, існує потреба подальшого дослідження їх сутності, ролі та значення у кримінальному праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психічна діяльність особи у кримінальному праві досліджена в наукових працях М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, А. Ф. Зелінського, П. С. Матишевського, А. О. Пінаєва, М. І. Панова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, С. А. Тарарухіна, С. С. Яценка, а також у сучасних наукових розробках О. В. Авраменка, А. В. Байлова, В. М. Бурдіна, Р. В. Вереші, Н. О. Гуторової, О. В. Зайцева, О. М. Костенка, В. О. Навроцького, Л. А. Остапенко, А. В. Савченка, С. Д. Шапченка, Л. І. Шеховцової, Н. М. Ярмиш та інших науковців. Водночас, віддаючи належне науковій спадщині плеяди фундаторів та авторам сучасних наукових розвідок, кримінально-правова наука вимагає подальшого дослідження питань, пов'язаних з особливостями психічного стану особи, зокрема з'ясування категорій «психічне» та «душевне» й їх використання в кримінальному законодавстві та правозастосовній практиці.

Метою цієї статті є дослідження в теоретичному та прикладному кримінально-правовому дискурсі категорій «психічного» та «душевного» щодо їх обґрунтованого законодавчого визначення та використання у правозастосовній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Витоки терміну «душевне» в кримінальному праві простежуються через філософію, психологію та право з античних часів до сьогодення задля врахування оцінки поведінки людини, її психічного стану, що може суттєво впливати на здатність людини до осмисленої і контрольованої діяльності при визначенні юридичної відповідальності. Психічний стан особи вже у римському праві враховувався при вчиненні діяння під впливом страху або примусу. У середньовіччя судді визнавали, що деякі злочини вчиняються в стані сильного емоційного збудження людини, що могло впливати на її відповідальність. У XVIII-XIX століттях розуміння психологічних аспектів людської поведінки ще більш інтегрувалося у правові системи, а поняття «душевного» стану стало більш визначеним. Так, німецьке кримінальне законодавство 1871 року містило положення про вбивство, вчинене в стані афекту, а в східній частині Європи поняття «сильне душевне хвилювання» було вперше закріплено в ст. 458 Кримінального Уложення 1903 року, в якій йшлося про вбивство в стані сильного душевного хвилювання.

У вітчизняному кримінальному законодавстві поняття «сильне душевне хвилювання» було передбачене у КК УСРР 1922 року як умисне вбивство, вчинене під впливом сильного душевного хвилювання (ст. 144) та умисне тяжке або менш тяжке тілесне ушкодження, нанесене під впливом сильного душевного хвилювання (ст. 152) (Уголовный кодекс, 1924). КК УРСР 1960 року закріпив ці положення у ст. 95 «Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання» та ст. 103 «Умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання» (Кримінальний кодекс, 1963). Із здобуттям Україною незалежності КК 2001 року також передбачив відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. Отже поняття «сильне душевне хвилювання» в українському кримінальному праві має свої витоки, починаючи з радянської доби до сьогодення та вже протягом понад століття міститься в його нормах.

Для з'ясування поняття «сильне душевне хвилювання» важливим є визначення природи його ключового терміну – «душевний», який, на нашу думку, виник і закріпився у законодавстві під тривалим впливом релігійних постулатів на систему права світської держави. Первісне джерело його виникнення – «душа», сягає вглиб історії і культури людства та пов'язане зі спробами осмислення сутності буття, свідомості та емоцій, адже у давніх релігійних віруваннях душа розглядалася як нематеріальна сутність, що продовжує існувати після смерті людини. Отже поняття «душевне» має глибокі історичні корені, тривалу еволюцію та багатозначний вимір. У сучасній психології термін «душевне» вказує на внутрішній, емоційний стан людини, акцентує увагу на тому, що хвилювання має внутрішню, ментальну природу і стосується психологічного стану особи, що виникає як під час законослухняної поведінки, так і при вчиненні особою окремих кримінальних правопорушень. Проте в сучасних наукових філософських, психологічних та інших джерелах термін «душевний» не використовується або вживається дуже рідко лише як синонім слова «психіка». Зважаючи на це, використання терміну «душевний» у нормах чинного КК є парадоксом, на що звертав увагу В. М. Бурдін, обґрунтовано стверджуючи, що «законодавець не може використовувати для позначення певних емоційних станів у кримінальному законі терміни, які не використовуються в психологічній науці» (Бурдін, 2006, с. 16). До речі, варто звернути увагу на те, що аналогічні терміни також вживаються у чинному цивільному та адміністративному законодавстві України.

Натомість звернення до терміну «психічний» у кримінальному праві показує його більш широке та системне використання. Так, він є незамінним субстратом норм кодексу, які стосуються психічного стану особи у кримінально-правовому розумінні, з огляду на визначення її осудності (ч. 1 ст. 19 КК) та обмеженої осудності (ч. 1 ст. 20 КК), або у протилежному випадку – неосудності (ч. 2 ст. 19 КК). Отже в КК категорія «психічний» є ключовим терміном для визначення такої обов'язкової ознаки суб'єкта, як осудність, а також у понятті вини, що визначена як психічне ставлення особи до вчинюваного діяння (ст. 23 КК).

Разом з цим, термін «душевне» вживається як синонім поняття «психічне» серед обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Адже при необхідній обороні особа, яка через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту не підлягає кримінальній відповідальності (ч. 4 ст. 36 КК), а в стані крайньої необхідності – якщо особа внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці (ч. 3 ст. 39 КК).

В інших випадках ці категорії законодавець використовує в якості ознак обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання. Зокрема обставиною, що пом'якшує покарання, закон передбачає вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням (п. 7 ст. 66 КК), обтяжуючими обставинами вчинення посягання щодо особи, яка страждає на психічний розлад (п. 6 ст. 67 КК) та вчинення кримінального правопорушення з використанням особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством (п. 9 ст. 67 КК). У нормах, що стосуються покарання, а також інших заходів кримінально-правового характеру поняття «психічне» взагалі набуває панівного значення.

У свою чергу аналіз норм Особливої частини КК показує, що термін «душевне» закріплено у ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» та ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання», проте зміст поняття «стан сильного душевного хвилювання» в законі не розкривається. Однак воно надається у п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 р. № 2, в якому суб'єктивна сторона статей 116 та 123 КК «... характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винного, який значною мірою знижував його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними» (Постанова Пленуму ВС України, 2003, № 2). Таким чином, стан сильного душевного хвилювання являє собою конкретний психічний стан особи з певними характеристиками, встановлення яких у поведінці особи вимагає використання спеціальних знань у сфері психології і психіатрії, що слугує предметом відповідних експертиз, а за необхідності й їх синтезу, зокрема визначенням у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивовірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей (Наказ Міністерства юстиції України, 1998, № 53/5).

При цьому аналіз офіційно рекомендованих для постановки перед експертом питань вказує на обмежене використання терміну «душевне», який пропонується лише у двох із понад 30 питань, а саме: 1) чи перебувала підекспертна особа в стані вираженого емоційного збудження або емоційного напруження, що може розглядатися як психологічна підстава стану сильного душевного хвилювання? 2) чи перебувала підекспертна особа на момент скоєння протиправних дій у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання? Герменевтичне тлумачення змісту цих питань показує, що конструкція «сильне душевне хвилювання» вказується не як суто психологічна категорія, а як юридична підстава вказаного стану у відповідних кримінально-правових нормах. Проте у цьому словосполученні термін «душевне» не відповідає своєму змістовному призначенню та є уразливим, адже ні психологія ні психіатрія не надають йому будь-якого інструментального значення, а визнані в науковій практиці психологічні та психіатричні методики, що використовуються при проведенні цих експертиз, не досліджують поняття «душевне» при вирішенні поставлених перед ними питань.

Звернення до походження терміну «хвилювання» показує, що він визначається як нервово збудження, стан неспокою, зумовлені страхом, радістю, тривогою, чеканням та іншими емоціями, що беззаперечно вказує на його психологічне коріння – неспокій, емоційне коливання, стан психіки людини. У психологічній науці «хвилювання» визначається як стан емоційного збудження, який характеризується відчуттям тривоги, неспокою або нервовості. Воно як природна реакція на стресові ситуації або невизначеність може виникати в різних життєвих обставинах, зокрема проявлятися як на фізіологічному рівні (підвищене серцебиття, тремтіння), так і на психічному рівні (неспокійні думки, передчуття негативного результату, тривожність).

Отже психологічна і психіатрична науки в кримінальному судочинстві згідно з буквою закону досліджують психологічні процеси в душі людини, існування якої вони, як відомо, не визнають. Проте, уникаючи цієї колізії, експерти пропонують свої висновки в якості *психологічної підстави* сильного душевного хвилювання як юридичної категорії останнього. У свою чергу судова практика розглядає сильне душевне хвилювання як важливу юридичну ознаку суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень, оцінюючи цей стан як раптову, інтенсивну емоцію, зумовлену жорстоким поведженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого. У такому стані особа значною мірою втрачає здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Виходячи з цього, у своїй дисертації Л. А. Остапенко, відділяючи стан сильного душевного хвилювання від обмеженої осудності, відзначає, що перший – це стан здорової людини, що супроводжується зміною вольової та інтелектуальної сфер, внаслідок чого значною мірою знижується її здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними. Обмежена ж осудність – це такий стан людини, що характеризується наявністю у неї психічного розладу (Остапенко, 2003).

Досліджуючи поняття «сильне душевне хвилювання» і «фізіологічний афект» як співвідношення загального і часткового, А. В. Байлов дійшов висновку, що «сильне душевне хвилювання» окрім фізіологічного афекту охоплює інші схожі з ним емоційні стани (транс, фрустрація, емоційне збудження або напруга тощо), які не відносяться до останнього, та запропонував замінити в статтях 116 і 123 КК термін «сильне душевне хвилювання» на «фізіологічний афект» (Байлов, 2004). Близьку позицію висловила Л. І. Шеховцова, пропонуючи замінити термін «сильне душевне хвилювання» на термін «афект» із застереженням, що вживання терміну «фізіологічний афект» як доповнення до поняття «афект» є недоцільним (Шеховцова, 2007). На наш погляд, такі пропозиції є позитивними, але їх підтримка можлива за умови, що поняття «афекту» чи «фізіологічного афекту» в кримінальному законі буде достатньо універсальним для заміни поняття «сильне душевне хвилювання». Тобто такий підхід має, передусім, базуватись на засадах положень психологічної науки.

У цьому відношенні конструктивною є ідея В. М. Бурдіна, який пропонує відмовитись від вищевказаних термінів та вжити замість них словосполучення «стан, в якому особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними» (Бурдін, 2006, с. 55). Учений має рацію, адже, по-перше, вона базується саме на психологічному підході, апробованому в законі (ст. 20 КК), а по-друге, коригується із рекомендаціями судової практики, яка визнає, що суб'єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, відповідальність за які передбачено статтями 116 і 123 КК, характеризується «таким емоційним станом винного, який значною мірою знижує його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними (курсив наш. – В.М.)» (Постанова Пленуму ВС України, 2003, № 2). Однак, вразливість цієї позиції може пояснюватися майже тототожністю її основи із поняттям обмеженої осудності, що уявлятиме правотворчий парадокс, коли термінологічна близькість може не сприяти чіткому розмежуванню певних категорій.

Відзначимо, що в теорії тривають дискусії з цього питання. Так, О. В. Авраменко, повертаючись до пропозиції введення у законодавство терміна «афект» і його одночасне використання з терміном «стан сильного душевного хвилювання», наголошує, що це «не тільки не дає однозначного розуміння психічної характеристики емоційних станів, що ним позначаються, а навпаки, ще більше ускладнює правозастосовну практику, оскільки не тільки стан афекту здатний впливати на свідомість і волю людини, а й інші емоційні стани, такі як стрес, фрустрація та інші» (Авраменко, 2009, с. 71). Водночас, пропонуючи доповнити КК статтю 25-1 «Стан сильного душевного хвилювання», автор визначає його станом сильного душевного хвилювання як емоційного стану особи у виді афекту, стресу чи фрустрації. Очевидно, що тим самим він дещо суперечить своїй попередній позиції.

На наш погляд, проблема одночасного законодавчого застосування зазначених термінів є не лише в тому, що такий підхід не забезпечує однозначного розуміння психічної характеристики емоційних станів особи, а й у тому, що він взагалі поглиблює колізію світоглядних підходів щодо понять «душевне» і «психічне» у праві. До речі, саме така колізія наявна в кримінальному законодавстві деяких пострадянських країн, що визначили в кодексах сильне душевне хвилювання та афект як тотожні кримінально-правові поняття.

Висвітлення законодавчих та теоретичних засад змісту та сутності предмета нашого розгляду вимагає перевірки обґрунтованості наведених пропозицій, у зв'язку з чим нами проаналізовано 83 судових вироків за ст. 116 та 123 КК, які наявні у публічному доступі в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Аналіз показує, що у переважній більшості вироків (43,4%) в якості психологічної підстави сильного душевного хвилювання засуджених суди визнавали стан фізіологічного афекту. Водночас у 12,0% вироків цей стан був визначений як кумулятивний афект. Хоча природа цих психічних явищ є спільною, проте якщо фізіологічний афект являє собою швидку і інтенсивну емоційну реакцію на потужний стимул з вираженими фізіологічними змінами, то кумулятивний афект – це результат

тривалого накопичення емоційних впливів, який проявляється менш інтенсивними, але постійними змінами і може призвести до емоційного виснаження. Відзначимо, що таке розмежування афективного стану засуджених обумовлено конкретними умовами вчинених злочинів.

Ще в 12,0% вироків суди дійшли висновку, що винні особи перебували у стані значного емоційного збудження (напруження), яке має своє самостійне методологічне значення у психології та психофізіології, оскільки охоплює стан, коли людина перебуває під впливом інтенсивних емоцій, що супроводжується значними фізіологічними змінами. До речі, це поняття у вироків часто використовується для опису різних емоційних станів, таких як стрес, тривога, гнів, страх тощо.

Іншими видами психологічної підстави сильного душевного хвилювання суб'єктів цих злочинів суди визнали стан емоційного збудження (10,8%), а також емоційного збудження (фрустрації) (8,4%). Поряд з цим, в деяких випадках суди оцінили такий стан як: виражене нервово-психічне напруження (2,4%), специфічний емоційно-психологічний стан душевного хвилювання (1,2%) та афективної реакції вибухового характеру (1,2%), а також як стан, обумовлений індивідуально-психологічними особливостями особистості (1,2%). На жаль, у 7,2% вироків суди вказали лише саму формулу – стан сильного душевного хвилювання.

При цьому у 36,0% справ проводились психологічна та психіатрична експертизи, суди аналізували висновки експертів, які були визнані належними, допустимими та достовірними. Отже, як показує аналіз, сучасна судова практика вказує на існування різних видів психологічної підстави сильного душевного хвилювання. Через це встановлення єдиного універсального поняття психологічної підстави сильного душевного хвилювання у кримінальному законі на кшталт емоційного стану особи у виді афекту, стресу чи фрустрації тощо є проблематичним, адже навіть найбільш поширений стан афекту при вчиненні цих злочинів становить лише 55,0%, а отже обмежуватися тільки ним буде неможливо.

Таким чином аналіз судових вироків показує, що суди дотримуються переважно близьких критеріїв визначеного в законі стану сильного душевного хвилювання як умови вчинення цих злочинів, але його психологічні особливості мають різний експертний акцент, що не може не впливати на рішення суду. Це вимагає пошуку більш оптимального «діагностичного» визначення феномену вказаного психологічного стану особи. Водночас, доцільним може бути досягнення професійного компромісу між психологами, психіатрами та правниками щодо вироблення єдиного термінологічного підходу як найбільш прийняттого для адекватного відображення вказаного психічного стану особи у царині кримінального права.

Відзначимо, що у ст. 2.3.5 проєкту нового КК зазначений стан пропонується визначити як вчинення кримінального правопорушення в «особливому психічному стані», що в цілому варто підтримати. Але враховуючи те, що в указаному психічному стані йдеться про вчинення умисного вбивства та заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, а термін «особливий» має позитивний відтінок, на наш погляд, більш відповідним буде використання конструкції «надзвичайний психічний стан» особи, оскільки термін «надзвичайний» підкреслює виняткову інтенсивність та екстремальність стану, що характеризує вчинення цих злочинів, адже він вказує на те, що психічний стан особи був не звичайним, а значно виходив за межі відповідних норм її поведінки.

Висновки. Розгляд дискурсу категорій «душевне» та «психічне» в кримінальному праві показує наступне: категорія «сильне душевне хвилювання» існує в кримінальному законодавстві України понад століття та має наскрізне значення в Загальній та Особливій частинах КК; даний феномен, незважаючи на його сталий характер, залишається в законі юридично невизначеним; поняття «душевне» і «психічне» залежно від їх місця в законодавчих конструкціях мають важливу роль, оскільки характеризують як правомірну, так і протиправну поведінку; вказані поняття є критерієм кримінальної відповідальності, обставиною, що знижує ступінь відповідальності особи за умисне вбивство та тяжке тілесне ушкодження, враховуються при індивідуалізації покарання, слугують розкриттю суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень; при встановленні психологічних засад сильного душевного хвилювання суди часто визнають у діях засудженого стан афекту, проте його недостатньо для універсального застосування в законі та на практиці; конструкція «сильне душевне хвилювання» як кримінально-правова категорія є уразливою з огляду на відсутність в її змісті психологічної основи; термін «душевний» у даному словосполученні має теологічне навантаження, тому у суспільстві сучасних знань його варто замінити на «психічний»; поняття «сильне душевне хвилювання» в кримінальному законі доцільно замінити на словосполучення «надзвичайний психічний стан».

Myslyvyy V., Stadnik S. Spiritual or Mental: Criminal Legal Discourse

The article examines the criminal-law categories "soul" and "mental," which characterize the features of the subjective side in the criminal law of Ukraine, as both lawful and unlawful activities of a person within its norms are inextricably linked with their mental qualities. It is noted that these categories are important for the criminal-law assessment of circumstances that exclude criminal unlawfulness of the act, as well as for analyzing the features of the subjective side of certain crimes against health and life, their qualification, consideration as circumstances mitigating and aggravating punishment, and also its imposition. The genesis of the concept "soul" in criminal law, its established nature, and its relationship with the term "mental," as well as the pervasive application of these categories in current criminal legislation, are examined. It is emphasized that such features of the subjective side of a criminal offense as sanity, diminished sanity, insanity, guilt, motive, purpose, and others are inherently based on the key concept of "mental," and are also defined through the term "intense emotional disturbance." At the same time, the term "soul" serves as a central factor in the latter. Based on the analysis of criminal-law theory, legislation, and judicial practice, it is confirmed that the use of the term "intense emotional disturbance" in criminal law is inappropriate since it does not correspond to the level of modern psychological science. It is concluded that it is impossible to replace the concept of "intense emotional disturbance" with such terms as physiological or cumulative affect, frustration, and others. Based on the results of the research regarding the criminal-law discourse of the categories "soul" and "mental," a conclusion is made in favor of the latter, on the basis of which it is proposed to replace the phrase "intense emotional disturbance" in the Criminal Code of Ukraine with the legislative construction "extraordinary mental state" of a person.

Key words: criminal legislation, criminal offense, legal responsibility, legal proceedings, intense emotional disturbance, mental state, physiological affect, extraordinary mental state.

Література:

1. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 244 с.
2. Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2004. 20 с.
3. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання : монографія. Львів : ПАІС, 2006. 200 с.
4. Кримінальний кодекс України. Офіційний текст із змінами та доповненнями за станом на 1 грудня 1962 року. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 140 с.
5. Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 19 с.
6. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
7. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text>.
8. Уголовный кодекс с измен. и доп. по 1 ноября 1924 года. Харьков : Юридическое издательство Наркомюста У. С. С. Р, 1924. 74 с.
9. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2007. 20 с.

References:

1. Avramenko O. V. (2009). *Stan sylnoho dushevnoho khvyliuvannia za kryminalnym pravom Ukrainy [The State of Extreme Emotional Distress under the Criminal Law of Ukraine]*. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
2. Bailov A. V. (2004). *Kryminalna vidpovidalnist za posiahannia na zhyttia ta zdorovia osoby, vchyneni v stani sylnoho dushevnoho khvyliuvannia [Criminal Liability for Assaults on Life and Health Committed*

- in a State of Extreme Emotional Distress]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv : Natsionalnyi un-t vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
3. Burdin V. M. (2006). *Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny, vchyneni v stani sylnoho dushevnogo khvyliuvannia [Criminal Liability for Crimes Committed in a State of Extreme Emotional Disturbance]* : Lviv : PAIS [in Ukrainian].
 4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Ofitsiinyi tekst iz zminamy ta dopovnenniamy za stanom na 1 hrudnia 1962 roku [The Criminal Code of Ukraine. Official text with amendments and additions as of December 1, 1962] (1963). Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR [in Ukrainian].
 5. Ostapenko L. A. (2003). Kryminalno-pravova kharakterystyka umysnykh vbyvstv pry pomiakshuiuchykh obstavynakh (statti 116, 117, 118 KK Ukrainy) [Criminal Legal Characteristic of Intentional Homicides under Mitigating Circumstances (Articles 116, 117, 118 of the Criminal Code of Ukraine)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv : Kyivskiy natsionalnyi un-t imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
 6. Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen [On the Approval of the Instruction on the Appointment and Conduct of Forensic Examinations and Expert Studies and the Scientific and Methodological Recommendations on the Issues of Preparation and Appointment of Forensic Examinations and Expert Studies]. (1998, October 8). *Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy*, 53/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> [in Ukrainian].
 7. Pro sudovu praktyku v spravakh pro zlochyny proty zhyttia ta zdorovia osoby [On Judicial Practice in Cases of Crimes Against Life and Health of a Person]. (2003, February 7). *Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy*, 2. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text> [in Ukrainian].
 8. Uholovnyi kodeks s izmen. i dop. po 1 noiubriu 1924 hoda [Criminal Code with amendments and additions as of November 1, 1924]. Kharkov : Yurydycheskoe izdatelstvo Narkomiusta U.S.S.R.
 9. Shekhovtsova L. I. (2007). Emotsiinyi stan osoby, yaka vchynyla zlochyn, za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy [The Emotional State of a Person Who Has Committed a Crime under the Criminal Legislation of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.08.2024

Стаття рекомендована до друку 30.08.2024

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 3 (63)
2024**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *С.Ю. Калабухова*

Підписано до друку **25.06.2024**. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно друк. арк. 10,23. Тираж 150. Замовлення № 1024/682.

Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022